

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ PROGRAMI**

ABBASİ – FATİMİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER

Ömer Faruk EZER

**Danışman
Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU**

MANİSA–2025

ÖMER
FARUK
EZER

ABBASI-FATİMLER İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER

2025

TAAHHÜTNAME

Bu tezin Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin referans gösterilerek tezde yer aldığını, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, tezin yazımında akademik ve etik kurallara aykırı herhangi bir yapay zeka ve program kullanmadığımı beyan ederim.

İmza
Ömer Faruk EZER

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Ömer Faruk EZER

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Danışman

Nadir ÖZKUYUMCU

Bu çalışmamız Abbasi – Fatımi ilişkileri çerçevesinde Türklerin siyasi ve askeri rollerini ele almaktadır. Abbasiler ile Fatımiler arasında gelişen siyasi ve mezhebi rekabet, İslam dünyasında iki kutuplu bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu iki kutuplu İslam dünyasında Türklerin hangi safta ve hangi rollerde etkili olduğu sorularından yola çıkarak, Türklerin faaliyetlerini kronolojik bir çerçevede ve kaynakların verdiği bilgiler ışığında değerlendirerek aktarmaya çalıştık.

Tezimizde, Türklerin Abbasi hilafeti içerisindeki durumu, Fatımilerin kuruluş ve genişleme süreci, Tolunoğulları ve İhşidiler gibi Türk hanedanların Mısır'daki faaliyetleri ve her iki hilafet merkezi ile olan ilişkilerini aktardık. Mısır'ın fethi sonucunda Fatımilerin sınırlarını genişletmesi ve nüfuzlarını arttırmasıyla hakimiyet mücadelesi Suriye ve Irak coğrafyasına taşınmıştır. Mücadelenin doruk noktasına çıktığı bu dönemde hem yerel otoritelerin hem de Gazneliler ve Selçukluların, bu mücadelede merkezi bir konuma yerleşmelerini ve tarihi olayların seyrini değiştirmelerini, ana kaynakları ve araştırma eserlerini inceleyerek ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Besasiri, Fatımiler, Gazneliler, Selçuklular, Türkler

2025, 137 sayfa

ABSTRACT

M.Sc Thesis

Ömer Faruk EZER

Manisa Celal Bayar University

Graduate School of Education

Department of History

Supervisor

Nadir ÖZKUYUMCU

This study examines the political and military roles of the Turks within the framework of Abbasid–Fatimid relations. The political and sectarian rivalry that developed between the Abbasids and the Fatimids led to the emergence of a bipolar structure in the Islamic world. Based on the questions of which side and in what roles the Turks were influential in this bipolar Islamic world, we aimed to present and evaluate the activities of the Turks within a chronological framework and in light of the information provided by the sources.

In our thesis, we presented the position of the Turks within the Abbasid Caliphate, the foundation and expansion process of the Fatimids, the activities of Turkish dynasties such as the Tulunids and the Ikhshidids in Egypt, and their relations with both caliphal centers. As a result of the conquest of Egypt, the Fatimids expanded their borders and increased their influence, which caused the struggle for dominance to shift to the regions of Syria and Iraq. During the period when the conflict reached its peak, we aimed to reveal—by examining primary sources and scholarly studies—how both local authorities and major powers like the Ghaznavids and the Seljuks assumed a central position in this struggle and altered the course of historical events.

Keywords: Abbasids, Basasiri, Fatimids, Ghaznavids, Seljuks, Turks

2025, 137 pages

ÖNSÖZ

Abbasiler ve Fatımiler arasındaki siyasi ve mezhebi farklılıklar İslam tarihi içinde iki kutuplu bir dönemi ortaya çıkarmıştır. Bu iki hilafet merkezi ile sınırlı kalmayan mücadele çeşitli unsurların dahil olmasıyla birlikte uzun bir süreçte geniş bir coğrafyayı derinden etkileyen olayların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu unsurlar arasında özellikle Türklerin konumları ve üstlendikleri roller üzerinden olayları tetkik etmenin o dönemki tarihsel süreci anlamak açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu düşünceyle Türklerin her iki hilafet kurumu arasında oynadıkları siyasi ve askeri rolleri kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde ele almaya çalıştık.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmamızın çerçevesini oluşturan ana kaynaklar ve araştırma eserleri aktardık. Birinci bölümde tarihsel arka planı ortaya koyabilmek açısından önemli gördüğümüz temel bilgilerden bahsettik. Abbasi hilafeti içinde ilk olarak askeri alanda yükselen Türklerin, idari alandaki kabiliyetlerini göstererek zamanla Abbasi siyasetini yönlendiren aktörler haline gelmeleri, Abbasi – Şia ilişkilerinin geçmişi, İsmailiye mezhebinin ortaya çıkışı ve Fatımilerin kuruluş sürecini kronolojik olarak aktardık.

İkinci bölüm Abbasi merkezi otoritesinin zayıfladığı ve müstakil güçlerin teşekkül ettiği dönemde Fatımilerin Mısır'ı ele geçirmek için düzenledikleri seferler, Abbasilerin Fatımi ilerleyişine karşı Mısır'ı savunma görevini Türk komutanlara vermesi ve sonraki süreçte İhşidilerin Mısır'a hakim olarak yürüttüğü siyasi ilişkileri analiz ettik. Bu bölümde son olarak Fatımilerin Mısır'da hakimiyet kurması ve bunun sonucunda elde ettiği kazanımları ifade ettik.

Üçüncü bölümde hakimiyet sahası haline dönüşen Suriye coğrafyasında Alptekin'in ortaya koyduğu mücadele ve izlediği bağımsız siyasete, Gazneli Mahmud'un doğuda Şii-İsmaili mezhebe karşı Sünni İslam'ı yayma çabasına ve Abbasi – Fatımiler ile olan ilişkilerine değinilmiştir.

Dördüncü bölümde ise Selçukluların ortaya çıkışı ve Abbasi halifeleri ile olan ilişkileri hakkında bilgiler vererek tüm yönleriyle Arslan Besasiri isyanını ele aldık. İbrahim Yınal'ın giriştiği taht mücadelesinin ve Arslan Besasiri isyanının Selçuklu ve Abbasi tarafında yarattığı olumsuz etkiler ile bu süreçte Fatımilerin izlediği siyaset üzerine değerlendirmeleri içermektedir.

Öncelikle çalışmamızın konu başlığının belirlenmesinden bitirilmesine değin geçen süreçte bilgi ve tecrübesi ile yol gösteren ve bana destek olan danışman hocam Prof. Dr. Nadir ÖZKUYUMCU'ya, değerli eleştiri ve tavsiyeleriyle katkılarını sunan Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ'ye ve Dr. Öğr. Üyesi Ali GENÇ'e, gerek lisans gerekse yüksek lisans eğitimim de engin bilgilerinden istifade ettiğim bölüm hocalarıma, teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim hayatımda her daim yanımda olan, maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen aileme ayrıca teşekkür ederim.

Ömer Faruk EZER

Manisa, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	1
I.I Kaynaklar	1
I.II. Araştırmalar	2

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Şia ve Abbasiler.....	4
1.1. Şia'nın Ortaya Çıkışı.....	4
1.2. Abbasiler - Şia İlişkileri	6
1.3. Abbasilerin İktidarı Ele Geçirmesi ve Şia'nın Etkisi	8
2. İsmailiye Mezhebi.....	10
2.1. İsmailiye Mezhebinin Ortaya Çıkışı	10
2.2. İsmaili Davetin Gizlilik Dönemi	13
2.3. İsmailiye Mezhebinin Horasan ve Maveraünnehir'de Yayılması	14
3. Fatımilerin Ortaya Çıkışı.....	15
3.1. Fatımilerin Kökeni	15
3.2. Fatımilerin Kuruluşu	17
4. Fatımi Devleti'nin Kuruluş Sürecinde Abbasilerin Durumu	19

İKİNCİ BÖLÜM

FATİMİLERİN KURULUŞUNDAN MISIR'IN FETHİNE KADAR ABBASİ- FATİMİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER (909-969).....	27
1. Abbasi Hâkimiyetinde Mısır'da Valiler Dönemi	27
2. Fatımilerin Mısır Seferleri.....	28
2.1. Birinci Mısır Seferi	28
2.2. İkinci Mısır Seferi	30
2.3. Üçüncü Mısır Seferi	32
3. Abbasi-Fatımi İlişkilerinde İhşidiler	38
3.1. Muhammed b. Togaç ve İhşidilerin Kuruluşu.....	38
3.2. Muhammed b. Togaç'ın Nüfuzunun Artması.....	39

3.3.	Muhammed b. Togaç'ın Suriye Üzerinde Hakimiyet Kurması.....	40
3.4.	İhşidilerin, Abbasiler ve Fatımiler ile İlişkileri	42
4.	Fatımilerin Mısır'da Hakimiyet Kurmasından Önceki Durumları	46
5.	Fatımilerin Mısır'da Hakimiyet Kurması	48

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN ALINMASINDAN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR ABBASİ - FATİMİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER (969-1040).....		50
1.	Fatımilerin Suriye Hakimiyeti	50
2.	Abbasi-Fatımi İlişkilerinde Alptekin	52
2.1.	Alptekin'in Ortaya Çıkışı	52
2.2.	Alptekin'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi ve Abbasi Halifesi Adına Hutbe Okutması.....	53
3.	Abbasi-Fatımi İlişkilerinde Gazneliler.....	60
3.1.	Gaznelilerin Kuruluşu	60
3.2.	Gazneli Mahmud'un Hint Seferleri.....	63
3.3.	Gazneli Mahmud'un Fatımiler ve İsmaili Mezhebine Bakışı	65
3.4.	Gazneli Mahmud'un Abbasi Halifesiyle İhtilafı	67

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN KURULUŞUNDAN ARSLAN BESASİRİ İSYANINA KADAR ABBASİ - FATİMİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER (1040-1096).....		71
1.	Abbasi Fatımi İlişkilerinde Selçuklular	71
1.1.	Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşu	71
1.2.	Selçuklu-Abbasi İlişkileri	73
2.	Fatımilerin Genel Durumu	74
3.	Arslan Besasiri	77
3.1.	Arslan Besasiri'nin İsyân Öncesi Durumu.....	77
3.2.	Besasiri ile Abbasi Halifesi Arasındaki İlişkilerin Bozulması	82
4.	Tuğrul Bey'in Bağdat'a Gelişi	84
5.	Arslan Besasiri'nin Fatımilerle ilişkisi.....	87
6.	Tuğrul Bey'in Fatımi-Besasiri İttifakına Karşı Harekete Geçmesi.....	90
6.1.	Tuğrul Bey'in Bağdat'a Dönmesi ve Halife ile Görüşmesi	92
7.	İbrahim Yınal Meselesi	93
7.1.	İbrahim Yınal'ın Fatımiler ile İlişkileri.....	93
7.2.	İbrahim Yınal'ın Hak İddiasında Bulunması	95

7.3.	Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'a Karşı Harekete Geçmesi	96
8.	Arslan Besasiri'nin Bağdat Şehrinde Hakimiyet Tesis Etmesi	99
8.1.	Bağdat'ı Ele Geçirmesi ve Fatımiler Adına Hutbe Okutması	99
8.2.	Besasiri-Fatımi İlişkilerinin Bozulması	103
9.	Tuğrul Bey'in Besasiri İsyanına Karşı Girişimleri	106
9.1.	Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesini Kurtarması	106
9.2.	Tuğrul Bey'in Besasiri İsyanına Son Vermesi	110
SONUÇ		114
KAYNAKÇA		119

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
EI	Encyclopaedia of Islam
haz.	Hazırlayan
neşr.	Neşreden
red.	Redaktör
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayıları
ter.	Tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve diğerleri
yay.	Yayınlayan

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

I.1 Kaynaklar

Tezimizi hazırlarken en fazla faydalandığımız kaynak eserlerden bazıları şunlardır:

el-Kamil fi't-Tarih

Eser İslam tarihçileri arasında önemli bir yere sahip olan Ebü'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybani el-Cezeri İbnü'l-Esir'e (ö. 630/1233) aittir. İbnü'l-Esir, Hz. Adem'den kendisinin öldüğü yıla kadar tüm olayları kronolojik şekilde aktarmıştır. İbnü'l-Esir bu eserinde günümüze ulaşmayan kaynaklar dahil olmak üzere pek çok kaynaktan faydalanmış ve karşılaştırmalı bir şekilde aktarmıştır. Türkçeye çevrilen bu eserin Bahar Yayınları tarafından basılan tercümesinden faydalandık. Genel tarih eseri olması ve tez konumuza ışık tutacak önemli bilgiler içermesinden dolayı çalışmamızın her bölümünde eserden istifade ettik.

Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan

Sıbt İbnü'l-Cevzi olarak tanınan, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu et-Türki el-Avni el-Bağdadi'ye (ö. 654/1256) ait eserdir. el-Muntazam adlı eserin müellifi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi'nin torunudur. Olayların kronolojik olarak aktarıldığı, biyografik ve özgün bilgilerin aktarıldığı genel tarih kaynağıdır. Başta Ebu'l-Hasen Garsunni'me Muhammed b. Hilal es-Sabi'nin eseri olmak üzere günümüze ulaşmayan pek çok kaynaktan istifade ederek ve bu kaynakların bazı bölümlerini de olduğu gibi aktararak bilgiler vermiştir. Selçuklular ile ilgili kısımları Prof. Dr. Ali Sevim tarafından tercüme edilerek Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Çalışmamızda Besasiri isyanı ile ilgili kısımları, eserin tercümesinden faydalanarak aktardık.

el-Bidaye ve'n-Nihaye

Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Şihabüddin Ömer İbn Kesir ed-Dımaşki'ye (ö. 774/1373) ait genel İslam Tarihidir. Kendisinden önceki müelliflerin kaynaklarından faydalanmıştır. İbn Kesir kronolojik bir şekilde olayları aktardığı bu eserinde, ilgili yıllarda vefat eden şahıslar hakkında bilgiler vermektedir. Olayları kısa ama dikkat

çekici şekilde aktarmıştır. Mehmet Keskin tarafından çevrilen bu eser Çağrı Yayınları tarafından basılmıştır. Çevirisini kullandığımız bu eseri çalışmamızın pek çok bölümünde kullandık.

Abu'l Farac Tarihi

Süryani tarihçi Ebü'l-Ferec Cemalüddin Yuhanna Mar Grigorius b. Tacüddin Ehrun'a (ö. 685/1286) ait eserdir. Bar Hebraeus olarak bilinen müellif, antik çağlardan yaşadığı 13. yüzyıla kadar olan olayları eserinde aktarmıştır. Bir Hristiyan olmasına rağmen İslam tarihini objektif olarak aktarmaya çalışmış, olayları kronolojik ve özet şeklinde yazmıştır. Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizceden Türkçeye yapılan çevirisi Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Eserde Abbasiler ve Selçuklularla ilgili geçen bilgileri çalışmamızda kullandık.

İttiazü'l-Hunefa bi-Ahbari'l-e'immeti'l-Fatımiyyîn el-hulefâ

Ebü Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir b. Muhammed el-Makrizi (ö. 845/1442) tarafından yazılmıştır. el-Makrizi, Memlükler döneminde Kahire'de yaşamış, önemli görevler üstlenmiştir. Eserinde Fatımi halifelerinin hayatları, devlet politikaları, İsmailiyye mezhebi ve propagandası, Abbasilerle olan mücadele gibi konuları kronolojik ve sade bir dille aktarmıştır. Sadece Mısır değil Suriye, Irak, Hicaz ve Kuzey Afrika gibi bölgelerde cereyan eden olayları da eserinde işlemiştir. Çalışmamızda I. cildi Cemaleddin Şeyyal, II. ve III. cildi Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed tarafından neşredilmiş Kahire baskısını kullandık. Özellikle Besasiri isyanı ile ilgili bölümü aktarırken bu eserden faydalandık.

Tecaribü'l Ümem

Ebü Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh'in yaratılıştan başlayarak yaşadığı döneme (1030'lar) kadarki olayları aktardığı eserdir. İbn Miskeveyh, olayları neden-sonuç ilişkisi içerisinde açıklayıcı ve felsefi bir bakış açısı ile aktarmıştır. Kıvameddin Burslan tarafından tercüme edilen kısmı Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Abbasiler ve Türklerin ilişkisini ortaya koyarken kullandığımız kaynaklardan olmuştur.

I.II. Araştırmalar

Çalışmamızın her aşamasında kullandığımız başlıca araştırma eserlerden olan Farhad Daftary'nin *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmaililer Tarih ve Kuram* adlı eseri

Fatımilerin kökeni ve İsmailiyye mezhebi başta olmak üzere Fatımi tarihi üzerine yazılmış en kapsamlı araştırma eser olarak dikkat çekmektedir. Muhammed Süheyl Takkuş'un "*Târihu'l-Fâtımiyyîn fî İfrikıyye ve Mısr ve Biladi'sh-Şam*" eseri de Fatımi tarihini çeşitli konu başlıkları altında ele almaktadır. Hasan İbrahim Hasan'ın *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi* eseri İslam tarihini kronolojik ve çok yönlü işlemlerinden dolayı tezimizde sık sık başvurduğumuz bir eser olmuştur.

Ülkemizde de Fatımiler üzerine yapılmış araştırmalar bulunmaktadır. Bu araştırma eserler içinde Aydın Çelik'in *Fatımiler Devleti Tarihi* ve Nihat Yazılıtaş'ın *Fatımi Devleti Tarihi* adlı eserleri önemli eserler olarak öne çıkmaktadır. Bu eserleri çalışmamızda kullanarak faydalandık. Ayrıca Süleyman Genç'in *Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı* adlı doktora tezi, dönemin siyasi ilişkilerini ve Besasiri isyanını çok yönlü ve kapsamlı olarak ele alması bakımından dikkat çekmektedir. Selçuklu-Fatımi mücadelesini ve Besasiri isyanını aktardığımız bölümde bu doktora tezinden istifade ettik.

Tezimizin Selçuklular kısmında Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Tuğrul Bey ve Zamanı, Selçuklu Devri Türk Tarihi*; Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in ortak çalışması olan *Selçuklu Devletleri Tarihi* gibi araştırma eserlerini kullandık. Gazneliler kısmında ise özellikle Erdoğan Merçil'in *Gazneliler Devleti Tarihi*, İzzetullah Zeki'nin *Gazneliler Mahmud'un Din Politikası* gibi eserlere başvurduk. Nadir Özkuyumcu'nun Tolunoğulları ve İhşidiler üzerine yaptığı çalışmalar Abbasi-Fatımi ilişkilerinde İhşidilerin ve Mısır'ın durumunu ortaya koyma noktasında çalışmamıza önemli bilgiler sunmuştur.

Alanında uzman akademisyenleri ve çalışmalarını bir araya getiren *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* eseri başvurduğumuz temel eserler arasındadır. Bununla beraber çalışmamızda Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin çeşitli maddelerinden de istifade ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Şia ve Abbasiler

1.1. Şia'nın Ortaya Çıkışı

Hız. Muhammed'in vefatının ardından onun yerine idareyi kimin alacağı konusunda sahabeler arasında farklı görüşler ortaya atıldı. Bir grup sahabe; halifenin, İslam'a hizmet etmeleri ve Hız. Muhammed'e yardımcı olmalarından dolayı Ensar'dan olması gerektiğini savundu. Hız. Ebu Bekir ve Hız. Ömer'in dâhil olduğu diğer bir grup ise İslam dinine ilk girmeleri ve Hız. Muhammed ile aynı kabileye mensup olmalarından sebep muhacirden yani Kureyş kabilesinden olması gerektiğini öne sürdü. Üçüncü bir grup ise halifenin Hız. Muhammed'in de mensubu olduğu Kureyş kabilesinin Beni Hâşim kolundan gelmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu grup aynı zamanda Beni Hâşim içinde ön plana çıkan Hız. Ali'nin halife olmasını istiyordu.¹

Bu görüşler çerçevesinde Beni Saide Sakifesi'nde gerçekleşen toplantı sonucunda sahabeler Hız. Ebu Bekir'e biat ederek onu halife olarak tanıdılar.² Hız. Ebu Bekir, halifeliğinin ikinci yılında hastalandı ve görevlerini yerine getiremez olmuştu. Bu sebepten dolayı vefatının ardından çıkabilecek ihtilafı ve otorite boşluğunu engellemek maksadıyla, sahabelerinde görüşünü alarak, Hız. Ömer'in kendisinden sonra halife olacağını ilan etti ve bu konuyu vasiyetine yazdırdı.³ Halifeliği on yıl kadar süren Hız. Ömer, Ebu Lü'lü tarafından yapılan bir suikast sonucu ağır yaralandı, üç gün sonra da vefat etti.⁴ Hız. Ömer'in ardından tamamı aşere-i mübeşşere'den oluşan altı kişilik heyet Hız. Osman'ı halife olarak seçti.⁵

Hız. Osman halife olduğu andan itibaren cahiliye döneminden beri var olan Beni Hâşim ile Beni Ümeyye arasındaki rekabet giderek arttı.⁶ Halifeliği süresince Hız.

¹ Muhammed Ebu Zehra, İslam Mezhepleri, (çev.) Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 35-43; Farhad Daftary, "Muhallif İslamın 1400 Yılı" İsmaililer Tarih ve Kuram, (çev.) Ercüment Özkaya, Raslantı Yayınları, Ankara, 2001, s. 68; Mustafa Öz, "Şia", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), XXXIX, s.111-114 İstanbul, 2010.

² Beni Saide Sakifesi ve Hız. Ebubekir'in halife olması hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, Hız. Ebu Bekir'in Hilafet Dönemi, Akdem yayınları, İstanbul, 2013, ss. 34-45; Ethem Ruhi Fıglalı, "Sakife Olayı veya Hız. Ebu Bekir'in Halife Seçimi", İslam Medeniyeti Mecmuası, Cilt: V, Sayı: 3, İstanbul, 1982, s. 7-27

³ Hız. Ebu Bekir vasiyetini Hız. Osman'a yazdırmıştır. Ağırakça, s. 318; Ebu Zehra, s. 36

⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev.) Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, C. III, s. 55

⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, III, s. 71; Ebu Zehra, s. 36

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Corci Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, (çev.) Nejdîet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, Cilt: II, ss.286-288; Nihat Yazılıtaş, Fatımi Devleti Tarihi, Kriter Yayınlar, İstanbul,

Osman'ın yönetimde otoriteyi sağlayamaması, devlet idaresinde akrabalarına danışması ve onları çeşitli makamlara ataması, atadığı valilerin keyfi yönetimi gibi sebepler⁷ fitnelerin artmasına ve siyasi - dini ihtilafların toplumun her kesimine yayılmasına neden olmuştur.⁸

Hiz. Osman'ın, ayaklanan bir grup tarafından şehit edilmesinin ardından Hiz. Ali sahabenin ısrarı sonucunda hilafet makamına geçti.⁹ Ancak halife olduğu andan itibaren Hiz. Osman'ın katillerinin bulunması ve cezalandırılması konusunda muhaliflerin baskısına maruz kalan Hiz. Ali, hilafeti boyunca bu kişiler ile mücadele etmek zorunda kaldı.¹⁰ Bu süreçte yaşanan Cemel Vakası (36/656), Sıffin Savaşı (37/657) ve ardından gelişen Hakem Olayı, İslam toplumunda siyasi ve dini hizipleşmelere sebep oldu. Daha evvel Hiz. Ali'nin halifeliğini destekleyen ve küçük bir gruptan oluşan Şiatü Ali bu gelişmeler esnasında büyük kitlelerin desteğini alarak siyasi bir kimlik kazandı.

Muhaliflerin oluşturduğu Şia'tü Osman diye anılan grup ise Sıffin savaşıyla Şiatü Muaviye'yi oluşturdu. Ayrıca bu savaş sonucunda Hariciler¹¹ adında üçüncü bir grup ortaya çıktı.¹² Böylece Hiz. Peygamberin vefatının ardından çeyrek asır geçmeden İslam toplumu üç siyasi gruba bölünmüş oldu. Hiz. Ali'nin Şia'sı Irak'ta yayıldı ve nüfuzunu artırdı.¹³ Muaviye'nin başını çektiği grup ise Suriye'de etkili oldu. Ortaya çıkan bu durum aralarındaki mücadeleyi Suriye – Irak savaşına dönüştürdü.¹⁴

Hiz. Ali'nin bir harici tarafından suikasta uğrayarak şehit olmasının¹⁵ ardından Şia etkisiz kaldı. Muaviye kısa süre sonra Hiz. Hasan'ı bertaraf ederek halifeliği eline geçirdi ve yaklaşık bir asır sürecek Emevi dönemini başlattı. Muaviye'nin vefatından sonra oğlu Yezid halife olmuştur. Yezid'in, Hiz. Hüseyin ve ehli beyt mensuplarını Kerbela'da şehit etmesi İslam toplumunu derinden etkileyerek Şia'nın dinsel bir anlam

2010, s. 5; Hakkı Dursun Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt: II, s. 436

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Zehra, ss. 36-40

⁸ Öz, "Şia", DİA, XXXIX, s. 112

⁹ Ethem Ruhi Fırlı, "Ali", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), II, ss. 375-378, İstanbul, 1989.

¹⁰ Daftary, İsmaililer, s. 73

¹¹ Haricilerin ortaya çıkışı ve faaliyetleri hakkında bkz. Julius Wellhausen, İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, (çev.) Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1996, ss. 1-87

¹² Farhad Daftary, Şii İslam Tarihi, (çev.) Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Basımevi, İstanbul, 2016, s. 51

¹³ Ebu Zehra, İslam Mezhepleri, s. 46

¹⁴ Wellhausen, İslamiyetin İlk Devri..., s. 90

¹⁵ Adnan Demircan, Haricilerin Siyasi Faaliyetleri, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 108; Wellhausen, İslamiyetin İlk Devri..., s. 25; Claude Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 47

kazanması ve Şii kimliğinin oluşması noktasında etkili olmuştur.¹⁶ Bu konuda Bernard Lewis de “Kerbela katliamı Şia’nın politik bir partiden dini bir mezhebe dönüşmesini hızlandırdı.” diyerek Şia için bir dönüm noktası olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ Hz. Hüseyin’in katledilmesinden dolayı kendilerini suçlu görerek, bu durumdan pişmanlık duyan kişilerce oluşturulan Tevvabun hareketi ve sonrasında meydana gelen isyanlar¹⁸ Emevi karşıtlığını artırdı.

İslam coğrafyasının genişlemesine paralel olarak Mevali olarak adlandırılan Arap olmayan Müslüman nüfusta büyük bir artış meydana gelmişti. Emevilerin izlemiş olduğu kabile taassubu ve Mevali politikası gereği bu unsurlar her zaman ikinci sınıf vatandaş olarak görüldü.¹⁹ Bu politika birçok haktan mahrum bırakılan Mevalinin, Emevi yönetimine karşı nefret ve kin beslemesine ve aynı yönetim tarafından zulme uğratılan Şiilerin safında yer almasına sebep oldu.²⁰ Bu dönemde Mevalinin büyük çoğunluğunu oluşturan İran halkı da Şia’ya destek vermekten geri durmadı.²¹

1.2. Abbasiler - Şia İlişkileri

Şia Emevi iktidarına karşı Abbasilerin davetine destekte bulunmuştu. Bu desteğin belli başlı nedenleri bulunmaktaydı. Şia’nın ilk döneminde Ehl-i beytin kimlerden oluştuğuna dair kesin bir görüş hâkim değildi. Ehlibeyt kavramı daha geniş anlamıyla Arapların eski soy/aile anlayışına göre yorumlanmıştı. Buna göre Ehlibeytin üyeleri Hz. Peygamberin mensubu olduğu Beni Haşim ailesinden gelen kişilerden oluşmaktaydı. Bu yorum ile Hz. Peygamberin amcası Abbas, dolayısıyla onun soyundan gelen kişiler, ehlibeytten sayılmaktaydı.²² Şia’nın bir kısmı bu görüşü benimseyerek, Abbasilerin davetine katıldı.

Şia içinde bir grup Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in ölümünden sonra Muhammed b. el-Hanefiye’nin etrafında toplandı.²³ Bu zat Hz. Ali’nin, Beni Hanifa kabilesinden

¹⁶ Daftary, İsmaililer, s. 79

¹⁷ Bernard Lewis, Ortadoğu, (çev.) Mehmet Harmancı, Sabah Yayınları, İstanbul, 1996, s. 53

¹⁸ Bu konuda bilgi için bkz. Daftary, İsmaililer, ss. 80-83; Mehmet Azimli, Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar (750-1000 Yılları Arası), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994, ss. 14-17; Wellhausen, İslamiyetin İlk Devri..., ss. 116-142

¹⁹ Daftary, İsmaililer, s. 84; Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, s. 348

²⁰ Daftary, İsmaililer, s. 85; Wellhausen, İslamiyetin İlk Devri..., s. 130

²¹ Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 69; Azimli, Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar, s. 21

²² Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 87; Daftary, İsmaililer, s. 86

²³ İbn Hanefiye’nin desteklenmesi, erken dönem Şiilerin, eski Arap soy anlayışına uygun olarak, soyun babadan geçtiğini dolayısıyla Ebu Talib neslinden birinin Şii imam olabileceğini gösterir. Bkz. Marshall G. S. Hodgson, “Erken Dönem Şia’sı Nasıl Mezhebe Dönüştü”, (çev.) Sıddık Korkmaz, İSTEM, Yıl:

Havla adındaki kadından olan oğlu idi.²⁴ Başta Keysaniyye²⁵ fırkası olmak üzere bazı Şii gruplar el-Hanefiyye adına davette bulundular.²⁶ Fakat İbnü'l-Hanefiyye halifeligi kendi hakkı olarak görmesine rağmen bu uğurda siyasi bir mücadeleden uzak durdu.²⁷ Dönemin Emevi halifesi de onu tehlikesiz olarak görmekteydi.²⁸

İbnü'l-Hanefiyye'nin ardından oğlu Ebu Haşim liderliği eline aldı. Ebu Haşim babasına nazaran Şii hareketlerin içinde bulundu. Emeviler tarafından zehirlendiği vakit, ölmeden evvel imametini hem talebesi²⁹ hem de amcazadesi Abbasilerden olan Muhammed b. Ali'ye devretti.³⁰ Üzerinde ihtilaf söz konusu olan bu vasiyet³¹ ile Abbasiler imametini kendilerine geçtiğini ve hilafette hak sahibi olduklarını iddaa ettiler.³² Bu veraseti meşru gören Şia mensupları, Muhammed b. Ali'nin etrafında toplanarak Abbasiler adına davette bulundular.³³ Muhammed ve ardından yerine geçecek oğlu İbrahim davet hareketini en uygun gördükleri yer olan Horasan'da devam ettirdiler.³⁴ Muhammed b. Ali'nin etrafında toplanan Şia da Horasan'da Abbasiler adına propaganda yaptılar.³⁵ Bu sayede Horasan ve Merv'de bulunan Şia Abbasilerin başlatmış olduğu harekete istekli bir şekilde katılmış oldu.³⁶

Abbasiler propaganda süresi boyunca daveti “er-Rıza min Ali Muhammed” sloganını kullanarak davetin Peygamber ailesi adına yapıldığını iddia ettiler.³⁷ Zira bu slogan Abbasileri de kapsamaktaydı. Bu süreçte gerçek amaçları olan -iktidarı kendi

9, Sayı: 8, 2011, s. 291; Şia'nın İsnâşeriyye ve İsmailiyye fırkaları El-Hanefiyye'yi imam olarak kabul etmezler. Bunun nedeni onun Hz. Fatıma'nın soyundan gelmemesidir. Bkz. Yıldız, DGBİT, Cilt: II, s. 458

²⁴ Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 62

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkahir el-Bağdadi, Mezhepler Arasındaki Farklar, (çev.) Ethem Ruhi Fırlı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, ss. 31-40; Ebu Zehra, İslam Mezhepleri, ss. 51-54

²⁶ Azimli, Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar, s. 17; Cem Zorlu, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 34; Daftary, Şii İslam, s. 54

²⁷ Hüseyin Güneş, “Şia'nın oluşum sürecinde İbnü'l-Hanefiyye'nin Yeri”, Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, Ekim 2014, s. 442

²⁸ Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 62

²⁹ Mehmet Aykaç, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 4

³⁰ Aykaç, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, s. 5; Azimli, Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar, s. 18

³¹ Bu konu hakkındaki ihtilaflar için bkz. Nahide Bozkurt, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, Ankara, 1999, ss. 21-30

³² Zorlu, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar, s. 35

³³ M. Süheyl Takkuş, Tarihu'l-Fatimiyyin, Beyrut, 2014, s. 50

³⁴ Azimli, Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar, s. 18; Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 91; Wellhausen, İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, s. 152

³⁵ Ahmet Bağlıoğlu, “Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler”, Dini Araştırmalar, Cilt:3, Sayı: 8, Ankara, Eylül-Aralık 2000, s. 84

³⁶ Aykaç, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, s. 5

³⁷ Bozkurt, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, s. 38; Daftary, İsmaililer, s. 106

hanedanları adına ele geçirme düşüncesini- gizlediler. Şia Abbasilerin iktidarı Ehlibeyt adına ele geçireceklerini veyahut yönetimi Ali oğulları ile Abbas oğulları arasında adil bir şekilde paylaşacaklarını düşünerek Abbasi hareketine destek verdiler.³⁸

Bu iki gruba İran halkı da katıldı. Mevalinin büyük çoğunluğunu oluşturan bu halk Emeviler tarafından aşağılanmakta ve birçok haksızlığa uğramaktaydı. Emevi yönetiminden nefret eden İran mevalisi intikam duygusuyla hareket ederek ehlibeytin yanında yer aldı.³⁹ Ayrıca İran halkı Hz. Hüseyin ile akrabalık bağlarının bulunmasından dolayı onun ölümünden sonra Şia'ya meylettiler.⁴⁰ İranlılar bu sebepten Emevi karşıtı oluşan her harekete destek verdikleri gibi Abbasilere de destekte bulunmuştu. Abbasi hareketinin başarıya ulaşması için gösterdikleri çaba ve özveri, Abbasi iktidarının kurulmasından sonra, İranlıların devlet idaresinde üst düzey makamlara yerleşmesini ve devlet yönetiminde söz sahibi olmalarını sağladı.⁴¹

Sonuç olarak Abbasilerin ehlibeytten sayılması veya en azından ehlibeyt ile yakın akrabalık bağının bulunması ve imametin kendilerine geçtiğini iddaa ederek daveti ehlibeyt adına yapmaları gibi nedenlerden dolayı Şia'nın desteğini aldılar. Emevilerin de Şia'yı tahkir ederek zulmetmesi ve uyguladığı Mevali politikası, Şia dâhil farklı grupları Abbasiler ile ittifak yapmaya yöneltti. Abbasilerin de Emevi karşıtı farklı grupları yanlarına çekme ve kendi amaçları için onları kullanma konusunda başarılı olduğu bir gerçektir. Bu başarının göstergesi de Abbasilerin iktidara gelmesi olacaktır.

1.3. Abbasilerin İktidarı Ele Geçirmesi ve Şia'nın Etkisi

Yukarıda bahsettiğimiz üzerine Ebu Haşim ölmeden evvel Abbasilerden Muhammed b. Ali'ye imameti devretti. Bu veraset ile Şia'nın bir kısmı Muhammed'in imametini kabul ederek onun yanında yer aldı. Muhammed bu gelişme üzerine hilafeti Emevilerden alma amacıyla propaganda başlattığını ve bunun için Horasan'ı seçtiğini aktarmıştık.⁴²

³⁸ Ali Delice, "Abbasi İhtilal Hareketi ve Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", EKEV Akademi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 4, Mayıs 1999, s. 54; Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, II, s. 385; Zorlu, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasal İsyanlar, s. 36

³⁹ Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, II, s. 399

⁴⁰ Hz. Hüseyin, İran'ın devrik hükümdarı Yezdcerd'in kızı Şehrubani ile evlenmişti. Dolayısıyla İranlıların kutsal saydığı krallarının soyu ile Peygamber soyu birleşmiş oluyordu. Bkz. Azimli, Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar, s. 21

⁴¹ Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, II, s. 379, 402

⁴² Bkz. s. 8

Muhammed'in ölümünden sonra liderliği oğlu İbrahim aldı. İbrahim propaganda faaliyetlerine önem vererek birçok bölgeye davetçiler gönderdi. Bu bölgeler arasında Horasan çok önemli bir konumdaydı.⁴³ Horasan hem Emevi etkisinden uzak olması hem de Emevi karşıtı Şia ve Mevali halkın çoğunlukta olması gibi sebeplerden dolayı tercih edilmişti. İbrahim bu bölgeye, çoğunluğu Keysaniye fırkasından olan kişileri gönderdi.⁴⁴

Abbasilerin gizli davet dönemi Muhammed b. Ali'nin hareketi başlatmasından (100/ 718), Ebu Müslim'in Horasan'a atandığı tarihe (128/745) kadar sürdü.⁴⁵ Bu dönemde Abbasilerin Horasan bölgesine gönderdiği davetçiler, Emevi valileri tarafından takibata uğrattılıyordu. Emevilerin bu sert tutumu hareketi engellemek şöyle dursun, aksine Emevi karşıtlığını artırarak davanın haklılığını ortaya koymaktaydı.⁴⁶

İmam İbrahim'in, Ebu Müslim'i 128/745 yılında Horasan'a atanmasıyla açıktan davet dönemi başladı.⁴⁷ Ebu Müslim İranlılar, Türkler ve Şia gruplardan müteşekkil bir ordu oluşturarak 130/747 yılının Ramazan ayında isyan bayrağını açtı.⁴⁸ Emevilerle girdiği mücadelede başarılar elde ederek Rey, Merv, Nişapur, Kumis, Hemedan, Herat, Nesa şehirlerini aldı.⁴⁹ Bu esnada İbrahim Emeviler tarafından öldürülünce (132/749) Abbasi hareketinin başına kardeşi Ebu'l Abbas es-Saffah geçti. Ebu Müslim dahil herkes ona biat etti.⁵⁰ Kufe'nin alınmasının ardından es-Saffah bu şehirde kendini halife ilan etti ve hutbe okuttu.⁵¹ Bu dönemde Kufe, Şia etkisinin ve nüfusunun fazla olduğu bir yerdi. es-Saffah'ın burayı tercih etmesinin sebebi Şia'yı halifeliği konusunda ikna ederek, çıkabilecek muhalif görüşlere karşı bir nevi gözdağı vermektir. Nitekim verdiği hutbede⁵² kendilerinin ehlibeytten olduğunu, Allah'ın inayetiyle halife olduklarını ve Müslümanları Emevi zulmünden kurtardıklarını belirtmiştir.⁵³

⁴³ Horasan'ın seçilme nedenleri hakkında bkz. Delice, "Abbasi İhtilal...", ss. 50-52

⁴⁴ Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, II, s. 385

⁴⁵ Gizlilik dönemi hakkında bkz. Delice, "Abbasi İhtilal...", ss. 60-67

⁴⁶ Wilhelm Barthold, İlk Müslüman Türkler, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 118

⁴⁷ Aykaç, Abbasi Devleti'nin..., s. 7; Delice, "Abbasi İhtilal...", s. 67

⁴⁸ Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 91; İbn Kesir, El Bidaye ve'n-Nihaye: Büyük İslam Tarihi, (çev.) Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt: X, s. 58; Zorlu, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar, s. 38;

⁴⁹ Aykaç, Abbasi Devleti'nin..., s. 7; Zorlu, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar, s. 40

⁵⁰ Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, s. 386

⁵¹ İbn Kesir, el-Bidaye, X, s. 75; Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 95

⁵² Hutbenin tamamı için bkz. İbnü'l Esir, el-Kamil, V, s. 337-339; İbn Kesir, el-Bidaye, X, s. 75-78

⁵³ İbnü'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev.) Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986, c. V, s. 338

Nihayetinde Ebu Müslim ve Abbasi davetçilerinin gayretiyle Emevi hanedanı 133/750 yılında sona erdi. Böylece Abbasiler İslam coğrafyasının ve hilafetin yeni sahibi olmuş oldular. Abbasiler iktidara geldikten sonra Emevilerin yıkılışından ders çıkararak kendilerine muhalif olabilecek ve iktidarlarına gölge oluşturacak tüm güçleri bertaraf etmeye çalıştılar. Başta da hilafetin Hz. Ali ve onun soyunun hakkı olduğunu düşünen Şia taraftarlarını yönetimden uzak tuttular. Kendilerine tehlike oluşturabilecek Şia liderlerini ortadan kaldırdılar.⁵⁴ Bununla yetinmeyen Abbasiler ehlibeytten olan bazı kişileri hapse attılar, bazılarını da öldürdüler.⁵⁵ Bu iktidar mücadelesinde Abbasilerin kuruluşunda büyük emeği olan Ebu Müslim'de payını aldı. Ebu Müslim iktidara taşıdığı Abbasiler tarafından 755 yılında öldürüldü.⁵⁶

Daha önce Emevi iktidarının devrilmesi ve Peygamber ailesinin iktidara geçmesi için birlikte hareket eden Abbasiler ve Şia, artık düşman olmuşlardı. Şia Emevi zulmünden kurtulmak için büyük umutlar ile ittifak yaptıkları ve iktidara taşıdıkları Abbasilerden zulüm görmeye başladılar. Abbasilerin hilafeti ele geçirmelerinin ardından hayal kırıklığına uğrayan Şia iktidara karşı muhalefetlerine devam ettiler. Buna bağlı olarak da Ehlibeyt tanımı -daha kesin ve dar anlam kazanarak- Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fatıma'nın soyundan gelenleri kapsayan ve bu şekilde sınırlayan bir ifadeye dönüştü. Yani ehlibeyt tanımı Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile onların soyundan gelenlerden oluşan bir anlayışa dönüştü. Şia bu iki ana koldan Hüseyini kolunu daha öne çıkardı. Bu yeni ehlibeyt tanımı doğrultusunda Şia mezheplerin birçoğu da imametin bu soy ile devam ettiğini kabul etti.⁵⁷

2. İsmailiyye Mezhebi

2.1. İsmailiyye Mezhebinin Ortaya Çıkışı

İsmailiyye mezhebi; Fatımilerin tarih sahnesine çıkarak, X. asrın başlarından XII. asrın ikinci yarısına kadar; Mağrip, Mısır, Suriye ve Hicaz gibi bölgelerde Şia hâkimiyetini sağlayacak bir devlet kurmasında önemli bir yer tutar. Aynı zamanda Fatımilerin siyasi ve dini temellerinin oluşması konusunda çok büyük öneme sahiptir. Dolaylı olarak da Abbasi hilafetine karşı beslenen nefretin ve girişilen mücadelenin nedenlerini kavramak için de üzerinde durulması gerekir. Bu sebepten mezhebin

⁵⁴ İbn Esir, el-Kamil, V, s. 354; Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 96; Daftary, İsmaililer, s. 109; Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, II, s. 386

⁵⁵ Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, II, s. 389

⁵⁶ İbnü'l Esir, el-Kamil, V, s. 380

⁵⁷ Daftary, İsmaililer, s. 87

ortaya çıkış sürecini ve Fatımilerin kuruluşundaki etkisini kısaca temas etmeyi gerekli gördük.

VIII. yüzyılın başları Şia içinde mezhepleşmenin olduğu bir dönemdir. Şia ehlibeytin önde gelen şahsiyetleri etrafında toplanarak siyasi ve dini görüşler çerçevesinde mezhep haline geldi. Bu mezhepleşme sürecinde oluşan bazı Şii fırkalar zamanla taraftarlarını kaybederek tarihe karıştılar. Ancak bazı mezhepler halk desteğini alarak büyük mezhepler haline geldiler. Şia içinde öne çıkan üç büyük mezhep olmuştu. Bunlar; Zeydiyye⁵⁸, İsnâaşeriyye⁵⁹ (on iki imamcılar) ve İsmailiyye⁶⁰ mezhepleridir. Bunların dışında aşırı Şii mezhepler de bulunmaktadır.

İsmailiyye, İsnâaşeriyye'nin⁶¹ altıncı imamı Cafer es-Sadık'tan sonra imametin kime ait olduğuna dair tartışmalar esnasında ortaya çıktı. Cafer es-Sadık kendinden sonra imam olarak en büyük oğlu İsmail'i tayin etmişti ve bu tayin konusunda hiçbir ihtilaf söz konusu değildi. Fakat İsmail'in babasından evvel ölümü üzerine birçok ihtilaf ortaya çıktı.⁶² İhtilafa sebep olan önemli nokta İsmail'in ölümünden ziyade, hala yaşamakta olan ve imamlığı elinden tutan babasından evvel ölmesidir.⁶³

İsmail'in ölmesiyle Cafer Sadık diğer oğlu Musa Kazım'ı kendisinden sonra imam tayin etti. İsnâaşeriyye içinde bir grup Musa Kazım'ın imametini geçersiz kabul ederek İsmail'in imametini savundular. Zira onlara göre İsmail'in imametine dair bir nass (delil) vardır. Bu görüşü savunanlara İsmail'in adına atıfla İsmaili, mezhebe de İsmailiyye adı verildi.⁶⁴

⁵⁸ Zeydiyye'nin ortaya çıkışı ve görüşleri hakkında bkz. Ebu'l Hasen el-Eş'ari, İlk Dönem İslam Mezhepleri, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, ss. 83-90; Ebu Zehra, İslam Mezhepleri, ss. 54-59; Yusuf Gökalp vd, "Zeydiyye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXIV, ss. 328-331, İstanbul, 2013

⁵⁹ İsnâaşeriyye'nin ortaya çıkışı ve görüşleri hakkında bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "İsnâaşeriyye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIII, ss. 142-147, İstanbul, 2001; Ebu Zehra, İslam Mezhepleri, ss. 60-65;

⁶⁰ İsmailiyye'nin ortaya çıkışı ve görüşleri hakkında bkz. Bernard Lewis, "İsmaililer", MEB İslam Ansiklopedisi, V/II, ss. 1120-1124, İstanbul, 1987; Daftary, İsmaililer; Mustafa Öz ve Mustafa Muhammed Şek'a, "İsmailiyye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIII, ss. 128-133, İstanbul, 2001; Muzaffer Tan, Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri, EKEV Akademi Dergisi, Bahar 2009, Yıl:13, Sayı: 39, 73-86; Wilfred Madelung, "İsmailiyya", Encyclopedia of İslam, 1978, c. IV, ss.198-206; Wilfred Madelung, "İsmaililik: Eski ve Yeni Davet", (çev.) Muzaffer Tan, Dini Araştırmalar, Ağustos 2006, Cilt: 9, Sayı:25, ss. 281-294

⁶¹ "İsnâaşeriyye mensupları, imamları benimsemeyi inanç konusu haline getirdikleri için İmâmiyye, fikhî görüşlerini Ca'fer es-Sâdık'a nisbet ettiklerinden Ca'feriyye, on ikinci imamın gelişini beklemeleri sebebiyle Ashâbü'l-intizâr ve on ikinci imam için çokça kullanılan "kâim" (hayatta olan) unvanına nisbetle Kâimiyye diye de anılmaktadır." Fırlı, "İsnâaşeriyye", DİA, XXIII, s. 142

⁶² Öz ve Şek'a, "İsmailiyye", DİA, XXIII, s. 128

⁶³ Daftary, İsmaililer, s. 128

⁶⁴ Hasan İbrahim Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, (çev.) İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş, Kayhan Yayınları, İstanbul, 1992, c. IV, s. 106

Bu süreçte hem İsmail'in imamlığını kabul edenler hem de İsmail'in imamlığını geçersiz olduğunu savunanlar farklı görüşler ortaya atmışlardır.

İsmail'in imamlığını geçersiz sayanlar şu görüşleri rivayet etmişlerdi; Cafer Sadık, oğlu İsmail'i daha ölmeden evvel imamlıktan azlettiği ve ilişkisini kestiği rivayet edilir. Bunun sebebi olarak İsmail'in içkiye ve kadınlara olan düşkünlüğü ve dolayısıyla imamete uygun davranmayışı gösterilmektedir.⁶⁵ Azledilmesine neden olan bir diğer olay ise İsmail'in, Cafer es-Sadık'ın yanlışa düşmekle suçladığı ve açıkça lanetlediği aşırı Şia görüşlere sahip olan Ebu'l-Hattab Muhammed b. Zeyneb ile arkadaşlık kurmasıdır.⁶⁶

İsmail'in imamlığını kabul edenlerin görüşleri de şunlardır; İmam Cafer'in, baskı ve tehditlerden korumak için takiyye⁶⁷ yaparak oğlu İsmail'i öldü olarak gösterdiğini ve İsmail'i gizlediğini iddaa ettiler. İmam Cafer'in İsmail'in yerine diğer oğlu Musa'yı imam olarak gösterdiğine inandılar.⁶⁸ İsmail'in yaşadığını öne süren kişiler, babası İmam Cafer'in ölümünden sonra ortalıkta gözüktüğünü ve kerametli işler yaptığını iddia ettiler.⁶⁹ Fakat İmam Cafer oğlu İsmail'i Medine mezarlığına gömmeden evvel tabutunu açtırmış ve yüzünü orada bulunan herkese göstermiştir.⁷⁰

Bu görüş ayrılıkları içinde İsmail'in öldüğünü kabul eden İsmaililer de vardı. Onlara göre İsmail'in ardından imamet nass yoluyla oğlu Muhammed'e ve onun soyuna geçmiştir. Musa'nın imametini geçersiz olduğunu öne sürerek Hz. Hasan ve Hüseyin'den sonra imametın kardeşten kardeşe geçmeyeceğini iddaa ettiler.⁷¹

Bir kısım İsmaililer ise Musa'nın imametine karşı gelmediler. Onun imam-ı müstevde (emanetçi-vekil imam) olduğu savundular. İmameti oğullarına bırakacak kişinin sadece gerçek imam olan İsmail olduğunu ve Musa'nın Hz. Hasan gibi imam-

⁶⁵ Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, (çev.) Mürsel Öztürk, Ankara 1988, c. III, s. 87; Daftary, İsmaililer, s. 128; Öz ve Şek'a, "İsmaililer", DİA, XXIII, s. 128; P. K. Hitti, Siyasi Kültürel İslam Tarihi, (çev.) Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, c. II, s. 681

⁶⁶ Daftary, İsmaililer, s. 115

⁶⁷ İsmaililer daha sonra kendilerini ve üyesi oldukları topluluğu korumak adına takiyye yapmaya ve bunu bir ilke olarak benimsemeye başladılar. Takiyye aynı zamanda yerleşik İslamın ve yerleşik yönetimin (Abbasiler) gayri meşru olduğunu ve devrilmesi gerektiği inancının gizlenmek için bir araçtı. Bkz. Marshall G. S. Hodgson İslamın Serüveni "Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih", (ter.) İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, Cilt: I, ss. 344-345

⁶⁸ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, s. 88; Daftary, İsmaililer, s. 130; Eymen Fuat Seyyid, "Fatimiler", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XII, ss. 228-237, s.229, İstanbul, 1995; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 106

⁶⁹ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, s. 90, Öz ve Şek'a, "İsmailiyye", DİA, XXIII, s. 128

⁷⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, Tarih boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik, Der Yayınları, İstanbul, 1979, s. 88; Daftary, İsmaililer, s. 131

⁷¹ Daftary, İsmaililer, s. 130; Gölpınarlı, s. 89

1 müstevde, İsmail'in de Hz. Hüseyin gibi imam-ı müstekar (gerçek imam) konumunda olduğunu ifade ettiler.⁷²

2.2. İsmaili Davetin Gizlilik Dönemi

Muhammed b. İsmail ile İsmailiyye imamlarının gizlilik devri başlamıştı. Bu devir Fatımilerin ortaya çıktığı tarihe kadar sürdü. Muhammed b. İsmail, hem Musa el-Kazım'ın Hicaz'daki etkisinden hem de Abbasilerin takibinden kaçmak için yaşadığı Medine'den hicret etmişti. İlk olarak güney Irak ardından İran bölgesine gitmişti.⁷³ Muhammed'in ölmesi veya ortadan kaybolması üzerine taraftarlarının bir kısmı onun Mehdi olduğunu ve yeniden ortaya çıkacağını iddaa ettiler. Onu yedinci ve son imam olarak gördüler.⁷⁴ İsmaili dailer de bu süreçte, imam olmadan Allah'ı tanıyamayacaklarını dolayısıyla ona ulaşamayacakları ileri sürerek beklenen imam adına propaganda yapmaya başladılar.⁷⁵

Bu dönemde davet -dailer aracılığıyla- Abbasilerin ve muhaliflerin baskısından korunmak amacıyla uzak İslam coğrafyalarında gizlice yapıldı. Muhtelif coğrafyalarda İsmaili merkezler tesis edildi.⁷⁶ Bu merkezler içinde en önemlisi Suriye'deki Hama şehrine bağlı Selemiye Kasabası idi. İmamın vekili ve naibi olarak adlandırılan kişi buradan daveti planlama ve organize etme işini yürütüyordu.⁷⁷ Bu naiplerin en ünlüsü ve aynı zamanda mezhebin temel esaslarını belirlemiş olan Meymun el-Kaddah'tır.⁷⁸

Dailerin etkili çalışmaları sonucu İsmaili görüş; başta Şiiliğin kök saldığı Irak, İran ve Basra olmak üzere Yemen, Bahreyn, Suriye, Horasan, Maveraünnehir, Sind ve Kuzey Afrika'da hızla yayıldı.⁷⁹ Hamdan el- Karmat ve kayınbiraderi Abdan'ın faaliyetleri sonucunda Kufe'de, Bahreyn ve çevresinde İsmaili dava güç kazandı. Önemli dailerden olan İbn Havşeb'in çalışmaları sonucu Yemen mezhebin önemli bir merkezi haline geldi. İbn Havşeb yanındaki daileri Cibal, Sind, Horasan ve Kuzey Afrika'ya yollayarak mezhebin yayılmasına çok büyük katkı sağladı.⁸⁰ Özellikle

⁷² H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 106

⁷³ Daftary, İsmaililer, s. 136; Cüveyni bu konuda, Muhammed'in ilk olarak Cibal'e daha sonra Rey'e gittiğini ve evlatlarının da Horasan'da ikamet ettiğini aktarır. Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, s. 90

⁷⁴ Daftary, İsmaililer, s. 137

⁷⁵ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, s. 94

⁷⁶ Lewis, İsmaililer, V/II, s. 1120

⁷⁷ Öz ve Şek'a, "İsmailiyye", DİA, XXIII, s. 129

⁷⁸ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 107; Hitti, Siyasi Kültürel İslam Tarihi, II, s. 684; Meymun el-Kaddah hakkında bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Meymun el-Kaddah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIX, s.505, Ankara, 2004

⁷⁹ Daftary, İsmaililer, s. 139, Lewis, V/II, s. 1120

⁸⁰ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 110

Cibal'e gönderdiği dailerin çabaları ile X. Asrın başlarında İsmaili görüş, Türklerin yoğunlukta olduğu Horasan ve Maveräünnehir bölgesinde yayıldı.⁸¹

İsmaili hareketin yaygınlaştığı bu dönemde, Ubeydullah'ın IX. yüzyılın sonlarında Selemiye'deki merkezin liderliğine geçmesiyle İsmaili öğretide değişiklik yaşanmasına ve buna bağlı olarak bazı dailerin Selemiye'deki merkezden bağımsız hareket etmesine sebep oldu. Ubeydullah, beklenen imam Muhammed b. İsmail adına yapılan davetin kendi adına yapılmasını isteyerek kendini İsmaili hareketin imamı ilan etti. Ortaya attığı imamlık iddiasıyla İsmaili doktrini uzlaştırmak için Muhammed b. İsmail'in kendi atası olduğunu öne sürdü.⁸²

Yemen'de bulunan İbn Havşeb bu çağrıya uydu ve ona bağlı dailer de Ubeydullah'a itaat ettiler. Hamdan el-Karmat ve Abdan ise Ubeydullah'ın imametine karşı çıkararak merkezle bağlarını kopardılar. Böylece ileriki yıllarda Fatımiler ve Karmatiler arasındaki görüş ayrılığı başlamış oluyordu.⁸³ Rey bölgesindeki dailer de Fatimi öğretisine karşı gelerek daveti Muhammed b. İsmail adına sürdürdüler. İsmaililik Horasan bölgesinde ise, iki farklı görüşte temsil edilmekteydi. Birçoğu Fatimi öğretisini kabul ederek daveti buna uygun yaptılar. Fakat bizzat Ubeydullah tarafından Horasan'a gönderilen Gıyas ve onun ardından faaliyet gösteren öğrencisi Hüseyin el-Mervazi, Muhammed b. İsmail adına davette bulundular.⁸⁴

2.3. İsmailiyye Mezhebinin Horasan ve Maveräünnehir'de Yayılması

Dailer doktrin değişikliğinin yaşandığı dönemde İsmaili hareketi Türklerin yaşadığı Horasan ve Maveräünnehir'de yaymaya devam ettiler. Fakat bu süreçte mezhebi yaydıkları şehirlerde, Sünni halkın ve âlimlerin kışkırtmaları sonucu yerel yöneticilerle sorunlar yaşayabiliyorlardı. Dailer bu durumu kendi lehlerine çevirmek adına, taktik değiştirerek, yerel yöneticilerle iyi ilişkiler geliştirmeye ve onları mezhebe kazandırmaya çalıştılar. Rey şehrinin üçüncü *daisi* Gıyas'ın Merv'er-Ruz bölgesinin yöneticisi Hüseyin b. Ali el-Mervezi ile ilişki kurup onu mezhebe kazandırması⁸⁵; Rey'in beşinci *daisi* ve Cibal'deki İsmaili davanın lideri Ebu Hatim'in, 307-3011/919-924 arası Rey valisi olan Ahmet b. Ali'yi mezhebe çekmesi

⁸¹ Daftary, *İsmaililer*, s. 152

⁸² Öz ve Şek'a, "İsmailiyye", *DİA*, XXIII, s. 130

⁸³ Daftary, *İsmaililer*, s. 157; Madelung, "İsmailiyya", IV, s. 198; Öz ve Şek'a, "İsmailiyye", *DİA*, XXIII, s. 129

⁸⁴ Daftary, *İsmaililer*, s. 162

⁸⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, (çev.) Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 299

bu çabanın örnekleri arasında sayılabilir.⁸⁶ Özellikle el-Mervezi'nin mezhebe katılması ve Horasan İsmaililerin baş *daisi* olmasıyla yerel yöneticiler arasında İsmaili görüşü yayma çabası arttı. el-Mervezi'nin yerine geçen Ahmed en-Nesefi, Samani sarayına sızarak zamanla Samani hükümdarı II. Nasr'ın ve vezirlerinin mezhebe ilgi duymalarını sağladı. Hükümdarın ve bir kısım devlet adamlarının mezhebe girmesinden hoşnut olmayan Sünni yöneticiler ve Türk askerler II. Nasr'ı devirerek yerine oğlu Nuh'u geçirdiler. Nuh (332-344/943-954) tahta geçtikten sonra ilk olarak bu mezhebe karşı savaş açtı. İsmaili liderleri ve daileri tutuklattı ve Ahmet en-Nesefi dâhil birçoğunu idam etti.⁸⁷

Nuh'un İsmailiyye mezhebine ve taraftarlarına karşı ağır baskılara girişmesinin sebepleri arasında; Sünni halkın ve yöneticilerin bu mezhebi batını ve sapık bir mezhep olarak görmesi ve başta Türk askerler olmak üzere ordu mensuplarının mezhebe karşı olumsuz tutumları sayılabilir. Ancak Nizamülmülk'ün bu konuyu aktardığı üsluba bakarsak, İsmailiyye mezhebine karşı bu sert tutumun temel nedeni olarak şunu söyleyebiliriz; Nuh, bazı yöneticilere karşı iktidarını güçlendirmek ve ordunun desteğini almak amacıyla İsmailiyye karşıtlığını savunmuştur.⁸⁸ Uyguladıkları strateji sonucunda yöneticilerden istediklerini elde edemeyen *dailer* Maverâünnehir'in güneyinde ve İran'ın kuzey doğusunda faaliyetlerine devam etmek zorunda kaldılar. Fatımi halifesi el-Muizz'in doğu İsmaililerinin bağılıklarını kazanma kampanyasına kadar buradaki hareket etkisiz kaldı.⁸⁹

3. Fatımilerin Ortaya Çıkışı

3.1. Fatımilerin Kökeni

Hız. Ali ile Hız. Fatıma vasıtasıyla Hız. Peygamber'in soyundan geldiklerini dolayısıyla ehlibeytten olduklarını iddaa ederler. Bu sebepten hanedan ve devlet adı olarak Hız. Fatıma'ya nisbetle Fatımi kelimesini kullanmışlardı.⁹⁰ Bazı kaynaklarda hanedanın kurucusu olan Ubeydullah'a nisbetle onlardan Ubeydiler olarak bahsedilir.⁹¹ Fatımilerin soylarına dair bu iddiaları eski ve yeni âlimler arasında

⁸⁶ Daftary, İsmaililer, s. 152, 153;

⁸⁷ Daftary, İsmaililer, s. 154; Nizamülmülk, Siyasetname, s. 303-309

⁸⁸ Seyahatname'de, Nuh'un İsmaililer ile mücadele etmek ve onların mallarına el koymak için askerlere hitap etmesi, ayrıca batınıliğe girdiğini iddaa ettiği emirleri öldürmesinden bahsedilmiştir. Nizamülmülk, Siyasetname, s. 309

⁸⁹ Daftary, İsmaililer, s. 163

⁹⁰ Seyyid, "Fatımiler", DİA, XII, s. 228; M. Canard, "Fatimids", EI, 1965, c. II, s. 850;

⁹¹ İbn Haldun, Mukaddime, (çev.) Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968, c. I, s. 46

tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaların meydana gelişinde etkili sebepleri sıralarsak;

Hız. Peygamber'in vefatından sonra siyasi ve mezhebi ayrılıklar yaşanmıştı. Yaşanan bu ayrılıklar Fatımi soyuna şüphe ile bakılmasına ve bu konuda karşıt söylemlerin oluşmasına neden oldu.

Fatımilerin kendi soylarına dair resmi bir belge yayınlamaktan kaçınmaları. İsmailiyye imamları belli bir süre isimlerini gizleyerek faaliyette bulundular.⁹² Bu süre zarfında kendi adları yerine saygınlık uyandıracak Mübarek, Meymun ve Said gibi isimler kullandılar.⁹³ Fatımilerin kendi soylarına dair çelişkili söylemlerde bulunmaları. Fatımi soyuna dair ilk resmi belge Ubeydullah'ın Yemen taraflarına gönderdiği mektuptur. Ubeydullah bu mektubunda soyunu İsmail b. Cafer'e değil, Cafer es-Sadık'ın diğer oğlu Abdullah'a dayandırmıştır.⁹⁴ Ubeydullah'ın bu ifadesi İsmaili öğretiyeye ters bir açıklamadır. Bu mektup sonraki Fatımi halifelerinin soylarını İsmail'e dayandırma çabasına da ters düşmektedir. Aynı zamanda Fatımilerin soyuna dair ön yargıyla bakılmasına zemin hazırlamıştır.

Fatımi kaynaklarında İsmaili imamların nesebi Ubeydullah el-Mehdi b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sadık olarak geçmektedir.⁹⁵ Fatımi karşıtı kaynaklar ise onların ehlibeytten olmadıklarını savundular. Fatımi soyunu Yahudi kökenli olup İsmaili harekete katılan Meymun el-Kaddah'a⁹⁶ bağladılar. Bu zat hakkında farklı görüşler vardır. Bazıları onun Cafer es-Sadık'ın bizzat kendisi olduğunu ifade ederken bazıları da faaliyetleri ile İslam'a karşı çıkan ve milliyetçilik duygusu ile İsmailiyye mezhebini yaymaya çalışan biri olarak gördüler.⁹⁷

Meymun'un ölümünden sonra, İsmaili öğretinin temel esaslarını belirleyecek olan, oğlu Abdullah hareketin başına geçti. Abdullah'ın vefat etmesinin ardından oğlu Ahmed, onun ardından da oğlu Hüseyin hareketin başına geçti. Hüseyin'den sonra

⁹² Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 53

⁹³ Daftary, İsmaililer, s. 144; Seyyid, "Fatımiler", DİA, XII, s. 229

⁹⁴ Daftary, İsmaililer, s. 141; Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdi", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXXII, ss.23-25, İstanbul, 2012

⁹⁵ Seyyid, "Fatımiler", DİA, XII, s. 229

⁹⁶ el-Kaddah denmesinin sebebi gözleri tedavi etmesi ve hastalığı gidermesidir. Ayrıca Fatımi soyunun el-Kaddah'tan geldiği hakkında görüşler için bkz. İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 25-30; Daftary, İsmaililer, ss. 144-148

⁹⁷ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 108

hareketin liderliğine, ileriki yıllarda Ubeydullah adını alacak olan, oğlu Said geçti.⁹⁸ Kaynakların bir kısmı Said'in (Ubeydullah) Hüseyin'in öz oğlu olmadığını, Yahudi bir kadının oğlu olarak evlat edinildiğini aktarır.⁹⁹ Bu konuda Abbasiler de Kadir Billah'ın halifeliği (381-423/991-1031) sırasında Bağdat'ta bir bildiri¹⁰⁰ yayınlarak Fatımilerin ehlibeytten olmadıklarını ilan etmişlerdi (402/1011-12).¹⁰¹ Fatımilerin soyuna dair tartışmalara katılan İbn Haldun onların ehlibeytten geldiğine inanmaktadır.¹⁰²

Sonuç olarak Fatımilerin soyuna dair eskiden beri süregelen ve kesin bir yargıya varmanın çok zor olduğu bir tartışma söz konusudur. Fakat bu konudaki tartışmalar Fatımilerin tarihsel önemini azaltmamaktadır. Bu soy tartışmalarını bir kenara bırakacak olursak ulaşacağımız kesin yargı şu olurdu; Soyları geçmişin karanlığı içinde gizlenmiş bir ailenin İsmaili hareketin başına geçtikten kısa bir süre sonra devlet kurması, genel olarak Şia özelde İsmaililiği, orta çağ İslam dünyasında iki buçuk asırdan fazla siyasi ve dini olarak temsil etmesi, günümüze kadar gelen etkiye sahip olması tarihi öneme haiz bir konu olarak dikkat çekmektedir.

3.2. Fatımilerin Kuruluşu

Fatımilerin kuruluş süresini anlatırken ilk olarak Abdullah eş-Şii'den ve onun Kuzey Afrika'daki faaliyetlerinden kısaca bahsetmek gerekir. Abdullah eş-Şii Yemen'in baş *daisi* İbn Havşeb'in öğrencisiydi. İbn Havşeb IX. yüzyılın sonlarında Yemen'de güçlü bir İsmaili merkez tesis etmişti. Bununla yetinmeyerek İsmailiyye mezhebinin yayılması için muhtelif coğrafyalara etrafında bulunan *daileri* gönderdi. Görev verdiği *dailer* içinde Abdullah eş-Şii de vardı. Abdullah'ı, Ebu Süfyan ve Hülvani tarafından İsmaili davetin temelini atıldığı ancak yeterli desteğin oluşmadığı Mağrib'e gönderdi.¹⁰³

Abdullah Yemen'den ayrıldıktan sonra Mekke'ye gitti. Burada bulunduğu sırada Mağripten Berberi Kutame kabilesine mensup kişiler ile tanıştı ve onlarla iyi ilişkiler geliştirdi. Abdullah Mağribe olan yolculuğunda onlara katıldı. Bu sayede

⁹⁸ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 314; Canard, "Fatimids", II, s. 850; Daftary, İsmaililer, s. 140; Yıldız, DGBİT, V, s. 82

⁹⁹ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 314; İbnü'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev.) Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, c. VIII, s. 35; Yıldız, DGBİT, V, s. 83

¹⁰⁰ Bu konudaki bildiri metni için bkz. Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, s. 105

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev.) Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, c. IX, s. 190; Daftary, İsmaililer, s. 229

¹⁰² İbn Haldun, Mukaddime, I, s. 46-47

¹⁰³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 30; Canard, "Fatimids", Eİ, II, s. 852

280/893 yılında Mağribe vardığı zaman, Kutame kabilesinin desteğini alarak orada İsmaili bir üs kurdu. Kısa sürede Kutameli Berberilerden müteşekkil bir ordu kurarak Mağrip'te gücünü artırdı.¹⁰⁴ Bu süreçte Abdullah'ın faaliyetlerini ve giderek güçlenmesini bölgedeki hükümdarlar ve devlet adamları önemsemediler. Ağlebilerin başına eğlence düşkün Ziyadetullah'ın geçmesiyle beraber Ebu Abdullah bölgedeki etkinliğini giderek arttı.¹⁰⁵

Bu esnada Ubeydullah el-Mehdi Suriye'nin Selemiye¹⁰⁶ kasabasında bulunmaktaydı. İsmaili propaganda faaliyetleri sebebiyle Abbasilerin dikkatini çekmiş, onların takibine girmişti. Ubeydullah Abbasilerin ve muhaliflerin baskısından kurtulmak ve İsmaili daveti yapmak amacıyla tıpkı Muhammed b. İsmail gibi uzak bir bölgeye hicret etmeyi düşündü. Hedefinde Yemen olmasına rağmen, bu esnada Abdullah eş-Şii'nin başarılarını duyması ve bizzat ondan davet alması üzerine Kuzey Afrika'ya yönünü çevirdi. Ubeydullah ve yanındakiler tüccar kılığında ilk olarak Mısır'a ardından Mağrip bölgesinde bulunan Sicilmase şehrine gittiler. Sicilmase valisi onları yakalayarak hapse attı (292/904-905). Ubeydullah, Abdullah eş-Şii'nin onu kurtaracağı zamana kadar hapiste kaldı.¹⁰⁷

297/909 yılında Abdullah eş-Şii, Ağlebi hükümdarı Ziyadetullah'ı mağlup ederek Ağlebilere son verdi. Ağlebilerin baş şehri Rakkade'ye girdi ve burayı kendine merkez yaptı. Abdullah daha sonra Sicilmase'ye saldırıp Ubeydullah'ı kurtardı. Ubeydullah Rakkade'ye geldiği zaman onu halife ilan ettiler ve el-Mehdi emirü'l-müminin unvanını aldı.¹⁰⁸ Böylece iki buçuk asırdan fazla hâkimiyet sürecek olan Fatımi Devleti/Hilafeti kurulmuş oldu. Bu olay ile İsmaili davetin gizlilik dönemi sona erdi ve açıktan davet dönemi başladı.

Ubeydullah halifeliğini ilan ettikten sonra devlet yönetimi eline aldı. Abdullah eş-Şii ve kardeşi Ebu'l-Abbas başta olmak üzere bir kısım kişileri sahip oldukları imkânlardan mahrum bırakarak hepsini devlet yönetiminden uzaklaştırmaya çalıştı.

¹⁰⁴ İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, s. 31; Carl Brocclmann, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, (çev.) Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 130; Seyyid, Fatımiler, DİA, XII, 229

¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, el Kamil, VIII, s. 34

¹⁰⁶ Hıms şehrine bağlı bir yerdir. Bkz. el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 124

¹⁰⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 36-38; İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 208; Daftary, İsmaililer, s. 166; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 48

¹⁰⁸ Canard, "Fatımids", EI, II, s. 852; Daftary, İsmaililer, s. 167; E. Graefe, Fatımiler, Meb İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1964, c. IV, s. 522; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi IV, s. 49, 110; Seyyid, "Fatımiler", DİA, XII, s. 229

Bu durum Ubeydullah ile diğerleri arasında anlaşmazlığa sebep oldu. Kendisine karşı komplo kurulduğunu fark eden Ubeydullah el-Mehdi erken davranarak Abdullah eş-Şii ile kardeşi Ebu'l-Kasım'ı ve onlarla hareket eden kişileri öldürttü.¹⁰⁹ Bu durumun ilginç yanı Abdullah eş-Şii'nin kaderinin Ebu Müslim Horasani'nin kaderine benzemesidir. Zira her ikisi de destekledikleri hanedanların iktidara ulaşması için çalışmış ve bunda başarılı olmalarına rağmen ölümleri onların elinden olmuştu.

Abdullah eş-Şii'nin ölümü sebebiyle ona bağlı olan Kutame Berberileri isyanını el-Mehdi bastırdı.¹¹⁰ Otoritesini İfrikiyye'de¹¹¹ sağladıktan sonra tüm Mağribe bunu yayma çabasına girişti.

4. Fatımi Devleti'nin Kuruluş Sürecinde Abbasilerin Durumu

Fatımilerin Kuzey Afrika'da dini ve siyasi bir güç olarak ortaya çıkmasında, Abbasi hilafetinin o zamanki siyasi ve idari alandaki durumu çok etkili olmuştu. Abbasi hilafetinin X. yüzyılın başlarındaki siyasi ve idari durumu, bir önceki yüzyılda meydana gelen gelişmeler neticesinde şekillenmişti. IX. yüzyıldaki köklü değişikliklerin temelinde ise Abbasi halifelerinin takip ettikleri politikalar ve buna bağlı olarak Türklerin devlet yönetiminde elde ettikleri nüfuz vardı.

Abbasiler İslam devletinin başına geçtikleri vakit kendilerini iktidara taşıyan İranlıları devlet kadrolarında görevler vererek ödüllendiler. Hatta Halifeden sonra en etkili makam olan vezirlik makamını ihdas ettikleri vakit bu makama İran kökenli kişileri getirdiler. Abbasilerin attıkları bu adımlar Emevi döneminde var olan Arap kabile taassubiyetinin ayaklar altına alınması ve Mevali politikasının reddi anlamına geliyordu. Fakat Abbasilerin izlediği bu siyaset ileriki süreçte İran kökenli kişilerin vezirlik makamı vasıtasıyla devlet yönetiminde etkili olmasına zemin hazırladı. Vezirlik makamını ellerinde tutan kişiler elde nüfuzlarını artırarak halifeden bile daha güçlü ve zengin hale geldiler. Bu kişiler arasında ilk Abbasi veziri Ebu Seleme el-Hallal olmak üzere; Ebu Eyyub el-Muriyani, Yakub b. Davud, Yahya b. Halid el-Bermeki, Hasan b. Sehl ve Ahmed b. Yusuf gibi İranlı vezirler sayılabilir.¹¹² Bu İranlı

¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 47-50; Aydın Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, ss. 69-72; Daftary, İsmaililer, s. 192

¹¹⁰ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 72

¹¹¹ Kuzey Afrika'da yer alır. Detaylı bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, "İfrikiyye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXI, s.515, İstanbul, 2000

¹¹² Aykaç, Abbasi Devleti'nin..., s. 19

vezirler arasında en önemlisi Abbasilerin en parlak döneminde Harun er-Reşid'in veziri olarak görev yapan el-Bermeki'dir.

Harun er-Reşid'in ardından oğulları Emin ve Memun arasında iktidar mücadelesi meydana geldi. Annesi Arap kökenli olan Emin'i Araplar, annesi İranlı olan Memun'u İranlılar destekledi.¹¹³ Emin'in kısa halifeliğinden sonra Memun halife olunca hilafette İran etkisi devam etti. Memun'un vefatıyla Mutasım halife olduğu vakit Abbasilerde Türk etkisi başladı. Annesi Türk olan Mutasım, Türklere karşı yakınlık beslemekte ve onların kabiliyetlerini de çok iyi bilmekteydi. Bu sebepten halifeliği esnasında Türklerden müteşekkil askeri birlikler kurdu ve bu birliklerin başına Türk komutanları tayin etti. Bununla yetinmeyerek yönetim merkezini Türkler için kurduğu Samerra şehrine 222/836'da taşıdı. Onun dönemiyle beraber başta askeri alanda olmak üzere devlet idaresinde Afşin, Eşnas et-Türki, İnak et-Türki ve Boğa el-Kebir gibi önemli Türk komutanlar etkili oldular.¹¹⁴

Mutasım'ın ölümüyle yerine oğlu Harun, Vasık Billah lakabını alarak halife oldu. Vasık'ın halifeliği döneminde Türkler idari işleri de yerine getirmeye başladılar.¹¹⁵ Vasık Billah, Eşnas et-Türki'ye 228/842 yılında hilat giydirdi ve ona idari yetkiler verdi. Eşnas et-Türki 230/844 öldüğünde hem Mısır'ın valisi hem de ordunun başkomutanıydı. Onun ardından bu yetkileri; Yemen, Horasan ve Sind valiliklerini elinde tutan İnak et-Türki aldı. Bu dönemin bir diğer önemli Türk komutanı Vasif et-Türki idi. Vasif et-Türki Cibal ve Fars bölgesinde dağlıların çıkardığı isyanları başarıyla bastırdığı için halifenin takdirini kazanmıştı.¹¹⁶

Hitti'ye göre; Abbasiler üçüncü halife el-Mehdi ile dokuzuncu halife el-Vasık idareleri arasında, özellikle Harun er-Reşid ve oğlu el-Memun zamanında en parlak dönemini yaşamış, Abbasi hanedanı haline gelmiştir. el-Vasık döneminden sonra Abbasi hilafetinin düşüşe geçtiğini ifade eder.¹¹⁷ Hitti'nin bu görüşü son derece doğrudur. Vasık'ın ölmesinin ardından halifenin kim olacağına dair tartışmalar meydana geldi. Halifeliğe geçecek kişiyi belirleme konusunda ilk kez farklı bir güç

¹¹³ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 140; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, s. 427

¹¹⁴ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 150; Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, s. 465; Yıldız, *DGBİT*, III, ss. 355-356; Hasan Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 150; Casim Avcı, "Mutasım Billah", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXI, ss. 380-382, s.381, İstanbul, 2016

¹¹⁵ Hasan Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 150

¹¹⁶ Kadir Kan, "Vasık Billah", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXXII, ss. 548-549, İstanbul, 2012

¹¹⁷ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 140

olarak Türkler ortaya çıktı.¹¹⁸ Vasif et-Türki ve diğer komutanların desteğiyle Mutasım Billah'ın Türk kadınından olan diğer oğlu Cafer, Mütevekkil Alallah unvanıyla halife oldu. Mütevekkil döneminde Türk komutanlar idari alanda güçlerini daha da artırdılar. Onun döneminde Aferiddün et-Türki Dimaşk valiliğinde, Boğa el-Kebir Kınnesrin valiliğinde bulundu.¹¹⁹

Mütevekkil Türk komutanların desteği ile halife olmasına rağmen onların yönetimdeki etkinliğini kırmak için çaba harcadı. Bunun ilk adımı Türk etkisini azaltmak için 234/848 yılında başşehri Dimaşk'a taşınmasıdır. Fakat ordunun buna karşı çıkması üzerine geri adım atarak aynı yıl Samarra'ya dönmek zorunda kaldı. İkinci adımı ise 235/849-850 yılında devlet yönetiminde etkili olan İnak et-Türki'yi öldürtmesidir.¹²⁰ Muhtemeldir ki bu tavrı yüzünden tepki çekmiştir. Zira bu olaydan sonra bir ilki gerçekleştirerek Türk asıllı Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ı vezir yaptı.¹²¹ Mütevekkil aynı yıl oğulları Muntasır, Mutezz ve Müeyyed'i sırasıyla veliaht ilan ederek, onları devletin farklı bölgelerine en üst yönetici olarak tayin etti.¹²²

Mütevekkil daha önce tayin ettiği veliahtlık sırasında değişiklik yaptı. Veliahtlıkta ikinci sırada olan Mutezz'i, ilk sıradaki Muntasır'ın önüne aldı. Mütevekkil'in bu kararı almasında, oğlu Muntasır ile görüş ayrılığı yaşaması ve saray entrikaları etkili oldu. Muntasır bu değişiklik ile hakkının gasbedildiğini düşünerek buna karşı çıktı. Babasına karşı suikast düzenlemek ve halife olmak için Vasif et-Türki, Boğa es-Sağır, Bağır et-Türki, Otamış ve Harun Suvartegin gibi komutanlarla anlaştı. Muntasır'ın kurduğu bir komplo sonucu Halife Mütevekkil 247/861 yılında kendi askerleri tarafından saldırıya uğrayarak öldürüldü.¹²³ Bu suikast ile Abbasi tarihinde ilk defa bir halife kendisini korumakla görevli askerleri tarafından öldürülmüş oldu. Bununla beraber Abbasi halifelerinin siyasi ve dini nüfuzları da sarsıldı.¹²⁴ Mütevekkil Abbasi halifeliğinin gerileme devresinin ilk halifesi olmuştu. Onun ölümüyle Türkler

¹¹⁸ Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 151

¹¹⁹ Abdülkerim Özaydın, Türklerin İslamiyeti Kabulü, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, c. IV, s. 252, İstanbul, 2002

¹²⁰ Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil Alellah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXII, ss. 212, İstanbul 2006; Yıldız, İslamiyet ve Türkler, ss. 152-155

¹²¹ Özaydın, Türklerin İslamiyeti Kabulü, Türkler, IV, s. 252; Kırkpınar, "Mütevekkil Alellah", DİA, XXXII, s. 212

¹²² Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, (çev.) Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, c. I, s. 232; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 339

¹²³ H. İ. Hasan, DGBİT, III, s. 340; Kırkpınar, "Mütevekkil Alellah", DİA. XXXII, s. 213

¹²⁴ Yıldız, DGBİT, III, s. 241; Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 158

halifelğe istediği kişi yi çıkararak devlet idaresini ellerinde tutmuşlardır.¹²⁵

Muntasır halife olduktan altı ay gibi kısa süre sonra öldü. Türk komutanlar Mutevekkil'in intikamını alırlar diye onun oğullarını halife olarak istemediler. Bu sebepten Mutasım'ın oğlu Ahmed'i Müstain Billah lakabı ile halife olarak seçtiler.¹²⁶ Onun döneminde Türkler devlet yönetiminde etkili olmaya devam ettiler. Bunun en büyük örneği vezirlik makamına Türk komutan Otamış'ın gelmesidir.¹²⁷ Türklerin devlet içindeki nüfuzlarının artmasından memnun olmayan yöneticiler ve halk Samerra ve Bağdat şehirlerinde isyan çıkardılar. Bu isyanla birlikte halk ilk defa Türklere karşı fiili bir harekete girmiş oldu.¹²⁸ Boğa el-Kebir ve Otamış çıkan isyanları şiddetli bir şekilde bastırıp asayiş i sağladılar. Fakat isyanların bastırılmasına rağmen Mustain'in Türklere karşı cephe alması ve Samerra'dan Bağdat'a gitmesi, onun halifelği konusunda Türk komutanlar arasında anlaşmazlığa neden oldu. Bu anlaşmazlık sonucu bir kısım Türk komutanlar Mutezz'i hapisten çıkardılar ve onu halife ilan ettiler.¹²⁹ Mutezz daha evvel kendisine karşı hareket eden Türk askerlerin desteğini alarak Mustain'e karşı iktidar mücadelesine girişti. Mutezz giriştiği iktidar mücadelesinde Mustain'i mağlup etmeyi başardı. Halifelikten çekilen Mustain kısa süre Vasıt'ta¹³⁰ hapis kaldıktan sonra Mutezz'in emriyle öldürüldü.¹³¹

Mutezz kendisine hilafet yolunu açan Türklere, halife olduktan sonra düşmanca davrandı. İktidarına karşı tehdit olarak gördüğü Vasif et-Türki'yi 253/867'te, Boğa es-Sağır'i ise 254/868'te öldürttü.¹³² Bu iki önemli komutanın öldürölmesiyle Türkler Mutezz'e karşı kin ve nefret beslediler. Salih b. Vasif, Bayık Bey ve Ebu Nasr b. Boğa etrafında toplanan Türkler maaşlarının verilmediğini gerekçe göstererek isyan çıkardılar. Mutezz'in girişimleri sonuçsuz kalınca sabrı tükenen askerler saraya saldırdılar. Mutezz'i hapsettiler ve kısa süre sonra öldürdüler. Yerine Vasık Billah'ın oğlu Muhammed, Muhtedi Billah lakabını alarak halife ilan edildi.¹³³

¹²⁵ Hitti, Siyasi Kültürel İslam Tarihi, III, s. 735

¹²⁶ Abdülkerim Özaydın, "Müstain Billah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXII, ss. 112-113, İstanbul, 2012; Abu'l-Farac, I, s. 236

¹²⁷ Yıldız, DGBİT, III, s. 245; Özaydın, Türklerin İslamiyeti Kabulü, Türkler, IV, s. 252

¹²⁸ Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 162

¹²⁹ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 33; Özaydın, "Mustain Billah", DİA, XXXII, s. 113

¹³⁰ Bağdat ve Basra arasında yer alır. bkz. el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, s. 94/108

¹³¹ İbnü'l Esir, el-Kamil fi't-Tarih, VIII, s. 147; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 345

¹³² Ali Aktan, "Mutezz Billah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 390-391, İstanbul, 2006

¹³³ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 48; Yıldız, DGBİT, III, ss. 257-258

Muhtedi, halife olduğu vakit ilk olarak Türklerin gücünü kırmaya ve onları yönetimden uzaklaştırmaya çalıştı. Bunun için de Türk komutanlarını birbirlerine karşı kışkırttı. Musa b. Boğa'ya, Salih b. Vasif'i öldürterek üzerindeki baskıyı azalttı. Daha sonra Bayık Bey'i kurduğu bir tuzak ile katletti. Muhtedi'nin, Türklere karşı kin beslemesi ve haince tuzaklar kurması onların ayaklanmasına neden oldu. Türkler hilafet sarayını bastılar ve Muhtedi'yi öldürdüler. Mütevekkil'in oğlu Ahmet'i Mutemid Alallah lakabıyla halife ilan ettiler.¹³⁴

Halife Mutemid döneminde Musa b. Boğa dışında önemli bir Türk komutan kalmamış olması halife üzerindeki Türk baskısının azalmasını sağlamıştı.¹³⁵ Halife Mutemid zevk ve eğlence peşindeyken, onun üzerinde kardeşi Mufavvak nüfuzunu kurmuş ve devlet idaresini eline geçirmişti.¹³⁶ Muvaffak liderliğinde Abbasiler önceki halife Muhtedi döneminde başlayan birçok isyan ile uğraştılar.¹³⁷

Basra'da Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed'in başlattığı Zenci isyanı bu dönemdeki en önemli olay olarak dikkat çekti.¹³⁸ Güney Irak ve Bahreyn bölgelerini adeta kasıp kavuran bu isyan hareketi on beş yıl kadar sürdü. Abbasilerin Zenci isyanı ile uğraşmasını fırsat bilen Hamdan el-Karmat ile kayınbiraderi Abdan, etkili propaganda ile İsmaili davanın güney Irak'ta nüfuz kazanmasını sağladılar.¹³⁹ Diğer taraftan İsmaili davetin merkezi olan Selemiye'de bulunan baş dailer bu isyan sayesinde Abbasi takibatından bağımsız hareket ettiler.

Mutemid döneminde yaşanan bir diğer olay Mısır'da Ahmet b. Tolun'un vali olmasıdır.¹⁴⁰ Daha önce Mısır valiliğini elinde tutan Yarcuh et-Türki'nin ölümünden sonra yönetimi Ahmet b. Tolun eline almış ve nüfuzunu Suriye topraklarına yaymaya başlamıştı. Bundan hoşnut olmayan Muvaffak, İbn Tolun'u bertaraf etmek için Musa b. Boğa ile hareket etti.¹⁴¹ Ancak bu sırada yaşanan diğer isyanlar Muvaffak'ın Tolunoğulları ile mücadelede başarısız olmasına neden oldu. Mutemid'in halifeliğinin

¹³⁴ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, ss. 57-58; İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev.) Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, c. VII, ss. 184-195; Abdülkerim Özaydın, "Muhtedi Billah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 526-527, İstanbul, 2006; Yıldız, DGBİT, III, s. 262

¹³⁵ Yıldız, İslamiyet ve Türkler, s. 180

¹³⁶ Yıldız, DGBİT, III, s. 264;

¹³⁷ Mutemid dönemi isyanları için bkz. Yıldız, DGBİT, III, ss. 264-270;

¹³⁸ Zenci isyanı hakkında bkz. İbnü'l-Esir, el-Kamil, VII, ss. 197-218

¹³⁹ Daftary, İsmaililer, s. 149

¹⁴⁰ el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, (çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2024, s.135

¹⁴¹ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 355

son yıllarında ise Azerbaycan'a vali tayin edilen Muhammed b. Ebi's-Sac yarı bağımsız bir hanedan devleti kurdu. (276/889)¹⁴²

Mutemid'in halifeliği süresince meydana gelen tüm siyasi olaylar Abbasilerin, İsmailiyye ve Karmati tehlikesini görmesine ve müdahale etmesine engel oldu. Öyle ki, Hamdan el-Karmat 277/890-891 yılında Kufe'de İsmaili bir üs kurduğunda bu durum Abbasilerin dikkatini çekmemişti.¹⁴³ Abbasilerin Karmati tehlikesinin farkına varması Kufe halkının Hamdan'ın faaliyetlerini Bağdat'a bildirmesiyle oldu.¹⁴⁴

Abbasilerin, Karmati tehlikesine karşı mücadele etmesi sonraki halife Mutezid dönemiyle başladı (279-290/892-902). Halife Mutemid öldüğünde Muvaffak'ın oğlu Ebu'l-Abbas Mütezid lakabıyla halife oldu. Mutezid halife olduğu zaman ilk olarak Musul çevresinde nüfuzunu artıran Hamdan b. Hamdun'a karşı mücadele etti. Mutezid 282/895-896 yılında Hamdan b. Hamdun'u yakalayıp hapse attı. Mutezid, Hamdani tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra Karmati tehlikesinin farkına vardı ve onlarla mücadele etmeye başladı.¹⁴⁵ Mutezid, Karmatilerin 298-300/900-902 yılları arasında çıkardıkları üç isyanı da Türklerin desteğiyle başarılı bir şekilde bastırdı.¹⁴⁶

300/902 senesinde İsmaili dai Zikreveyh b. Mihriveyh Selemiye'deki merkezden bağımsız hareket ederek Irak ve Suriye'de Karmati isyanlarını yönetti. Aynı yıl Mutezid'in ölmesiyle, Türk bir anneden doğan oğlu¹⁴⁷ Müktefi Billah halife oldu. Müktefi'nin halifeliği esnasında Zikreveyh'in isyan hareketi geniş bir bölgeye yayıldı. Abbasiler her ne kadar Zikreveyh'e karşı mücadele ettilerse de onu öldürdükleri 305/907 yılına kadar onun isyanı ile uğraşmak zorunda kaldılar.¹⁴⁸

Müktefi döneminde Abbasiler açısından en olumlu olay Mısır'ın Abbasi egemenliğine tekrar girmesidir. Bu olay şu şekilde gerçekleşmiştir; Halife Müktefi Karmatiler ile mücadelede büyük başarılar elde eden Türk komutanlardan Muhammed b. Süleyman el-Kâtibi komutasında büyük bir orduyu Tolunoğullarının üzerine gönderdi. Bu sırada Tolunoğullarının hükümdarı Harun b. Humareveyh b. Ahmed b.

¹⁴² Ali Aktan, "Mutemid Alellah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss.387-388, İstanbul, 2006

¹⁴³ Daftary, İsmaililer, s. 149

¹⁴⁴ Sabri Hizmetli, "Karmatiler", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIV, s. 510-514, İstanbul, 2001

¹⁴⁵ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi IV, s. 12; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004), (çev.) Ömer Tellioglu, İstanbul, 2017, s. 11-13

¹⁴⁶ Daftary, İsmaililer, s. 150; Hizmetli, "Karmatiler", DİA, XXIV, s. 510

¹⁴⁷ Hitti, Siyasi Kültürel İslam Tarihi, II, s. 512

¹⁴⁸ Daftary, İsmaililer, s. 163

Tolun idi. Harun bu durumu haber alınca komutanları ve devlet adamlarını etrafına toplayıp hilafet ordusuna karşı koymayı düşündü. Fakat Hilafet ordusu Şam'a geldiğinde Tolunoğulları hizmetinde bulunan bazı komutanlar taraf değiştirip Süleyman el-Katibi'den eman dileyerek ona katıldılar.¹⁴⁹ Bunu haber alan ve durumun kendi aleyhlerine geliştiğini düşünen askerler Harun'u öldürdüler. Onun yerine Mısır yönetimini amcası Şeyban eline aldı. Şeyban, Süleyman el-Katibi'den eman dileyerek Mısır'ı ona teslim etti.¹⁵⁰ Böylece Mısır tekrar Abbasi hâkimiyetine girmiş oldu.

Müktefi öldükten sonra on üç yaşındaki kardeşi Ebu'l-Fazl Cafer Muktedir lakabını alarak halife oldu.¹⁵¹ Muktedir'den evvel hiçbir Abbasi halifesi bu kadar küçük yaşta halife olmamıştı.¹⁵² Hüseyin b. Hamdan, Vasif b. Savartekin ve Abbas b. el-Hasan'ın başını çektiği bazı devlet adamları ve komutanlar yaşının küçük olması nedeniyle Muktedir yerine Abdullah b. Mutezz'e biat ettiler.¹⁵³ Munis el-Hadım ve bazı Türk komutanlar Muktedir'in yanında saf aldılar. Abdullah b. Mutezz'i ve taraftarlarını bertaraf eden Munis el-Hadım, Muktedir'i tekrar hilafet makamına oturttu.¹⁵⁴ Muktedir'in yaşının küçük olmasından dolayı devletin yönetimi vezirler, komutanlar ve Türk asıllı annesi¹⁵⁵ es-Seyyide'nin eline geçti.

Bu bölümde Abbasilerin IX. yüzyıl ile X. yüzyıl arasındaki bir asırlık tarihini yüzeysel olarak aktardığımız bilgiler çerçevesinde Abbasilerin siyasi durumunun, İsmaililiğin ve Fatımilerin ortaya çıkış sürecinde ne gibi etkisinin olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Bu bilgiler ışığında vardığımız kanaatler şunlardır;

Halife olmak için Abbasi hanedanı üyeleri arasında yaşanan çatışmalar ve mücadeleler, devlet adamları ve komutanlarında dâhil olduğu hizipleşmelere ve düşmanlıklara sebebiyet verdi. Aynı zamanda devletin dikkatinin dağılmasına neden olarak iç ve dış olaylara karşı harekete geçme kabiliyetini zayıflatmıştır. Halifelerin kısa süreli iktidarda kalmaları yönetim açısından istikrarın oluşmasına engel olmuştur.

¹⁴⁹ Bu taraf değiştirmenin nedenleri; Harun'a karşı duyulan güvensizlik, Tolunoğullarının Abbasilere karşı koyacak gücünün kalmadığını düşünen askerlerin canlarını kurtarma endişesi ve Karmatilere karşı büyük başarılar elde eden Süleyman el-Katibi'ye, Türk komutanların yakınlık duyması olarak sayılabilir. Bkz. Nadir Özkuyumcu, Tolunoğulları, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: V, s. 26

¹⁵⁰ İbnü'l-Esir, Cilt: VII, s. 446-447; Kazım Yaşar Koprman, Tolunoğulları, DGBİT, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt: 6, s. 67-68, Nadir Özkuyumcu, Tolunoğulları, Türkler Ansiklopedisi, c. V, ss. 15-38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

¹⁵¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 15

¹⁵² İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 190

¹⁵³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 19

¹⁵⁴ Abu'l-Farac, I, s. 247; Yıldız, DGBİT, III, s. 296;

¹⁵⁵ Zeydan, İslam Uygarlıkları Tarihi, II, s. 456

Zira bir asırlık dönemde (Memun ile Müktedir'in halifelikleri arasındaki dönem 905809-908) on iki Abbasi halifesi iktidara geçmişti. Bunlardan sekizi 6 yıldan az - hatta ikisi 1 yıldan az- halifelik yaptı. Bu durum Abbasilerin yönetim yapısını olumsuz etkilemişti.

Türklerin Abbasi devletinde idari alanda nüfuz elde etmeleri, Abbasi hilafeti için çok olumlu sonuçlar doğurduğunu kabul etmekle birlikte Türklerin elde ettikleri güç sayesinde Abbasi halifesinin otoritesini sarstıklarını belirtmek gerekir. Türkler; halifelerin seçilmesi, azledilmesi ve öldürülmesi gibi olaylarda önemli roller oynamışlardı. Dolayısıyla Türklerin bazı faaliyetlerinin halifelerin siyasi iktidarlarını gölgelediğini ifade edebiliriz.

Abbasi Hilafeti kurulduğu andan itibaren siyasi, ekonomik ve askeri gücünü isyanlar ile mücadele etmek için harcadı. Bu dönemde ortaya çıkan siyasi ve dini odaklı isyan ile mücadele etmek Abbasileri yıpratmıştır. Bu isyanlar içinde Abbasileri en fazla uğraştıran es-Saffar, Zenci ve Karmati isyanları, devleti zayıf düşürmüştü. Merkezi idarenin, yerel yönetimler üzerinde otoritesini kaybetmesi ve bu iki güç arasında yaşanan çatışmalar. Halifelerin siyasi güçlerinin zayıflaması gibi sebeplerle atadıkları valileri denetim altında tutamamışlardır. Bu durum Abbasi toprakları içinde yarı bağımsız hanedan devletlerinin ortaya çıkmasına ve Abbasi hilafetine tehdit oluşturmalarına zemin hazırladı.

Abbasilerin, dini veya siyasi olsun, gizli oluşum ve hareketlere karşı duyarsız kalması ve geç müdahalede bulunması da dikkati çeken bir konu olmuştur. İsmaili hareketin önemsiz görülmesi, Zenci ve Karmati isyanlarına karşı müdahalede geç kalınması, valilerin isyanlarına karşı siyasi yerine dini otoritesini kullanması dolayısıyla onların isyanlarının devam etmesine neden olması gibi örnekler mevcuttur.

İsmailiyye mezhebinin yayılması ve Fatımilerin kurulmasını sadece tek taraflı bir olay olarak göremeyiz. İsmaili hareket ihtiyaç duyduğu ortama kendi faaliyetlerinden ziyade, dolaylı olarak Abbasilerin içinde bulunduğu koşulların etkisiyle kavuşmuştur. Abbasilerin içinde bulunduğu kaotik süreç bu hareketin gelişmesine ve devletleşmesine zemin hazırladı. Yukarıda saydığımız gerekçeler bu görüşümüzü desteklemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

FATİMİLERİN KURULUŞUNDAN MISIR'IN FETHİNE KADAR ABBASİ-FATİMİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER (909-969)

1. Abbasi Hâkimiyetinde Mısır'da Valiler Dönemi

Tolunoğullarının 293/905 yılında yıkılmasını müteakip İhşidilere kadar geçen dönemde (324/935) Mısır, Abbasiler tarafından gönderilen valilerce yönetilmiştir.¹⁵⁶ Ancak Tolunoğulları tecrübesini yaşayan Abbasi Hilafeti bu dönemde tayin ettiği valilere tam yetki vermemiş, bir taraftan idari kurumların başına doğrudan kendilerine bağlı kişileri tayin ederken, diğer taraftan Mısır'ı idari yönden bölgelere ayırmışlar ve bu geniş bölgede bir kişinin hâkimiyet kurmasına izin vermemişlerdir. Ancak bu defa, idareciler arasında yetki ve sorumluluk kavgaları çıkmış, değişik bölgelerdeki valiler özellikle Haraç emirleri ile anlaşmazlıklara düştüklerinden Mısır'ın alacağı hizmetler aksamış, bu da Tolunoğullarından sonra Mısır halkının sıkıntıya düşmelerine sebep olmuştur.¹⁵⁷

Tolunoğulları döneminde huzur ve refah içinde yaşayan halk, Abbasilerin hâkimiyetinde kötü bir dönem geçirdiler. Abbasiler Mısır'ı aldıkları zaman intikam esaslı bir yönetimi benimsediler. Mısır halkının Tolunoğullarına yakınlık duyması ve onları desteklemesi sebebiyle valiler halka karşı katı ve şiddetli davranışlarda bulundular.¹⁵⁸ Bu dönemde (293-324/905-935) Mısır'ı Abbasilere bağlayan Muhammed b. Süleyman el-Katibi ve İhşidilerin kurucusu Muhammed b. Toğaç'ın ikinci valiliği hariç, toplam sekiz vali on üç defa yönetimde bulunmuştur.¹⁵⁹ İlk vali Halife Müktefi tarafından tayin edilen Ebu Musa İsa b. Muhammed en-Nuşeri idi. en-Nuşeri valiliğinin ilk yılında Tolunoğulları ileri gelenlerinden Muhammed b. Ali b. el-Haleci'nin çıkardığı isyan ile uğraştı. El-Haleci Tolunoğulları ile Bağdat'a gönderildiği zaman kaçmayı başarmış ve Mısır'a gelerek valiliğini ilan etmişti. El-Haleci, Mısır valisi en-Nuşeri karşısında kısa süreli başarılar elde etse de Abbasi Halifesi Müktefi'nin gönderdiği ordu karşısında mağlup oldu ve idam edildi. Abbasi

¹⁵⁶ Valiler ve görev süreleri hakkında bkz. Kazım Yaşar Koprman, "İhşidiler", DGBİT, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul, 1987, c. VI, ss. 182-192; Nadir Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler Ansiklopedisi, c. V, ss. 39-59, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002

¹⁵⁷ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 39

¹⁵⁸ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 181

¹⁵⁹ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 39

Halifesi Müktefi 296/908 yılında öldüğünde yerine geçen Müktedir, en-Nuşeri'nin valiliğini onayladı.¹⁶⁰ En-Nuşeri 298/910 senesinde ölünce Halife Müktedir buraya soyu Hazar Türklerine dayanan Ebu Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazari'yi tayin etti.¹⁶¹ Ebu Mansur'un valiliği ile Fatımilerin Mısır seferleri başlamış oldu. Fatımiler Mısır'a karşı ilki 302/914'te olmak üzere 307/919 ve 324/935 yıllarında toplamda üç sefer düzenlediler.¹⁶² Bu seferlerden her biri 2 yıl kadar sürdü. İlk iki sefer Ebu Mansur Tekin'in valilik yaptığı dönemlere, üçüncü sefer de Muhammed b. Toğaç'ın valilik dönemine denk gelmiştir.

2. Fatımilerin Mısır Seferleri

2.1. Birinci Mısır Seferi

Ubeydullah el-Mehdi Fatımi Devleti/Hilafetini kurduğunda Kuzey Afrika'daki parçalı siyasi yapıyı kendi lehine kullandı. İfrikiye'deki Ağlebiler, Sicilmase'de hüküm süren Midrariler ve Tahert'te bulunan Rüstemiler devleti yıkılmış ve yıkılan bu üç hanedanın topraklarını Fatımiler ele geçirmişti.¹⁶³ Daha sonra Abdullah eş-Şii ve diğer muhalifleri ortadan kaldırdı. Bu olay sebebiyle isyan eden Berberi kabilelerini itaat altına aldı.¹⁶⁴ Ubeydullah kısa süre de Kuzey Afrika'da gücünü ve nüfuzunu arttırdı. Kuruluşundan sonra gelişen bu olayların Fatımilerin lehine sonuçlanması Ubeydullah'ı daha cüretkâr adımlar atmaya yöneltti. Ubeydullah, Fatımilerin kuruluşunun üzerinden henüz dört yıl geçmeden Mısır'ın fethedilmesi için ilk seferi düzenledi.¹⁶⁵

Mısır Fatımiler için İslam dünyasının doğusuna açılan bir kapı konumundaydı. Mısır'ın fethedilmesi ile Fatımi/İsmaili görüş doğuda daha hızlı yayılacaktı. Ayrıca Mısır'ın alınması, Fatımilere göre gayri meşru olan, Abbasi iktidarına karşı büyük bir darbenin vurulması anlamına gelirdi. Çünkü Mısır konumu itibarıyla Suriye ve Hicaz'a yakındı, dolayısıyla dini ve ekonomik bir coğrafyanın merkezinde yer almaktaydı. Öte yandan Mısır eyaleti Abbasi Hilafetinin en batıdaki toprağıydı. Abbasiler açısından Mısır'ın kaybedilmesi hem itibar hem de güç kaybının

¹⁶⁰ Kopraman, "İhşidiler", DGBİT, VI, ss. 182-185; Özkuyumcu, İhşidiler, Türkler, V, s. 39-40

¹⁶¹ Kopraman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 185

¹⁶² Daftary, İsmaililer, s. 194

¹⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 45

¹⁶⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 47-50

¹⁶⁵ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 82

yaşanmasına neden olacaktı. Bunların bilincinde olan Ubeydullah harekete geçmekte gecikmedi.

295/913-914 yılında Fatımi komutanı Habase b. Yusuf hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Berka şehrini ele geçirdi. Ubeydullah bunun üzerine aynı yıl oğlu Ebu'l-Kasım komutasında bir orduyu Mısır'a gönderdi. Habase b. Yusuf bunu haber alınca Mısır'ın fethinde en büyük başarıyı elde etmek için erken davranıp İskenderiye'ye hareket etti. Ebu'l-Kasım da Zilhicce (Haziran-Temmuz) ayında Berka'ya vardı. Habase b. Yusuf ta bu sırada İskenderiye'yi zorlanmadan ele geçirdi. Kısa süre sonra Ebu'l-Kasım ordu ile İskenderiye şehrine geldi.¹⁶⁶ Fatımilerin İskenderiye şehrini ele geçirdiği haberini alan Ebu Mansur Tekin Halife Müktedir'e durumu bildirmek ve yardım istemek için mektup gönderdi. Fatımilerin İskenderiye'yi aldığını ve tüm Mısır için tehdit oluşturduğunu öğrenen Halife Müktedir, aslen Türk olan Munis el-Hadım komutasında büyük bir orduyu Mısır'ı korumak için gönderdi.¹⁶⁷ Bu ordunun içinde daha sonra Mısır valisi olacak olan Türk komutan Ahmed b. Kayıgık'ta vardı.¹⁶⁸

Ebu'l-Kasım İskenderiye şehrini ele geçirmesine rağmen ordusunun ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandı. Bundan dolayı İskenderiye'nin güneyinde yer alan Feyyum'a¹⁶⁹ yöneldi. Ebu'l-Kasım ile Habase b. Yusuf birlikte hareket etmedikleri için aralarındaki mesafe giderek açıldı.¹⁷⁰ Bu esnada Munis el-Hadım komutasındaki Abbasi ordusu da Mısır'a varmış, Mısır ordusu ile birleştikten sonra Fatımi ordusu üzerine yürümüştü. İki taraf arasında birkaç savaş meydana geldi. Nihayetinde Munis Fatımi ordusunu ağır bir hezimete uğrattı.¹⁷¹ Çok kayıp veren Fatımi ordusu daha önce ele geçirdiği İskenderiye ve Berka şehirlerini terk etmek zorunda kaldı. (Cemaziye'l-ahir 302/Ocak 915) Ubeydullah el-Mehdi bu hezimetin sorumlusu olarak Habase b. Yusuf'u gördü ve onu idam ettirdi.¹⁷²

Mısır'ı kurtaran Munis ise Fatımiler karşısında Mısır'ı korumakta aciz kalan Ebu Mansur'u valilikten azletti. Munis, Mısır'da "Üstad" unvanıyla üç ay kadar valilik

¹⁶⁶ İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, s. 74; Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 185

¹⁶⁷ İbnü'l Esir, el-Kamil, VIII, s. 75, 78

¹⁶⁸ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 40

¹⁶⁹ Feyyum Mısır'da Nil nehrine ihtiyaç duymayan tek yerdir. Burada pirinç başta olmak üzere pek çok tarım ürünü yetişir ve su kaynakları fazladır. İbn Havkal, Suret el-Arz "10. Asırda İslam Coğrafyası", (çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 133, 143

¹⁷⁰ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 84

¹⁷¹ Koprman, "İhşidiler", s. 185

¹⁷² İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 79

yaptı.¹⁷³ Hüseyin b. Hamdan'ın Abbasilere isyan etmesi¹⁷⁴ üzerine Müktedir, Munis'e hemen Bağdat'a gelmesi yönünde bir emir verdi. Munis valiliği Zeka el-Aver'e devretti ve 302/915 yılında Mısır'dan ayrıldı.¹⁷⁵

Fatımiler, Mısır'a düzenledikleri ilk seferde Berka, İskenderiye ve Feyyum gibi şehirleri ele geçirdiler. Fakat kısa süre sonra mağlup olarak Mısır'dan çekildiler. Bu sefer Fatımilerin başarısızlığıyla sonuçlanmasına rağmen, onlar açısından Mısır'ı ele geçirme yolunda bir tecrübe edinmelerini sağladı. Abbasiler açısından ise bu mücadele başarılı olduğu kadar endişe vericiydi. Kuruluşundan dört yıl sonra bir siyasi gücün Mısır'a sefer düzenlemesi ve önemli şehirleri ele geçirmesi, Abbasilerin kendileri için esas tehlikenin batıdaki Fatımiler olduğu gerçeğini anlamalarını sağladı. Bu sefer aynı zamanda Abbasi ve Fatımi münasebetlerinin başlaması ve Türklerin bu iki güç arasındaki etkisini ve niteliğini göstermesi bakımından önemlidir. Ebu Mansur Tekin, Munis el-Hadim, Ahmet b. Kayıglı ve bunların emri altında nice Türk bu ilk mücadelede yer almıştı.

2.2. İkinci Mısır Seferi

Ubeydullah el-Mehdi Mısır'a düzenlediği ilk seferden sonra başşehir Rakkade yerine yeni bir şehir inşa etmeye karar verdi. Rakkade şehrinin Berberi kabileler karşısında savunmasız olması ve Mısır'a yapılacak seferlerde uygun bir konuma sahip olmaması nedeniyle böyle bir karar aldı. İfrikiyye'nin kuzeydoğusunda Akdeniz'e kıyısı olan bir yerde 298/916 yılında bir şehir inşasını başlattı. Daha sonra Mehdiyye adını alacak bu şehir 309/921 yılında tamamen tamamlandı. Ubeydullah el-Mehdi bu şehirde, Mısır ve Akdeniz'deki limanlara ulaşmak amacıyla bir donanma kurma ihtiyacından dolayı tersane de inşa ettirdi. Diğer taraftan ikinci bir Mısır seferi için gerekli askeri ve mali hazırlıkları da yaptı.¹⁷⁶

el-Mehdi 307/919 yılına gelindiğinde, oğlu Ebu'l-Kasım komutasında büyük bir orduyu ikinci kez Mısır'a gönderdi. Fatımi ordusu önceki seferde olduğu gibi Berka ve İskenderiye şehirlerini ele geçirdi.¹⁷⁷ Mısır valisi Zekâ el-Aver Fatımilere karşı askerlerini topladı ve el-Cize'de gerekli hazırlıkları yapmaya başladı. Bu

¹⁷³ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 40

¹⁷⁴ Hüseyin b. Hamdan'ın isyanı hakkında bkz. İbnü'l Esir, Cilt: VIII, ss. 81-82; Müneccimbaşı Ahmed, s. 18

¹⁷⁵ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 186

¹⁷⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 82-83; Yazılıtaş, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 35

¹⁷⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 98

hazırlıklar sürerken Zekâ öldü. Zekâ'nın ardından Ebu Mansur Tekin ikinci kez Mısır valisi oldu. El-Cize'ye gelip Fatimilere karşı gerekli hazırlıkları devam ettirdi.¹⁷⁸

Ebu'l-Kasım harekete geçmeden evvel yeni oluşturulan Fatımi donanmasının İskenderiye limanına gelmesini bekledi. Amacı donanmanın desteğini alarak düşmana karşı sadece karadan değil deniz üzerinden de saldırı düzenlemektir. Ubeydullah el-Mehdi seksen parçadan oluşan bir donanmayı Süleyman el-Hadım ve Yakup el-Kutami komutasında Mehdiyye'den İskenderiye'ye göndermişti.¹⁷⁹ Ebu'l-Kasım donanmayı beklediği sırada Fatımi ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak ve düşmana güneyden yardım gitmesini engellemek için Feyyum ve Eşmuneyn şehirlerine askeri birlikler gönderdi. Fatımi birlikleri bu şehirleri ele geçirip yağmaladılar.¹⁸⁰ Ebu Mansur Tekin Fatimileri el-Cize önlerinde mağlup etmesine rağmen kesin bir sonuç alamadı.¹⁸¹

Mısır'ın ikinci kez Fatımi saldırısına maruz kaldığını haber alan Halife Müktedir, önceki seferde gösterdiği başarı nedeniyle bir kez daha Munis el-Hadım komutasında Abbasi ordusunu Mısır'a gönderdi. Munis orduyla beraber Mısır'a vardığında Fatımi donanması İskenderiye limanına demir atmıştı. Halife Müktedir bunu öğrenince Tarsus limanından yirmi beş gemiyi Mısır'a gönderdi. Abbasi donanması ile Fatımi donanması Nil nehri üzerinde karşılaştılar. Abbasi donanması tecrübesi ve elinde bulundurduğu silahların yardımıyla Fatımi donanmasını yakıp yok etti. Bu sırada Munis komutasındaki Abbasi ordusu da Fatimilere karşı girdiği savaşlarda onları mağlup etmekteydiler. Fatımi ordusu aldığı mağlubiyetlerin yanı sıra salgın hastalıklar ile uğraşmak zorunda kaldı. Askerlerinin bir kısmını hastalıktan kaybeden Ebu'l-Kasım'ın kendisi dahi hastalanmıştı. Ebu'l-Kasım tüm bu olumsuzluklar karşısında Mısır'dan geri çekilmekten başka çare bulamadı. Mısırdan çıktı ve Recep 309 /Kasım 921'de Mehdiyye şehrine ulaştı. Munis Fatimilere karşı mücadele bir kez daha zafer kazanması üzerine "el-Muzaffer" lakabını aldı.¹⁸²

Mısır'ı korumakta başarısız olan Ebu Mansur Tekin'i halife el-Muktedir 13 Rebiülevvel 309/22 Temmuz 921'de görevinden azletti. Ancak Mısır halkı Ebu Mansur'un Fatimilere karşı özveriyle mücadele ettiğini öne sürerek azledilmesine karşı geldiler. Munis tekrar Ebu Mansur'u valiliğe tayin etti. Halife ve Munis, Ebu

¹⁷⁸ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 187

¹⁷⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 98

¹⁸⁰ Çelik, Fatimiler Devleti Tarihi, s. 86

¹⁸¹ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 187

¹⁸² İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 98-99; Yıldız, DGBİT, V, s. 150

Mansur'un halk üzerinde etkili olması ve Mısır'da kendi iradesini kurma ihtimalinin olması sebebiyle onu tekrar azlettiler. Mısır valiliğine Ebu'l-Hasan Hilal b. Bedr tayin edildi.¹⁸³

Fatımiler bir kez daha Mısır'a karşı düzenledikleri seferde başarısızlık elde ettiler. Fakat bu sefer sayesinde donanmanın ve silahların yetersiz kaldığını, seferin planlanması ve yönetilmesi konusunda başarısız olduklarını fark ettiler. Onlar açısından bir diğer olumlu tarafı Mısır coğrafyasının askeri, idari ve sosyal yapısının sonraki seferlerde katkı sağlayacak şekilde öğrenilmiş olmasıdır.

2.3. Üçüncü Mısır Seferi

Fatımilerin bir sonraki Mısır seferini düzenlemesi Ebu'l Kasım'ın Kaim Biemrillah lakabıyla Fatımi halifesi olduğu zamana rastlar (324/935). Bu süre zarfında Abbasiler ve Fatımiler açısından önemli olaylar meydana geldi. Bu olayları sonradan bahsedeceğimiz konuların anlaşılması açısından anlatmakta fayda görüyoruz.

Mağrip coğrafyası Fatımiler için siyasi ve mezhebi birçok tehdit barındırmaktaydı. Fatımilerin mezhebi olan İsmaililik bu coğrafyada azınlık durumundaydı. Kuzey Afrika'da hâkim olan mezhepler çoğunluğunu Malikilerin oluşturduğu Sünnilik ve Haricilikti. İsmaililik bu iki güçlü mezhep ile mücadele etmekte zorlanıyordu. Özellikle Maliki âlimler İsmaililiğe karşı tavır almakta ve halkı bu yönde etkilemekteydiler.¹⁸⁴ Fatımiler bu sebepten hiçbir zaman halkı zorla İsmaililiğe çekmeye çalışmadı, bunu zamana bıraktılar.¹⁸⁵

Siyasi açıdan ise Fas'taki İdrisiler, İspanya'daki Endülüs Emevileri ve Mağrib'in farklı bölgelerinde bulunan Senhace, Zenate gibi büyük Berberi kabileler ile mücadele etmek zorunda kaldılar. 310/922 yılında Fatımi komutanı Mesale b. Habbus komutasında Fatımi ordusu İdrisiler üzerine hareket ederek İdrisi hükümdarı IV. Yahya'yı Fatımilerin yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda bıraktı. Mesale, ardından Sicilmase'yi de Fatımi hâkimiyeti altına aldı. O, Fas'a ikinci kez gittiğinde IV. Yahya'yı hapsederek Fas'ın yönetimini İdrisilerden bir kişiye verdi. Fakat İdrisilerden Haccam lakablı Hasan b. Muhammed isyan etmesi üzerine Fas'ı ele geçirdi. Mesale'nin amcasının oğlu Musa b. Ebu'l-Afiye, el-Haccam ile mücadele ederek 925 yılında Fas'ı Fatımiler adına yönetmeye başladı. Bölgede gücünü artıran

¹⁸³ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 188

¹⁸⁴ Seyyid, "Fatımiler", DİA, XII, s. 229

¹⁸⁵ Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 338

Musa kendisine tehdit oluşturan Endülüs Emevilerine boyun eğdi ve hutbeyi 929'ta Fatımilere tepki olarak Emevi halifesi III. Abdurrahman adına okuttu.¹⁸⁶

Fatımiler Mağripte en fazla mücadeleyi Endülüs Emevileri ile yaptı. III. Abdurrahman (300-350/912-961) döneminde Emevilerin temel politikası, Fatımileri durdurmak ve Mağribi kendi nüfuzları altına almaktı. Bu amaçla III. Abdurrahman, Fatımilerle mücadelede, bölgede yaşayan topluluklar üzerinde otoritesini artırmak ve istediği şekilde onları hareket ettirmek amacıyla 929 yılında kendine Nasır Lidinillah lakabını vererek halifeliğini ilan etti.¹⁸⁷ III. Abdurrahman'ın bu adımı atmasında, Abbasi halifelerinin güçsüz olup sadece Bağdat ve çevresinde sözünün geçtiğini görmesi ve Fatımilerin Şii hareketinin ülkesine ve hâkimiyetine karşı tehdit olduğunu anlaması etkili oldu. III. Abdurrahman hedeflediği gibi bu unvan ile İslam dünyasında ve Avrupa'da büyük bir itibar kazandı ve nüfuzunu artırdı.¹⁸⁸

Emeviler, Fatımilerle doğrudan çatışmak yerine Mağripteki kabileleri ve diğer güçleri destekleyerek Fatımilerle dolaylı bir mücadeleyi sürdürdüler. Fatımilerin kabileler ve yerel güçler ile mücadele ettiği vakit 315/927 Melilla'yı, 319/931'de Septe'yi ele geçirdiler.¹⁸⁹ Fas ve çevresinde Fatımiler adına hareket eden Musa b. Ebu'l-Afiye'de Emevilere itaat etmekten geri durmadı. Fatımiler Fas'ı ve Tahert'i hâkimiyet altına alıp onu buradan uzaklaştırdılar.¹⁹⁰

318/929-930 yılında Karmatiler Ebu Tahir el-Cennabi komutasında Mekke'ye saldırdılar. Yerli halkı ve orada bulunan hacıları öldürdüler, onların mallarını yağmaladılar. Mekke'den ayrılırken de Hacerü'l-Esved'i ve bazı değerli eşyaları yanlarında Bahreyn'e götürdüler.¹⁹¹ Karmatilerin Mekke'de yaptıkları İslam dünyasında şok etkisi yaratmıştı.¹⁹² Ubeydullah el-Mehdi yapılanlara çok kızmış ve Karmati liderine gönderdiği mektupta, *"Bizim şiamızı perişan ettin, bu yaptıklarınla*

¹⁸⁶ Muhammed Razuk, İdrisiler, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXI, ss. 495-497, s.496, İstanbul, 2000; H. İ. Hasan, IV, ss. 71-72; Daftary, İsmaililer, s. 193

¹⁸⁷ III. Abdurrahman'ın halifeliğini ilan etmesiyle beraber İslam dünyasında hiç alışlagelmedik bir biçimde, aynı anda üç rakip halifenin birden tanınip işbaşında bulunması gibi bir olay kendini göstermiştir. Bağdat'ta Abbasi Halifesi, İfrikiyye'de Fatımi Halifesi ve Endülüs'te Emevi Halifesi bulunmaktaydı. Hitti, Siyasi Kültürel İslam Tarihi, III, s. 738; Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 344

¹⁸⁸ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 180

¹⁸⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. I, ss. 154, İstanbul, 1988

¹⁹⁰ Graefe, "Fatımiler", IV, s. 522

¹⁹¹ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 282; Hizmetli, "Karmatiler", XXIV, s. 511; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 147

¹⁹² Daftary, İsmaililer, s. 201

davet ve devletimizin küfür ve ilhad ismini almasına sebep oldun. Eğer halkı ve hacılarla diğerlerinden almış olduğun malları iade etmeyip Hacerü'l-Esved'i getirip yerine koymaz ve Kâbe örtüsünü de iade etmezsen dünya ve ahirette ben senden uzağım." demiştir.¹⁹³ Ubeydullah'ın bu mektubuna Karmatiler olumsuz cevap verdiler.¹⁹⁴ Ubeydullah'ın mektuptaki tavrı, kendisine ve ailesine karşı olumsuz bir hareketin oluşmasından duyduğu endişeyi ve Karmatileri kendisine yakın gördüğünü gösterir.

Ubeydullah el-Mehdi bu dönemde Sicilya adası üzerinde tam bir hâkimiyet sağlamaya çalıştı. Ada'nın bir kısmı farklı krallıkların hâkimiyetindeydi. Fatımilerin Sicilya'ya atadıkları valilere karşı devamlı isyanlar çıkmaktaydı. Ayrıca Bizans'ın ada üzerinde nüfuz kurma çabası iki devlet arasında savaflara neden olmaktaydı. Bu sebeplerden ötürü Fatımilerin Sicilya üzerinde hâkimiyetleri kalıcı ve istikrarlı olmadı.¹⁹⁵

Abbasiler Mısır seferlerinden başarıyla ayrıldıktan sonra Üçüncü sefere kadar önemli bazı olaylar meydana geldi. Daha önceki yıllarda Bulgarların İslamiyet'e girmek için talepte bulunmalarını Halife Muktedir olumlu karşılamış ve devlet görevlilerinden, âlimlerden ve seyyahlardan oluşan bir elçilik heyetini Bulgar ülkesine göndermişti. Ünlü seyyah İbn Fadlan'ın da içinde olduğu bu heyet Muharrem-Safer 310/Mayıs 922'te Bulgar ülkesine varmış, İtil Bulgarlarının hükümdarı Almış Han tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştı. Almış Han Halifenin gönderdiği hediyeleri kabul ederek İslamiyet'i benimsedi.¹⁹⁶ Bu olay Abbasilerin Türkler tarafından dini otorite olarak benimsendiğini göstermesi açısından önemli bir gelişmedir.

Abbasiler Karmati saldırılarına karşı mücadelesini sürdürmekteydi. Ebu Tahir komutasında Karmatiler, Basra ve Kufe'ye devamlı saldırılar yapıyor, bölgede terör estiriyorlardı. 315/927 yılında Karmatilerin Kufe şehrine saldırması ve Bağdat'ı tehdit etmeleri üzerine Halife Muktedir, Sacoğullarından Yusuf'u yardıma çağırdı. Yusuf emrindeki askerler ile Karmatilerin üzerine yürümüş ve Kufe civarında yapılan savaşta mağlup olarak esir düşmüştü. Munis bunu haber alınca Bağdat'ı korumak için şehre giden yolları güvenlik altına aldı. Karmatilerin ilerleyişini engelleyen Munis, onlara

¹⁹³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 173-174

¹⁹⁴ Abbasi ve Fatımilerin tüm çabalarına rağmen Hacerü'l-Esved'in iadesi ancak yirmi iki yıl sonra 951 yılında gerçekleşti. Bkz. İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 417; Daftary, İsmaililer, ss. 202-203

¹⁹⁵ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, ss. 87-89

¹⁹⁶ İbn Fadlan, Seyahatname, (çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 21

darbe vurmak ve Yusuf'u kurtarmak için adamlarından Buleyk komutasında 6000 kişiyi Karmatilerin üzerine gönderdi. Ebu Tahir bunu haber alınca Yusuf'u ve diğer esirleri öldürmüş, ardından ise Karmatiler geri çekilmiştir. Bağdat halkı üzerinde korku ve karmaşaya neden olan Karmati tehlikesi son bulmuş oldu.¹⁹⁷

317/929 yılında Munis, Ebu'l-Heyca b. Hamdan ve Nazuk Halife Muktedir'e karşı ayaklandılar. Munis Muktedir'e gönderdiği bir mektupta; ordu mensuplarının, saraydaki israftan ve saray hizmetlilerinin devlet yönetimine müdahalesinden memnun olmadıklarını, bu görevlilerin mallarına el konulmasını ve Harun b. Garib'in vezirlikten azlini istedi. Muktedir taleplerin bir kısmını yerine getireceğini bildirdi. Bunun üzerine Munis ve diğerleri Bağdat şehrine girdiler. Onların şehre girdiğini gören halk halifenin azledileceğini düşündüler ve galeyana geldiler. Ebu'l-Heyca da durumdan istifade edip Muhammed b. el-Mutezid'i Kahir Billah lakabıyla halife ilan ettirdi. el-Muktedir ise azledildi ve tutuklandı. Yeni halifenin biat töreni yapılacağı sırada Muktedir yanlısı halk ve askerler ayaklandılar. Çıkan kargaşa sırasında Nazuk ve Ebu'l-Heyca b. Hamdan öldürüldü. Muktedir hapsedildiği yerden kurtarıldıktan sonra tekrar hilafet makamına geçti.¹⁹⁸ Tüm bu olaylar yaşanırken Munis harekete geçmedi. İbnü'l-Esir'in aktardığına göre, Munis Muktedir'in karşısındaki muhalefetin yaptıklarını onaylamadığı için onları desteklememiş, hatta Muktedir'in halife olmasını isteyenleri desteklemiştir. Zira el-Muktedir'e karşı olsaydı elinin altında tutsak olduğunda onu öldürebilirdi.¹⁹⁹

Bu olaydan sonra Halife Muktedir ile Munis'in arası giderek açıldı. 320/932 yılında Munis Bağdat'tan ayrılıp Musul'a gitti. Munis'in bu kararı almasında vezir el-Hüseyn b. el-Kasım'ın, Harun b. Garib'i ve Muhammed b. Yakut'u Bağdat'a davet etmesi etkili oldu. Munis Halifenin kendisini affedeceğini umarak elçi gönderdi. Ancak gönderdiği elçiye çok kötü davranıldı ve Munis'in Bağdat'taki mallarına el koyuldu. Munis itibarı ve nüfuzu sayesinde Bağdat, Şam, Mısır ve diğer yerlerden gelen askerlerden bir ordu meydana getirdi. Munis topladığı orduyla Bağdat'a doğru hareket etti. Bağdat önlerine geldiğinde Halife Muktedir askerleriyle karşısına çıktı. Muktedir'in askerleri Munis'in ordusu karşısında dağıldı. Bu esnada çıkan kargaşada

¹⁹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 143-146; İbn Kesir, el-Bidaye, XI, ss. 274-275; Daftary, İsmaililer, s. 200; Yıldız, DGBİT, VI, ss. 132-135; Ebu Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, ter. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, ss. 164-171

¹⁹⁸ Abu'l-Farac, I, s. 251; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 167-171; İbn Kesir, el-Bidaye, XI, ss. 280-281; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 178; Münecimbaşı Ahmed, s. 20-22

¹⁹⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 173

Halife Muktedir askerler tarafından öldürüldü. Munis'in Halifeye karşı davranışları ve ona karşı gelecek cesarete sahip olması diğer valilerin ve devlet adamlarının halifelere karşı akla gelmeyecek davranışlarda bulunmalarına zemin hazırladı. Muktedir'in öldürülmesi hilafet makamının gücünü ve otoritesini sarsmış, sonraki dönemlerde halifelerin aciz ve kötü duruma düşmesine neden olmuştu. Tabi ortaya çıkan bu olumsuz durumu Munis'e ve diğer Türk askerlerine bağlamak doğru değildir. Muktedir'in otoriteyi sağlayamaması, kadınları ve saray hizmetlilerini devlet yönetimine sokması, mali ve idari işleri nizama bağlayamaması, vezir ve saray çalışanlarının seçiminde doğru karar vermeyip kendi çıkarlarını düşünen kimseleri tayin etmesi gibi konularda yaptığı hatalar onun ölümüne ve hilafet makamının otoritesini kaybetmesine neden olduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁰

Devletin ileri gelenleri tarafından yapılan toplantı sonucu Kahir Billah ikinci defa halife ilan edildi. (28 Şevval 320/ 1 Kasım 932)²⁰¹ Kahir Billah halife olmasında kısa bir süre sonra Munis'i bertaraf etmek için Muhammed b. Yakut ile iş birliği yaptı. Munis ve yanında yer alan kişiler Kahir Billah'ın kendilerine karşı harekete geçmesinden korkuyorlardı. Kahir Billah beklemedikleri bir anda Munis'i, onun yakın adamı Bulayk ve Ali b. Bulayk'ı tutuklattı. Halife, Munis'in askerlerinin isyan etmesi üzerine Bulayk ve oğlu Ali'yi, daha sonra ise Munis'i öldürttü.²⁰² Kahir Billah ile anlaşmazlık yaşayan devlet ricali Cemaziyülevvel 322/ Mayıs 934'te onu halifelikten azlettiler. Yerine Muktedir'in oğlu Ebu'l-Abbas "er-Razi Billah'ı" halife ilan ettiler.²⁰³ Abbasiler içinde siyasi krizler yaşandığı sırada Fatımiler Mısır'a sefer düzenlediler.

Rebiyülevvel 322/Şubat-Mart 934'te Fatımi Halifesi Ubeydullah el-Mehdi Mehdiye şehrinde öldü. Oğlu Ebu'l-Kasım "Kaim Biemrillah" lakabını alarak yeni Fatımi Halifesi oldu. Kaim, babasının ölümünün ardından halkın ayaklanmasından ve yönetiminin tehlikeye gireceğinden korktuğu için babasının ölümünü bir yıl kadar gizledi. Ebu'l-Kasım bir yıl içerisinde yönetimi tamamen eline alınca babasının ölümünü halka duyurdu.²⁰⁴ Ebu'l-Kasım hem daha önce düzenlenen başarısız Mısır seferlerini unutturmak hem de kendisine karşı isyanların çıkmasını önlemek için

²⁰⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 196-201; İbn Kesir, el-Bidaye, Cilt: XI, ss. 295-296; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, ss. 196-198

²⁰¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 202; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 226

²⁰² İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 208-218; İbn Kesir, el-Bidaye, Cilt: XI, ss. 302-303; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 251

²⁰³ Abu'l-Farac, Cilt: I, s. 254; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 236; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 271

²⁰⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 237

Mısır'a üçüncü bir sefer düzenlemeye karar verdi. Gerekli hazırlıkların yapılmasının ardından 935 yılında ordu Mısır'a hareket etti. Daha önceki seferlerde ordunun başında bulunan Kaim bu üçüncü seferde Mehdiyye'de kaldı. el-Kaim'in böyle bir karar vermesi, merkezdeki yokluğundan istifade iktidarına karşı bir hareketin oluşacağına dair endişesinin olduğunu gösterir. Ayrıca ordunun başında bulunmamış olması düzenlenecek seferde bir başarı beklemediğini de düşündürmektedir.

Mısır Seferini düzenlendiği yıl Mısır valiliğinde değişiklik olmuştu. İki yıldır Mısır valiliği yapan Ahmed b. Kayıgık, Halife Kahir Billah'ın azledilmesi ve yerine er-Razi Billah'ın gelmesiyle görevinden azledildi. Razi Billah Mısır valiliğine Muhammed b. Togaç'ı tayin etmişti.²⁰⁵ Ahmet b. Kayıgık buna karşı çıkarak İbn Togaç ile mücadeleye girdi. Yaşanan mücadelede İbn Togaç, Ahmet b. Kayıgık'ı mağlup ederek 27 Ağustos 935'te Mısır'a girdi ve vali olarak görevine başladı.²⁰⁶

Mısır'da yönetim değişikliğinin yaşandığı sırada Fatımi ordusu Mehdiyye'den hareket etti. Berka'ya ulaşan ordu burada bulunan askeri kuvvetle birleşti. Mısır ordusuna mensup olan iki donanma komutanı Ali b. Bedr ve Ali b. Beckem ile İskenderiye Hamisi Habeşi b. Ahmed isyan ettiler ve Berka'ya çekildiler. Burada Fatımi Halifesi Kaim'e biat ettiler ve Fatımi ordusuna katıldılar. Fatımi ordusu İskenderiye önlerine gelip şehri işgal etmişti. Muhammed b. Togaç, düşman ordusunun ilerlediğini ve isyancıların onlara katıldığını haber alınca hemen harekete geçti. Kardeşi Hasan komutasında büyük bir orduyu Fatımilerin üzerine gönderdi. İki ordu İskenderiye önlerinde savaştılar. Savaşın sonucunda Fatımi ordusu ağır bir mağlubiyet aldı. Fatımi ordusu Berka'ya çekilmek zorunda kaldı.²⁰⁷ Muhammed b. Togaç, kendisine karşı girişilen ikinci hareketi de bertaraf etmeye muvaffak olmuş, İbn Kayıgık'tan resmen aldığı valiliği, fiilen de hâkimiyet kurarak rahatlamıştır.²⁰⁸

Bu üçüncü sefer iki hilafetin/devletin politikalarında değişikliğe gitmelerine sebep oldu. Fatımiler, Abbasiler ile doğuda mücadele etmenin siyasi açıdan şimdilik çok zor olduğunu kavradılar. İlk hedeflerini, bulundukları Mağrip coğrafyasında kendilerine rakip olan güçleri bertaraf etmek ve bölgede Fatımi hâkimiyetinde siyasi birliği sağlamak şeklinde belirlediler. Bu hedefe ulaşmak, Mısır ve ötesinin fethi için büyük ve sağlam adım atmak demektir. Abbasiler ise Mısır'ın Fatımiler ile mücadele

²⁰⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 274

²⁰⁶ Koprıman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 192

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 238; Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 95

²⁰⁸ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 44

de önemli bir konumda olduğunun farkına vardılar. Bundan dolayı Fatımi tehlikesine karşı koyup onların ilerleyişini durduracak, aynı zamanda kendilerine bağlı kalacak bir kişinin veya hanedanın Mısır'da bulunmasını uygun gördüler. Abbasilerin bu görevi kendilerine sadakatle hizmet eden, Mısır'da daha evvel başarılı yönetimler gösteren ve birçok kez burayı koruyan Türklere (Muhammed b. Togaç'a) vermesi kaçınılmazdı.

3. Abbasi-Fatımi İlişkilerinde İhşidiler

3.1. Muhammed b. Togaç ve İhşidilerin Kuruluşu

Muhammed b. Togaç'ın soyu Fergana Türklerinden olup, Mutasım döneminde Abbasi hizmetine giren Cuff b. Yeltegin'e dayanır. Abbasi Halifesi Razi Billah'ın Muhammed b. Togaç'a "İhşid" unvanı vermesinden bahseden kaynaklar atalarının Fergana hükümdarlarının soyundan geldiğini aktarırlar.²⁰⁹ Muhammed'in babası Togaç, Ahmed b. Tolun'un komutanlarından biriydi. Tolunoğullarından Ebu'l-Asakir Ceyş b. Humaraveyh ve kardeşi Harun zamanında farklı dönemlerde Suriye bölgesinde valilik yaptı.²¹⁰ Tolunoğullarının yıkılmasından kısa süre önce Abbasilerin emrine girdi. Abbasi veziri el-Abbas b. el-Hasan'a karşı davranışları nedeniyle önce hapsedildi sonra da öldürüldü.²¹¹

Muhammed b. Togaç babasının ölümünden sonra Suriye bölgesinde faaliyetlerde bulundu. Fatımilerin Mısır'a saldırısında vali Ebu Mansur Tekin ile mücadele etmişti. Ebu Mansur ile arası açılınca Mısır'dan ayrılarak Suriye'ye gitti. Suriye'de Karmatilere ve Bedevi eşkıyalara karşı başarılı hareketler düzenledi. Bu süreçte Hac ve ticaret yollarının güvenliğini sağladı. Suriye bölgesinde yaptıklarını duyan Halife tarafından 316/928'de Remle'ye, 318/930'da ise Dımaşk'a vali tayin edildi. Muhammed b. Togaç kendisine verilen bu makamlardan memnundu ama hedefinde Mısır valisi olmak vardı. Bu arzusu Ebu Mansur vali olduğu sürece mümkün gözüküyordu.²¹² Muhammed'in bu arzusu yukarıda aktardığımız gibi Fatımilerin III. Mısır seferinde gerçekleşti. 321/933 yılında halife tarafından Muhammed b. Togaç'ın

²⁰⁹ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 194; Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 42

²¹⁰ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, ss. 42-43

²¹¹ Koprman "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 196

²¹² Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 197-198

Mısır'a vali tayin edilmesi ile Tolunoğullarından sonra ikinci bir Türk hanedanlığı devri, yani İhşidiler dönemi başlamıştır.²¹³

3.2. Muhammed b. Togaç'ın Nüfuzunun Artması

Muhammed vali olduğunda Mısır'da bazı komutanların ve ailelerin büyük bir nüfuza sahip olduğunu gördü. Bunlar arasında en etkili olan Mazerai ailesi idi. Bu aile Tolunoğulları ve valiler döneminde Mısır'ın haraç işleriyle uğraşmış ve bu sürede nüfuzlarını artırmışlardı. Muhammed, Mısır'ın yönetimini tamamen eline almak için bu kişilerin nüfuzunu kırması gerektiğini biliyordu. Muhammed Abbasi veziri Ebu'l Feth el-Fazl b. Cafer b. Muhammed b. el-Furat'ın Mazerai ailesine karşı olan nefretini bildiğinden onu Mısır'a davet etti. Mısır'a gelen vezir ile iş birliği yaparak bu ailenin nüfuzunu kırdı. Muhammed b. Togaç böylece Mısır'ın idari ve mali işlerini kendi eline geçirmiş oldu.²¹⁴

324/936 yılında halifenin izni ile Suriye bölgesini de yönetimi altına aldı. Bir yıl sonra da Hicaz bölgesini hâkimiyeti altına aldı. Muhammed b. Togaç gücünü o kadar artırdı ki Bizans ile bağımsız ve doğrudan ilişkiler kurmakta bir engel görmüyordu.²¹⁵ Protokol gereği Abbasi halifesi ile münasebet kurması gereken Bizans İmparatoru I. Lakepanos, Mısır'a elçiler göndermiş, hatta esir mübadelesini Muhammed ile yapmıştı.²¹⁶ Bölgede gücünü ve nüfuzunu artıran Muhammed b. Togaç'a karşı halifede kayıtsız kalmadı. 327/939 yılında Razi Billah, veziri İbnü'l Furat'ı hilat ve çeşitli hediyelerle Mısır'a gönderdi. Vezir İbn'l-Furat Mısır'a vardığında yanındaki hediyeleri Muhammed'e sunmuş ve halifenin ona İhşid unvanını verdiğini duyurmuştur.²¹⁷ Bu unvan Soğd ve Fergana hükümdarlarının kullandığı prens hükümdar anlamına gelen bir şeref unvanıydı.²¹⁸

²¹³ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 44

²¹⁴ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, ss. 199-200

²¹⁵ Seyfüddevle'nin Bizans topraklarına saldırılar düzenlemesi İmparatoru İhşidiler ile dostluk kurmaya yöneltti. Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, (çev.) Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 258

²¹⁶ Asri Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXX, ss. 584, İstanbul, 2005; Muhammed b. Toğaç, İmparatora gönderdiği mektupta gücünü ve elindeki toprağın büyüklüğünden bahsetmiş, Abbasi hakimiyetini tanıdığını bildirmiştir. Bkz. H.İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 158; Yıldız, DGBİT, VI, s. 210

²¹⁷ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 199; Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 44; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 39

²¹⁸ C. Edmund Bosworth, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri, (çev.) Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 107

Razi Billah'ın, Muhammed'e bu unvan ve yetkileri vermesi Fatimilere karşı mücadelede ona duyduğu güvenin göstergesidir. Razi Billah halifeliği müddetince Beridiler²¹⁹ ve Büveyhiler²²⁰ başta olmak üzere birçok güç ile mücadele etmiş, ayrıca iktidar hırsı olan emirlerin gölgesinde kalmıştı. Onun döneminde İslam dünyası birçok siyasi parçaya bölünmüştü ve bunların çoğu Abbasiler için tehdit oluştuyordu. Bağdat ve çevresi dışında kalan yerlerde; Basra'da İbn Raik, Huzistan'da Beridiler, Fars bölgesinde Büveyhiler, Kirman'da Muhammed b. İlyas hakimiyet kurmuşken, Rey, İsfahan ve Cibal bölgesi Rüküddeve b. Büveyh'e aitti; Musul, Diyarbakir, Diyar-Mudar²²¹, ve Diyar-Rabia'da²²² Hamdanoğulları; Mağrip ve Tunus'ta Fatimiler; Taberistan ve Cürcan'da²²³ Deylemiler; Bahreyn, Hacer ve Yemame'de Karmatiler bulunmaktaydılar.²²⁴ Tüm bunlara baktığımızda Razi Billah'ın Mısır valiliğini daha sonra Suriye yönetimini, ardından İhşid unvanını Muhammed'e vermesi, bu bölgenin onun vasıtasıyla Abbasi yüksek hâkimiyetinde kalacağı inancını taşıdığını gösterir. Diğer taraftan batıdaki Fatimi tehdidine karşı Mısır'ı ve diğer bölgeleri korumak, ayrıca Muhammed b. Togaç'ın Fatimi hâkimiyetine girmesini engellemek adına böyle bir adım atıldığını da söyleyebiliriz.

3.3. Muhammed b. Togaç'ın Suriye Üzerinde Hakimiyet Kurması

324/936 yılında Razi Billah, yaşanan karışıklık ve istikrarsız süreç sebebiyle devlet işlerinin yürütülmesi için “emirü'l-ümera” makamını kurdu. Emirü'l-Ümeralık ile divanların başkanlığı, Berid teşkilatının idaresi, üst düzey devlet görevlisi olan valilerin, memurların ve hatta vezirlerin atanması görevi de bu makam uhdesine verildi. Yani idari, askeri ve mali işler bu makamın yetkisindeydi. Hutbede halifeden sonra ismi zikredilen emirü'l-ümera halifeye danışmadan karar alma yetkisine sahipti.²²⁵ Halife bu makama Vasıt'ta bulunan İbn Raik'i getirdi ve bu yetkileri ilk ona

²¹⁹ Abbasi halifesi el-Muktedir ve halefleri döneminde yönetimde etkili olmuş bir ailedir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Beridiler”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. V, ss. 501-502, İstanbul, 1992

²²⁰ İran ve Irak'ta hüküm sürmüş Deylem asıllı bir hanedandır. 945-955 yılları arasında Abbasi hilafeti üzerine hakimiyet kurmuşlardır. Bkz. Erdoğan Merçil, “Büveyhiler”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. VI, ss. 496-500, İstanbul, 1992

²²¹ Merkezi Suriye'deki Rakka olan bölgedir. bkz. el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, s.110

²²² Merkezi Musul olan Irak'ta bir bölgedir. bkz. el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, s.110

²²³ Taberistan ve Cürcan Hazardenizi'nin güneyinde yer alır. bkz. İbn Havkal s. 289

²²⁴ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 321; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 270; Ahmet Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, Akdem Yayınları, İstanbul, 2015, s. 84

²²⁵ Yıldız, DGBİT, III, s. 323

verdi.²²⁶ Bu makam vezirlik makamından bile daha yetkiliydi. Bundan dolayı emirü'l-ümera olmak için Abdullah el-Beridi ve Beckem gibi devlet adamları isyan ettiler.²²⁷ 326/938 yılında Bağdat önlerine gelen Beckem, İbn Raik ile savaştı ve onu mağlup etti. İbn Raik mağlup olduğu için emirü'l-ümera makamını da Beckem'e bırakmak zorunda kaldı ve yaptıklarından dolayı Halife ve Beckem'den özür diledi.²²⁸ Halife ve Beckem onun özrünü kabul ettiler ve ona Harran, Kınnesrin ve Avasım bölgelerini iktâ olarak verdiler. İbn Raik istediğini alınca Suriye'ye hareket etti.²²⁹

İbn Raik Suriye bölgesine geldiğinde ilk olarak Humus'a girdi, ardından Şam'ı İhşidi yönetici Bedr b. Abdullah'ın elinden aldı. (939) Daha güneye inerek Remle şehrini de ele geçirdi. İbn Raik bu hareketleriyle gerçek hedefinin Mısır olduğunu göstermiş oldu. Muhammed b. Togaç, halifeye bir mektup gönderip İbn Raik'in yaptıklarını anlattı ve onu şikâyet etti. Ancak halife iki valisi arasında ortaya çıkan çatışmaya müdahil olmak istemedi. Muhammed b. Togaç bunun üzerine kardeşi Hasan'ı Mısır'da naip olarak bırakarak ordusuyla İbn Raik'in üzerine yürüdü. İkisi arasında çarpışmalar olduysa da iki taraf anlaşmaya razı oldu. Anlaşmaya göre Taberiyye'nin kuzeyi İbn Raik'e, güneyi ise İbn Togaç'a kalacaktı. Ancak İbn Raik anlaşmayı bozarak saldırıya geçti. İbn. Togaç, İbn Raik ile yaptığı savaşta onu yendi. (Şaban 328/Mayıs 940) Kardeşi Hüseyin, İbn Raik'i takip ederken onun tarafından öldürüldü. İbn Raik, Hüseyin'in cesedini oğlu Muzahim ile Muhammed b. Togaç'a gönderdi. Ayrıca gönderdiği mektupta kardeşine karşılık oğlu Muzahim'i öldürebileceğini, canını affederse de onunla anlaşacağını yazmıştı. Muhammed b. Togaç, Muzahim'in canını bağışlayıp İbn Raik ile anlaştı. Antlaşmaya göre Remle İhşidilerde kalacak ve Muhammed b. Togaç yıllık yüz kırk bin dinar ödeyecekti, Remle'nin kuzeyinden itibaren Suriye toprakları da İbn Raik'e kalacaktı.²³⁰ İbn Raik Bağdat'ta halifenin değişmesi ve emirü'l-ümera Beckem'in de ölmesi üzerine Bağdat'a gitti ve tekrar emirü'l-ümera oldu.²³¹ Ancak kısa bir süre Hamdaniler ile

²²⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 269; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 331; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 151; Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 200; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 173;

²²⁷ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 376

²²⁸ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 328; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 293; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 378; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 152

²²⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 301; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 152; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 114

²³⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 308-309; İbn Kesir, el-Bidaye, XI, ss. 333-334; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, ss. 114-116; Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, ss. 201-202

²³¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 314; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 154; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 118;

girdiği mücadelede öldü (330/941).²³² Onun ölmesiyle Muhammed tekrar Suriye topraklarına hâkim oldu.

Muhammed'in, İbn Raik'e karşı uzlaşmacı bir tavır takınması ve tavizler vermesinin iki nedeni vardı; birincisi Abbasi hilafetinin olaya müdahil olarak saldırıları devam ettirmesinden endişe duyması, ikincisi de ülkenin batısındaki Fatımi tehlikesidir. Muhammed'in uyguladığı bu politika onun büyük kayıplar vermesini engelledi.²³³

3.4. İhşidilerin, Abbasiler ve Fatımiler ile İlişkileri

328/939 senesinden önce Mısır, valiler aracılığıyla yönetilen Abbasi toprağıydı. Bu tarihten sonra Muhammed b. Togaç'ın müstakil devletinin merkezi oldu. Fatımi halifesi Kaim Biemrillah Mısır'daki bu yönetim değişikliğini kendi lehine kullanmak istedi. Daha önce savaş ve düşmanlıkla alamadığını, ılımlı ve barışçı bir politika izleyerek almaya çalıştı. Muhammed b. Togaç ile iyi ilişkiler kurma çabasına girişti.²³⁴ Bunun için bizzat kendi yazdığı mektubu özel elçisi aracılığıyla Muhammed b. Togaç'a gönderdi.²³⁵ Kendisine itaat etmesini salık verdiği bu mektupta şunlar yazıyordu:

“Ey İhşid! Ciddi kararın ve isabetli görüşün sayesinde seni davet ettiğim şeyi anlayacağını umuyorum. Seni tercih edişim, elimde bulunan nimetlerden senin de faydalanmanı arzulamam sebebiyledir. Buna Allah şahittir. Bu da 'vetime katılmamanı mazur gösterecek ciddi hiçbir engel yoktur. Görüyorum ki, iyiliğini istemeyen, teşekkür etmesi gerekirken bunu yerine getirmeyen, sana olan sözlerinde durmayan bir topluluğun peşinden gidiyorsun.

Halbuki seni tercih eden ve iyiliğini isteyenı bırakıp seni gereğince takdir edemeyen kimselerin safına katılmak doğru bir davranış değildir. Biliyorum, uzun bir zamandan beri sana itaat etmiş olmaları senin bize dönmeni zorlaştırmaktadır. Eğer Hakk'a tabi olup doğruluğa yapışman mümkün değilse, beni kendisine itimat edeceğin bir dost olarak görmeni istiyorum. Zira seni tercih edişimin sebebi seni sevmekten başka bir şey olmadığı muhakkaktır. Sen gayretlerinle mükafatlandırılmayı çoktan hak

²³² İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 323; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 127

²³³ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 40

²³⁴ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 40; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 129

²³⁵ Yıldız, DGBİT, V, s. 153; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 129

*etmiş bulunuyorsun. Allah bütün işlerinde sana doğru seçim yapmayı nasib etsin. O bize kafidir ve çok güzel bir vekildir.”*²³⁶

Fatımi Halifesi Kaim Biemrillah bu mektupla Muhammed b. Togaç'ın kendisine itaat etmesini sağlamak istediye de başarılı olamamıştır. Fakat bu mektuba baktığımızda Fatımilerin İhşidiler ile iyi ilişkiler kurmak istediğini ifade edebiliriz. Ayrıca propaganda konusunu Fatımilerin ne kadar iyi kullandığını göstermesi bakımından da önemlidir.²³⁷

Muhammed b. Togaç Abbasi halifesine bağlıydı ve Fatımilere yakınlık duymamaktaydı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Bizans imparatoruna gönderdiği mektupta Abbasi halifesine bağlı olduğunu açıkça beyan etmişti. Ancak İbn Raik ile yaşadığı mücadele bu düşüncesinde değişikliğe neden oldu. Abbasi halifesinin İbn Raik'i Suriye'ye ataması ve İbn Raik'in İhşid topraklarına saldırması Muhammed'i kızdırmıştı. Üstüne Abbasi halifesinden bu konuda yardım istemesine rağmen halifenin olaya müdahil olmaması Muhammed'i daha da kızdırdı. Kaynaklar Muhammed b. Togaç'ın tüm bu gelişmeler karşısında Abbasiler adına okunan hutbeyi kesip Fatımiler adına okutmayı düşündüğünü aktarır.²³⁸ Onu bu düşüncesinden vazgeçiren sebepler; devletin ileri gelenleri ve komutanların buna karşı gelmesi, Fatımilerin Mağrip'te çıkan isyanlar ile uğraşması ve yeni Abbasi halifesi ile kurduğu iyi ilişkiler oldu. Özellikle yeni halife ile ilişkisi şöyle meydana geldi;

Razi Billah'ın ölümüyle devletin ileri gelenleri kendi aralarında istişare ederek İbrahim b. el-Muktedir'i, Muttaki Lillah lakabıyla halife yaptılar (20 Rebiyülevvel 329/23 Aralık 940).²³⁹ Muttaki 331/942 yılında emirü'l-ümera yaptığı Tüzün ile anlaşmazlık yaşadı.²⁴⁰ Ertesi yıl Tüzün'ün baskılarına dayanamayıp Bağdat'ı terk ederek Nasırüddeve b. Hamdan'ın yanına Musul'a gitti.²⁴¹ Ancak Nasırüddeve'nin yanında sıkıntıya düşünce Tüzün'e mektup yolladı ve kendisine itaat ederse Bağdat'a geri döneceğini bildirmiştir. Tüzün mektubu alınca halifenin isteğini yerine getirerek şahitler huzurunda ona itaat edeceğini bildirdi.²⁴²

²³⁶ Yıldız, DGBİT, V, s. 153

²³⁷ Yazılıtaş, Fatımi Devleti Tarihi, s. 51

²³⁸ Yıldız, DGBİT, V, s. 154

²³⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 312

²⁴⁰ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 358; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 339

²⁴¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, Cilt: VIII, s. 345; Müneccimbaşlı Ahmed, s. 31; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 170

²⁴² İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 350; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 183; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 384

Bu sırada Muttaki, Muhammed b. Togaç'a da mektup yollayıp durumunu bildirdi. Halife Rakka'da bulunduğu sırada Muhammed onun yanına gitti. (Muharrem 333/944 Ağustos) Muhammed yanında götürdüğü hediyeleri Muttaki'ye sunmuş ve ona saygısını göstermişti. İçinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak için kendisiyle beraber Mısır'a gelmesini ve orada ikamet etmesini tavsiye etti. Bunu kabul etmemesi durumunda en azından olduğu yerde kalmasını ve Tüzün'den uzak durmasını istedi. Muhammed'in tüm ısrar ve tavsiyelerine rağmen Muttaki bunları kabul etmedi ve Bağdat'a gitmeye karar verdi. Bu teklifleri kabul etmemesine rağmen Muhammed'in yaklaşımından, bağlılık ve samimiyetinden hoşnut olan Muttaki, Muhammed'in Mısır hâkimiyetini onaylamış ve kendisinden sonra oğlunun hâkimiyetini de tanıyacağını bildirdi. Böylelikle Muhammed b. Togaç istediği amaca ulaşmış ve Mısır'ın şimdi ve gelecekte İhşid ailesi tarafından yönetilmesini sağlamıştır.²⁴³ Halife Muttaki ise Bağdat'a vardikten kısa bir süre sonra Tüzün tarafından hal edilmiştir.²⁴⁴

Bu olay Muhammed b. Togaç'ın Abbasi ve Fatımi ilişkilerini etkilemişti. Muhammed b. Togaç daha önce Abbasi halifesinin tavrı sebebiyle Fatimilere yakın davrandıysa da tam manasıyla onlarla iyi ilişkiler kurmak istemiyordu. Zira Abbasi halifesinin kendisine gösterdiği ilgi karşısında Abbasilere olan bağlılığını hemen davranışlarıyla göstermiş olması onun gerçek niyetini ortaya koyar. Ancak bu süreçte bu iki devlet ile kurduğu ilişkiler Fatımi propagandasının Mısır ve çevresinde yayılmasını sağladı.²⁴⁵

Muttaki Billah'ın yerine halife olan Müstekfi'nin²⁴⁶, Muhammed b. Togaç'ın hâkimiyetini tasdik etmesi Abbasi-İhşid ilişkilerini olumlu yönde devam ettirdi. Muhammed hutbede ve bastırdığı paralarda Halifenin adına yer vererek Abbasilere olan bağlılığını devam ettirmişti. Ancak hâkimiyeti altındaki topraklarda bağımsız yönetiminden ödün vermiyordu.²⁴⁷ Kendisine karşı atılan olumsuz adımlar karşısında Fatımi kozunu kullanmaktan çekinmedi. Fatımilerin üçüncü Mısır seferinden sonra Mağrip siyaseti ile uğraşmaları onun en büyük şansı oldu. Özellikle Kaim Biemrillah'ın son yıllarında ortaya çıkan Ebu Yezid isyanı Fatımilerin Mağripten

²⁴³ Yıldız, DGBİT, VI, s. 203

²⁴⁴ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 362; İbnü'l-Esir, el-Kamil, s. 356; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 384

²⁴⁵ Yıldız, DGBİT, V, s. 154

²⁴⁶ Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 474

²⁴⁷ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 204

ziyade küçük bir coğrafya içinde faaliyet göstermelerine sebep oldu.

334/945-946 yılına gelindiğinde Abbasi, Fatımi ve İhşidilerde ardı ardına iktidar değişikliği yaşandı. 22 Rebiyülevvel 334/29 Ocak 945'te Abbasi halifesi Müstekfi hal edildi ve yerine Ebu'l-Kasım el-Fazl el-Muktedir "Muti Lillah" lakabıyla halife oldu.²⁴⁸ Müstekfi hal edilmeden evvel Bağdat'ı ele geçiren Muizzüdevle b. Büveyh'e emirü'l-ümera makamını vermesiyle²⁴⁹, Abbasilerin üzerinde bir asırlık Büveyhi tahakkümü başlamış oldu. Büveyhiler, aşırı Şia olmalarına ve Abbasileri gerçek halife görmemelerine rağmen siyasi gaye ile Abbasi Hilafetini ortadan kaldırmadılar. Çünkü halkın gözünde meşru gözükmek, siyasi nüfuzlarını artırmak ve güçlerini paylaşmamak için Abbasileri devirmeyip kenara itmeyi uygun gördüler.²⁵⁰ Muti Lillah da halifeliği müddetince Büveyhilerin izlemiş olduğu bu politika çerçevesinde yetkileri kısıtlanmış bir şekilde Büveyhi emirlerinin baskısı altında kaldı.

Fatımi halifesi Kaim Biemrillah 13 Şevval 334/18 Mayıs 946 tarihinde vefat etti. Oğlu İsmail Mansur Billah lakabıyla Fatımi halifesi oldu.²⁵¹ Mansur, halifeliğinin ilk yılında Ebu Yezid'in çıkardığı isyan ile uğraştı. Ebu Yezid Hariciliğin İbadiyye koluna mensup biriydi. Mağrib'in farklı bölgelerinde hocalık yaptı. Kısa süre sonra Nukkari²⁵² tarikatından etkilendi ve tarikata girdi. 316/928 yılında Fatımi iktidarına karşı halkı ayaklanmaya davet etti. Fatımilerin İslam'a düşman olduğunu ve dini inançlarının sapkınlık olduğunu ilan etti. Yaptığı seyahatler ve propaganda sayesinde Berberi kabilelerinin desteğini aldı. 944 yılında Fatımilere açıkça isyan etti. Ebu Yezid isyanı sırasında Fatımilere ait birçok şehri ele geçirmiş, hatta Fatımilerin başşehirlerini dahi kuşatmıştı. Kaim Biemrillah, Ebu Yezid'in isyanını bastırmak için çok uğraşmıştı. Oğlu Mansur halife olduğunda Ebu Yezid'e karşı sert ve kararlı bir mücadeleye girdi. Nihayetinde 336/947 yılında Ebu Yezid'i ele geçirdi ve onu öldürerek isyanı bastırdı.²⁵³ Bu isyan sırasında Fatımi iktidarı yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Fatımiler isyanın ardından Mağrip coğrafyasında kendilerine tehdit oluşturan tüm unsurları ortadan kaldırmak ve siyasi birliği sağlamak için harekete geçtiler.

²⁴⁸ Abu'l-Farac, I, s. 257; İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 366; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 386; Miskeveyh, Tecaribü'l-Ümem, s. 487

²⁴⁹ el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 157

²⁵⁰ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 173

²⁵¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, 389

²⁵² Harici fırkalarından İbaziyye'nin Tahert Rüstemi imametini reddeden koludur. Bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "İbaziyye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XIX, ss. 256-261, İstanbul, 1999

²⁵³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 359-378; Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, ss. 98-117; Yazılıtaş, Fatımiler Devleti Tarihi, ss. 44-50; Yıldız, DGBİT, V, s. 125-126

Zilhicce 334/Temmuz 946'da Muhammed b. Togaç öldü ve yerine oğlu Ebu'l-Kasım Unucur geçti. Muhammed b. Togaç'tan sonra her ne kadar ismen Muhammed b. Togaç'ın ailesi devletin başında yer almışsa da onun ölümünden sonra devletin yönetimi fiilen Ebu'l-Misk Kâfur'un²⁵⁴ elinde olmuştur. Bütün idari atamaları, ordunun yönetimi, savaşlar hep Kâfur'un aldığı kararlara göre şekillenmiştir. Muhammed b. Togaç'ın oğulları Kâfur'un kararlarını onaylayan makamdan öteye geçememişlerdir.²⁵⁵ Kâfur çıkan isyanları bastırdı, Suriye'yi Hamdanilere karşı savundu. Abbasi Halifesi Muti Lillah'a bağlı kaldığı oranda Fatımiler karşı tavır takındı. Ancak batıdan Fatımi saldırıları, güneyden Nubiyalıların akınları, Suriye'de Karmati saldırıları gibi dış olaylar; maliyenin bozulması, salgın hastalıklar ve kıtlık gibi iç olaylar²⁵⁶ Kâfur'un siyasetinde değişikliğe neden oldu. Kâfur devletin güçsüz bir duruma düşmesi üzerine bir taraftan Abbasi halifeleri ile iyi ilişkileri ve onlara bağlılığını sürdürürken, diğer taraftan gittikçe güçlenen ve Mısır'ı tehdit eden Fatımi halifelerine hediyeler göndererek, onlara meylettiğini açıkça göstermiştir.²⁵⁷ Kâfur'un yirmi yıldır fiili olarak elinde tuttuğu yönetimi, 356/966 yılında kendini hükümdar ilan ederek resmiyete taşıdı.²⁵⁸ Öldüğü yıla (358/968) kadar İhşid unvanını kullanarak Mısır ve çevresini yönetti.

4. Fatımilerin Mısır'da Hakimiyet Kurmasından Önceki Durumları

Kâfur'un ölmesinin ardından İhşidi devletinin başına Muhammed b. Togaç'ın küçük yaştaki torunu Ebu'l-Fevaris Ahmet b. Ali geçti. Yaşı küçük olması sebebiyle Remle'de vali olan babasının amcaoğlu Hasan b. Ubeydullah b. Togaç ona naip olarak seçildi.²⁵⁹ Fatımiler Mısır'da yaşanan siyasi ve idari değişikliği haber aldıklarında Mısır'a sefer düzenlemek için harekete geçtiler. Zaten Fatımiler olası bir Mısır seferine önceden hazırlıklıydılar.

Muizz Lidinillah 341/953 halife olmasının ardından Mağrip'te Fatımi hâkimiyetini sağlamaya çalıştı. Halife olduğu yıl Fatımilere karşı sürekli isyan eden Kemlanoğulları ve Melile kabilelerini itaat altına aldı.²⁶⁰ 342/954 yılında Endülüs

²⁵⁴ Kafur ismi siyah ten rengini belirten bir göndermedir. Bosworth, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri, s. 107

²⁵⁵ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 48

²⁵⁶ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 43

²⁵⁷ Özkuyumcu, "İhşidiler", Türkler, V, s. 50

²⁵⁸ Koprman, "İhşidiler", DGBİT, VI, s. 208

²⁵⁹ el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 160

²⁶⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 429

Emevilerine karşı yolladığı donanma düşman gemilerini yaktı. Müteakip yıllarda Mağrip'te bulunan Emevi sahillerine saldırılar düzenlemeye devam etti. Bu saldırılarda yüklü miktarlarda ganimet elde edildi.²⁶¹ 347/959 yılında Tahert'i yöneten Ya'la b. Muhammed itaatten çıktı. Muizz Lidinillah, Cevher es-Sıkıllı komutasında büyük bir orduyu Tahert'e gönderdi. Cevher, Ya'la b. Muhammed'i yakalayıp öldürttü ve Tahert'i ele geçirdi. Cevher Tahert'i itaat altına aldıktan sonra Emevi himayesine giren Fas'a yöneldi. Fas şehrinin mukavemet göstermesi üzerine Sicilmase'ye gitti. Sicilmase'yi zorlanmadan ele geçirdi. Hutbeyi Fatımi halifesi Muizz Lidinillah adına okuttu. Cevher'in sonraki hedefi tekrar Fas oldu. Ziri b. Menad komutasındaki Sanhace kabilesinin yardımıyla Fas'ı ele geçirdi. Fas'ın alınmasıyla birlikte, Endülüs Emevilerine ait Septe ve Tanca limanları dışında tüm Mağrip Fatımi hâkimiyetine girdi. Cevher Mağrip seferinin ardından İfrikiyye'ye geri döndü.²⁶²

Fatımiler, özellikle Sicilya için, Bizans ile on yıl süren bir mücadeleye girdiler. 352/964 yılında Fatımilere vergisini ödemeyi reddeden ve Sicilya adasında askeri faaliyetlerde bulunan II. Nikephorus (351-357/963-969), Fatımi-Kelbi kuvvetlerinden oluşan bir ordu tarafından hezimete uğratıldı. Bu zaferin Ortadoğu Müslümanlarını tehdit eden Bizans karşısında alınması Fatımlilerin İslam dünyasında itibarını ve nüfuzunu da artırdı.²⁶³

Fatımiler Mağrib'te hâkimiyeti sağladıktan sonra siyasi ve mali açıdan refaha kavuşmuş, bu süreçte Berberi kabilelerini itaat altına alarak ordusunu güçlendirmişti. Fatımlilerin dışında gelişen şartlar da bu seferi hazırlamıştır. Mısır'da meydana gelen salgın hastalıklar ve kıtlık, Mısır ekonomisinin bozulması, Karmati ve Nubiyalıların saldırıları, devlet adamlarının ve askerlerin çıkardıkları isyanlar, daha evvelki siyasi ve idari krizlerin Kâfur'un ölümüyle artması gibi olaylar Mısır'daki düzenin bozulmasına sebep oldu. Kâfur'un ölümüyle Mısır'dan kaçan Yakup b. Killis sığındığı Halife Muizz'e tüm bu gelişmeleri anlatmış onu sefere teşvik etmişti.²⁶⁴ Böyle hassas bir dönemde propaganda yapan Fatımi davetçileri de Mısır'ın ihtiyaç duyduğu refah ve huzuru sadece Fatımi halifesinin verebileceğine dair görüşü yaymaları, Mısır halkının Fatımilere yakınlık duymasını sağladı.

²⁶¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 443

²⁶² İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 453-454; Daftary, İsmaililer, s. 208

²⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 479; Daftary, İsmaililer, s. 196; Canard, "Fatımiler", II, s. 853

²⁶⁴ Daftary, İsmaililer, s. 210; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 53; Yıldız, DGBİT, VI, s. 212

5. Fatımilerin Mısır'da Hakimiyet Kurması

Muizz Lidinillah Mısır'a sefer için hazır olan ordusunun başına Mağrib'i Fatımiler hâkimiyetine altına alan Cevher es-Sikilli'yi tayin etti. Halife Muizz, Cevher'e askeri, mali ve siyasi konularda tam yetki verdi.²⁶⁵ Cevher komutasındaki ordu bizzat Halife Muizz tarafından Rakkade şehrinden uğurlandı. Cevher ordu ile İskenderiye'ye doğru hareket etti. Cevher İskenderiye şehrine vardığında Mısır'da, başta Şiiler olmak üzere, halk eman talep edilmesini istedi. İhşidi veziri Cafer b. el-Furat başkanlığında bir heyet Cevher'in yanına gittiler. Cafer b. el-Furat Mısır halkının can ve mal güvenliğini sağladığı takdirde kendisine teslim olacaklarını bildirdi. Cevher bu talebi olumlu karşıladı ve yazdırdığı bir eman mektubunu heyete vererek onları gönderdi. Heyet Fustat'a vardığında verilen eman mektubunu devletin ileri gelenleri ile istişare ettiler. Devlet adamlarının çoğunluğu bunu kabul etse de askerler Fatımilere karşı savaşmayı seçtiler. İhşidi ordusu Fatımiler ile Cize'de Nil nehri kıyısında savaşa girdi. İhşidi askerler savaşta bozguna uğradılar.²⁶⁶ Fatımiler birçok denemeden sonra, az sayıda yerel Şii destekçinin, çok sayıda hoşnutsuz Mısırlının ve Mağribli Berberi kabile kuvvetlerinin yardımıyla, Mısır'ı ele geçirmiş oldular.²⁶⁷ Böylece ilk Fatımi halifesinden beri Mısır'ı ele geçirmek ve hilafet merkezini buraya taşımak hayali gerçekleşmiş oldu.²⁶⁸

Cevher ordusu ile Fustat'a girdiğinde ileri gelen devlet adamları, âlimler ve eşraftan kimseler onu karşıladılar.²⁶⁹ Cevher, Mısır'da Abbasi halifesi adına okunan hutbeyi Fatımi halifesi Muizz adına okuttu. Bu olay ile Mısır'daki Abbasi otoritesi, Selahaddin Eyyubi'nin tekrar Abbasi halifesi adına hutbe okutacağı zamana (567/1171) kadar resmen son bulmuş oldu.²⁷⁰ Cevher Mısır'da Fustat'ın yakınlarında bir şehir inşa ettirdi. Bu şehir Bağdat'a rakip olması düşünülen Kahire idi.²⁷¹ Kahire stratejik bir merkez olmasının yanında, bir iç liman olması sayesinde refah seviyesini artırmıştır.²⁷² Muizz Mısır'a geldiği vakit bu şehri kendisine başkent yapmıştır.

Fatımiler Mısır'ı alarak Abbasilere büyük bir darbe vurmakla kalmadılar, aynı

²⁶⁵ Seyyid, "Fatımiler", DİA, XII, s. 230

²⁶⁶ Yıldız, DGBİT, VI, s. 213; Yıldız, DGBİT, V, ss. 158-159

²⁶⁷ Hodgson, II, s. 24

²⁶⁸ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 54

²⁶⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, ss. 507-509; Daftary, İsmaililer, s. 210; H.İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 53

²⁷⁰ el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 160

²⁷¹ el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, s.157; İbn Havkal s. 132

²⁷² Hodgson, II, s. 24

zamanda çok büyük kazanımlar elde ettiler. Bu kazanımları şu şekilde sıralayabiliriz:

Mısır, stratejik olarak Hicaz ve Suriye'ye yakındı. Ayrıca bu bölgeler Mısır'ın bir uzantısı konumundaydı. İhşidiler döneminde olduğu gibi Mısır'a hâkim olan gücün dolaylı olarak bu bölgeleri ele geçirmesi kaçınılmazdı. Zira Fatımi halifeleri de kısa süre içerisinde bu bölgelere ele geçirerek hakimiyet altına almışlardır.

Mısır zengin bir ekonomiye sahipti. İbn Haldun, halife Memun döneminde bölgelerden tahsil edilen vergilerin durumunu aktardığında en fazla vergi tahsil edilen yerlerin başında Mısır'ın olduğunu ifade eder.²⁷³ Fatımiler açısından Mısır'ı ele geçirmek ekonomik açıdan güçlenmenin yanında Abbasilere karşı yürüttüğü hilafet iddiasını sürdürmek ve aynı zamanda nüfuzunu artırmak için gereken finansal gücü elde etmesi anlamına geliyordu.

Mısır ve çevresi coğrafi olarak o dönem deniz ve kara ticaretinin kavşak noktasıydı. Baharat yolunun en önemli durağı, Akdeniz ticareti içinde en önemli limanlara ev sahipliği yapmaktaydı. Bu ticaret ağı sayesinde Fatımiler hem ekonomik güç elde ettiler hem de bölgedeki ticareti kendi lehlerine kullanma imkanı yakaladılar. Diğer taraftan bu ticaret hatları sayesinde Fatımi-İsmaili dailer tüccar görünümü altında her yere kolaylıkla ulaşarak propagandalarını yayma imkanına sahip oldular.²⁷⁴

Fatımiler Doğu ticaretini Basra körfezinden Kızıldeniz'e kaydırarak, Mısır'ı güçlendirip Irak'ı dolayısıyla da Abbasileri zayıflatma imkânına kavuştular.²⁷⁵ Mısır ve çevresi tarihsel açıdan zengin bir kültüre sahipti. Bu bölgedeki şehirlerde var olan kültürel zenginlik Fatımilerin dini ve siyasi fikirlerinin yayılmasında önemli rol oynayacaktı.²⁷⁶

Mısır, İsmailiyye mezhebi için son derece önemli bir yer olan Yemen'e yakındı. Fatımiler Yemen'e yakın olarak Sind, Fars, Horasan ve doğudaki diğer İsmaili merkezleri hem kontrol edecek hem de destekleyebilecekti. Ayrıca bu sayede kendilerine karşı olan Şia'yı ve İsmailiyye toplumunu kendi öğretilerine çekme fırsatı yakalamış oldular.²⁷⁷

²⁷³ İbn Haldun, Mukaddime, I, s. 453

²⁷⁴ Lewis, Ortadoğu, s. 67

²⁷⁵ Lewis, Ortadoğu, s. 66

²⁷⁶ Yıldız, DGBİT, V, s. 148

²⁷⁷ Mısır'ın fethinden sonra Sind bölgesinde bulunan Multan ve Mukran'da hutbe Fatımiler adına okundu. Ayrıca Muizz döneminde dai Yakup Sicistani, Sicistan bölgesinde Fatımi doktrinini yaydı. Madelung, "İsmailiyya", IV, s. 199

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIR'IN ALINMASINDAN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR ABBASİ - FATİMİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER (969-1040)

1. Fatımilerin Suriye Hakimiyeti

Fatımiler Mısır'ı aldıktan sonra, Suriye bölgesini ele geçirmek için harekete geçtiler. Fatımilerin Suriye üzerinde hâkimiyet kurmak istemelerinin nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz;

Suriye, eski çağlardan beri Mısır'ın bir uzantısı olarak görülmüş, dolayısıyla Mısır'ın güvenliğini sağlamak açısından stratejik bir önemi olmuştur. Tolunoğulları ve İhşidiler Mısır'ı yönettikleri zaman Suriye üzerinde hâkimiyet kurmaları Fatımilerin bölge üzerinde hak talep etmelerinde etkili olmuştur. Diğer taraftan Suriye üzerine saldırılar düzenleyen Karmatilerin bölgeyi ele geçirmelerini ve Fatimi Hilafetine tehdit olmalarını engellemekte önemli bir gerekçe olarak gösterilebilir. Fatımilerin, Abbasiler ve Doğu üzerine yapacağı seferlerde Suriye'nin merkezi bir öneme sahip olması da bir diğer neden olarak ifade edilebilir.

Öte yandan zayıf olan Abbasilere saldırılar düzenleyen ve Suriye'de birçok yeri işgal eden Bizans,²⁷⁸ Fatımiler ve İslam dünyası için tehdit oluşturmaktaydı. Fatımiler Suriye'ye hâkim olarak Bizans'ın güneye inmesine engel olacak, böylece İslam dünyasında büyük bir itibar ve sempati kazanacaktı. Ayrıca Mısır'ın ardından Suriye'yi alarak Abbasilere ikinci büyük darbeyi vurmaya amaçladıklarını da söyleyebiliriz.²⁷⁹

Bu nedenler çerçevesinde Cevher es-Sikilli, Mısır'dan hemen sonra Cafer b. Felah komutasında bir orduyu Suriye bölgesine gönderdi. Özellikle bu görevi Cafer'e vermesinin nedeni kendisine Mısır'da rakip olma ihtimaline karşı onu uzaklaştırıp engellemek istemesidir.²⁸⁰ Cafer Suriye bölgesine girdiğinde ilk olarak İhşidi bir komutanın elinde olan Remle şehrine saldırdı. Şehri kısa sürede zorlanmadan ele

²⁷⁸ Nikephoros Phokas döneminde (963-969) Bizans, Suriye'ye saldırılar düzenlemiş, Halep dâhil birçok şehri işgal etmişti. Bizans'ın bu saldırıları Suriye'de karışıklık çıkmasına neden olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 518; Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 269; Abu'l-Farac, I, s. 266

²⁷⁹ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 186-187, Yazılıtaş, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 85

²⁸⁰ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 54; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 161

geçirdi. Cafer Remle'den sonra Taberiyye şehrine saldırdı ve burayı da ele geçirdi. Cafer ilerleyişine devam ederek Dımaşk önlerine kadar geldi. Burada halkın mukavemetiyle karşılaşmasına rağmen şehri ele geçirmeyi başardı ve Fatımi halifesi Muizz adına hutbe okuttu. (Muharrem 359/Kasım 969) Dımaşk halkı bu duruma karşı ayaklanmış tekrar Abbasi halifesi Muti Lillah adına hutbe okutmuştur. Ancak Cafer karşı saldırıya geçerek askerleriyle şehre girdi. Halktan pek çok kimseyi öldürdü, ileri gelenleri esir almıştır.²⁸¹ Fatımi ordusunun Dımaşk'a girmesi üzerine askerler ile şehir halkı arasında çarpışmalar meydana geldi. Şehrin karışıklık içerisinde olmasından memnun olmayan Dımaşk'ın ileri gelenleri Cafer ile antlaşma yaptılar. (19 Zilhicce 359/20 Ekim 970) Bu antlaşma ile şehirdeki karışıklıklar son bulmuş, Dımaşk Fatımi hâkimiyetine girmişti.²⁸²

Dımaşk'ın Fatımilerin eline geçmesi Karmatilerin şehirden aldıkları verginin kesilmesine neden oldu. Karmati lideri Hasan el-Asem, Fatımilere karşı Büveyhi emiri İzzüddeve Bahtiyar'dan yardım talep etti. Bahtiyar Şia'ya mensuptu. Bu iki Şii gruptan Fatımilere karşı Karmatileri destekledi. Karmatiler hazırlıklarını yaptıktan sonra Dımaşk'a doğru hareket ettiler. Cafer, Karmatileri küçümsediğinden dolayı gerekli önlemleri almadan onların karşısına çıktı. Aralarında meydana gelen savaşta Fatımi askerleri mağlup oldu ve Cafer Karmatiler tarafından öldürüldü. Karmatiler Dımaşk'ın ardından Remle'yi de Fatımilerin elinden aldı. Karmatiler elde ettikleri bu zaferlerin etkisi ile Mısır'a yürüdüler. Mısır'da onlara İhşidi askerler de katıldı. Fatımi kuvvetleri ile Karmatiler arasında meydana gelen çarpışmalarda Karmatiler galip geldi. Ancak Cevher'in ani bir saldırısı üzerine Karmatiler Suriye bölgesine çekilmek zorunda kaldılar.²⁸³ Daha sonra Fatımiler, Karmatilere haraç vererek, onların saldırılarından korundular.²⁸⁴ Fatımiler bu tehditten kısa süreliğine kurtulmuş olsalar da Suriye hâkimiyeti için uzun bir süre Karmatiler ile mücadele edeceklerdi.

Halife Muizz, 362/973 yılında İfrikiyye'nin yönetimini Sanhace emiri Yusuf Bulukkin b. Ziri b. Menad'a bırakarak Mısır'a doğru yola çıktı. 7 Ramazan 362/11 Haziran 973'te Mısır'a vardı ve Cevher'in inşa ettiği Kahire şehrine girdi. Kahire şehrini kendine başkent yaptı. Böylece Fatımilerin Mağrip dönemi sona ermiş, Mısır

²⁸¹ İbn Kesir, el-Bidaye, VIII, s. 443; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 508

²⁸² İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 509

²⁸³ İbn Kesir, el-Bidaye, VIII, s. 458; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 527; Yıldız, DGBİT, V, s. 166; Hizmetli, "Karmatiler", DİA, XXIV, s. 512

²⁸⁴ Graefe, "Fatımiler", E.İ, IV, s. 523; Canard, "Fatimids", E.İ, II, s. 854

dönemi başlamış oldu.²⁸⁵ Muizz, Mısır'a geldikten sonra Dımaşk'ı almak için Zalim el-Ukayli komutasındaki askeri birliği Karmatilerin üzerine gönderdi. El-Ukayli Karmatileri mağlup etti ve Dımaşk'ı Fatımilerin hâkimiyetine aldı. (363/974)²⁸⁶

2. Abbasi-Fatımi İlişkilerinde Alptekin

2.1. Alptekin'in Ortaya Çıkışı

Müizzüddeve b. Büveyh'in azatlısı olan Alptekin, Sebüktekin'den sonra Büveyhi ordusunun ikinci adamı konumundaydı. Müizzüddeve'nin oğlu Bahtiyar İzzüddeve döneminde Sebüktekin'in gözden düşmesi ile Alptekin'in itibarı arttı. Buna sebep olan olay 356/967 yılında Bahtiyar'ın, amcası Rüknuddeve'ye yardım amaçlı göndereceği askeri birliğe Sebüktekin'in komuta etmek istememesidir. Bahtiyar, Türk komutanların arasını açmak için askeri birliğin başına Alptekin'i geçirmişti. Alptekin kendisine verilen bu görevi başarılı bir şekilde yerine getirerek büyük bir itibar kazandı.²⁸⁷ Bahtiyar ile Sebüktekin arasındaki anlaşmazlık, Bahtiyar'ın Türk askerlere karşı Deylemliler askerleri desteklemesi ve Türk komutanlara tuzak kurmasıyla giderek büyümüş, ikisi arasındaki ilişki bir mücadeleye dönüşmüştü.²⁸⁸ Oysaki Müizzüddeve ölmeden evvel oğlu Bahtiyar'a verdiği nasihatte Türklerden sakınmasını ve onlarla iyi geçinmesini tavsiye etmişti. Fakat Bahtiyar babasının nasihatine uymamıştı.²⁸⁹

Sebüktekin'in 364/974 yılında ölmesi üzerine Türk komutanlar ve askerler Alptekin'in etrafında toplanarak onun emri altına girdiler. Alptekin, Türkler aleyhinde hareket eden Bahtiyar'ın üzerine yürüdü ve Vasıt'ta onu mağlup etti. Bahtiyar bunun üzerine Rey ve Cibal hâkimi olan amcasının oğlu Adüdüddeve'den yardım talep etti. Adüdüddeve Irak'ı ele geçirmek için bu yardım talebini kabul etmiş ve Irak'a hareket etmişti.²⁹⁰ Alptekin Adüdüddeve'nin Vasıt'a yaklaştığını haber alınca Bağdat'a gitti. Adüdüddeve Bağdat önlerine döndüğünde onunla savaştı ve mağlup oldu. (14 Cemaziyevvel 364/30 Ocak 975)²⁹¹ Alptekin, Adüdüddeve'ye yenilmesi ve onun Irak'a hâkim olması üzerine kendisine bağlı askerler ile Suriye bölgesine gitti.²⁹²

²⁸⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 532; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 161, 162

²⁸⁶ İbn Kesir, el-Kamil, XI, s. 470

²⁸⁷ Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 56

²⁸⁸ İbnü'l-Esir, Cilt: VIII, ss. 540-546; Bahtiyar ile Sebüktekin arasındaki anlaşmazlık ve mücadele için bkz. Ağırakça, ss. 27-52

²⁸⁹ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 402

²⁹⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 553; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 57; H. İ. Hasan, Cilt: III, s. 403

²⁹¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 557; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, ss. 59-61

²⁹² İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 474; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 564

2.2. Alptekin'in Dımaşk'ı Ele Geçirmesi ve Abbasi Halifesi Adına Hutbe Okutması

Alptekin Suriye bölgesine geldiğinde karargahını Humus önlerinde kurdu. O sırada Dımaşk'ta bulunan Fatımi komutanlarından Zalim b. Mevhub el-Ukayli Alptekin'i bir tehdit olarak gördü ve onu bölgeden çıkarmak için harekete geçti. İki taraf arasında Humus'ta meydana gelen savaşı Alptekin kazandı. Alptekin bu galibiyetinin ardından Dımaşk'a gitti ve şehrin yakınına yerleşti. Fatımi askerlerinin mağlup olduğunu ve Alptekin'in Dımaşk'ın yakınlarına geldiğini öğrenen Dımaşk halkı, Mağribli askerlerin zulmünden kurtulmak için bunu fırsat olarak gördüler. Dımaşk halkı, şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir heyeti Alptekin'e gönderdiler. Alptekin'in yanına varan heyet, ona saygıları sunduktan sonra Dımaşk'taki kötü durumu anlattılar. Alptekin'den, Dımaşk'ı ele geçirmesini ve şehri Fatımi askerlerinin zulmünden kurtarmasını istediler. Alptekin kendisine sunulan bu teklifi, Dımaşk halkı ve ileri gelenlerinin kendisine itaat edeceklerine ve her daim destekleyeceklerine dair söz verdikleri takdirde memnuniyetle kabul edeceğini ifade etti. Heyettekiler, sunulan bu şartı kabul ettiler.²⁹³

Dımaşk halkını, Alptekin'den yardım istemeye yönelten sebep, onun kendileri gibi ehli sünnetten olması ve Şia ile mücadele etmesidir. Alptekin daha Irak'ta iken Şii Büveyhiler ile mücadele etmiş ancak mağlup olarak Irak'tan ayrılmıştı. Ehli sünnet anlayışa sahip Dımaşk halkı da Şii Fatımiler ile devamlı bir mücadele içindeydiler. Kısacası Şia karşıtlığı iki tarafı birbirine yakınlaştırmıştı.²⁹⁴ Ayrıca Alptekin, Dımaşk önlerine şehri ele geçirmek arzusuyla gelmişti. Dımaşk halkının onu şehre davet etmesi, bu arzusuna kısa sürede ulaşması için büyük fırsat olmuştu.

Gerekli şartların oluşması üzerine Alptekin Dımaşk'a girdi ve Fatımi valisi Reyryan el-Hadım'ı şehirden çıkardı. Fatımi halifesi Muizz adına okunan hutbeyi Abbasi Halifesi Tai Lillah adına okuttu. (Şaban 364/Nisan-Mayıs 975)²⁹⁵ Alptekin'in Abbasi halifesi adına hutbe okutması, dini veya siyasi nedenlere bağlanabilir. Alptekin, uzun bir süre Şii Büveyhilerin yanında yaşamış, onların emriyle birçok görevi yerine getirmişti. Bu süreç boyunca Şii olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak diğer Türkler gibi Şii Deylemi askerler ile çatışmalar

²⁹³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 565

²⁹⁴ Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 63

²⁹⁵ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 476; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 505

yaşadığını ve Büveyhiler ile mücadele ettiğini göz önüne alırsak Şii itikadını benimsemediği söylenebilir. Ayrıca Dımaşk'ta Abbasi halifesi adına hutbe okutması onun ehlisünnetten olduğuna dair bir kanıt olsa da bu kararını Sünni Dımaşk halkını hoşnut etmek için atılmış bir siyasi adım olarak da görebiliriz. Zira hutbelerde Abbasi halifesinin adını okutarak kendini meşru bağımsız bir emir gösteren Alptekin Fatımilerin baskısını hissettiği vakit Halife Muizz ile mektuplaşarak ona itaat edeceğini bildirmekten geri durmamıştı.²⁹⁶

Diğer taraftan kaynaklarda hutbenin değişmesi konusunda Abbasi halifesinin verdiği tepkiye yer verilmemiştir. Bunun sebebi bu olayın gerçekleştiği sıralarda Abbasi halifesi Tai Lillah'ın Büveyhi hükümdarları arasında meydana gelen mücadele arasında kalmış olmasıdır. Bu karışıklık esnasında Tai Lillah Dımaşk'ta meydana gelen olay ile alakadar olamadığı ya da Büveyhilerden çekindiği söylenebilir. Ayrıca Tai Lillah, Adüdüddevle ile savaşmış Alptekin'in bu başarısına açıktan bir tebrik ve destek vermesi mümkün değildi. Çünkü Adüdüddevle bu sıralar Irak'ı işgal etmiş Bahtiyarı tutuklayarak tüm gücü eline almıştı.²⁹⁷ Halife'nin bu ortamda düşüncelerini ifade etmesi onun açısından kötü sonuçlar doğurabilirdi.²⁹⁸ Ancak Alptekin'in Abbasilerin en büyük düşmanı olan Fatımileri mağlup etmesi ve Dımaşk'ta Abbasi halifesi adına hutbe okutması Tai Lillah'ı kesinlikle hoşnut etmiş olmalıdır.

2.3. Alptekin'in Fatımilere Karşı Mücadelesi ve Esir Düşmesi

Alptekin Fatımi baskısının artması karşısında onlara boğun eğmiş ve Halife Muizz ile mektuplaşarak ona itaatini bildirmişti. Bundan memnun olan Muizz, Alptekin'e gönderdiği cevabi mektupta Mısır'a gelmesini ve itaatini göstermesini istemiş, karşılığında ona hilat ve makamlar vereceğini vaat etmişti. Alptekin ise Mısır'a gitmeye yanaşmadı. Alptekin'in gerçekten itaat etmeyeceğini anlayan Halife Muizz, onun üzerine ordu göndermek için hazırlıklar yaptı. Hazırlıkların yapıldığı sırada Muizz öldü. (17 Rebiyülahir 365/24 Temmuz 975) Muizz'in ölmesini fırsat bilen Alptekin Suriye'de bazı yerlere saldırılar düzenledi ve ganimetler elde etti.

²⁹⁶ Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 64

²⁹⁷ Adüdüddevle Bahtiyar'ı mağlup ettikten sonra emir'ül-ümera olmuştu. Abbasi halifesini baskı altına alarak, hutbelerde halifeden sonra Melik unvanıyla adının zikrettirmiş ve kapısının önünde namaz vakitlerinde kös çaldırmıştır. Bağdat dâhil tüm Irak, Kirman, Fars, Musul ve diğer bölgelerde hâkimiyet onun elindeydi. bkz. H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, ss. 404-408

²⁹⁸ Tai Lillah Büveyhi emirleri aleyhinde hareket etmekte bulunmaktan çekiniyordu. Büveyhi emirleri aleyhinde atacağı en ufak adım onun sonu olabilir. Azledilmesinin sebebi, Büveyhi emiri Bahaüddevle'nin yakın bir adamını tutuklaması olmuştu. bkz. H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 175

Alptekin, elde ettiği zaferler ve ganimet sayesinde Dımaşk ve çevresinde nüfuzunu arttırdı.²⁹⁹

Aynı yıl İmparator imiskes komutasında Bizans ordusu doğu seferine ıktı. Nikephoros döneminde (963-969) Bizans, Suriye’deki siyasi karışıklıktan faydalanarak devamlı Suriye bölgesine saldırılar düzenlemiş, birçok şehri işgal etmişti. İmparator imiskes’de selefinin doğu siyasetini devam ettirdi. Suriye’ye düzenlediği seferde³⁰⁰ ilk olarak Hıms’ı itaat altına aldı. Daha sonra Baalbek’i işgal etti.³⁰¹

imiskes bir sonraki hedefi olan Dımaşk’a doğru harekete geçti. Bizans’tan çekinen Alptekin, İmparator imiskes ile anlaşmaya varmaya karar verdi. Dımaşk halkı, olası bir Bizans saldırısında şehrin büyük zarar göreceğini bildiğinden Alptekin’i anlaşma konusunda desteklediler. Alptekin İmparator ile antlaşmak için şehirden ayrılarak onun yanına gitti. Alptekin her yıl haraç vereceğine dair imiskes ile antlaşma yaptı ve bu sayede Bizans’ın Dımaşk’a saldırmasını engelledi.³⁰² Bundan sonra Bizans İmparatoru imiskes ilerleyişine devam etmiş Filistin bölgesine kadar birçok yeri işgal etmişti. imiskes’in hedefinde Kudüs olduğu açıktı. Ancak Taberiyye’de askerlerinin Fatımiler karşısında mağlup olması sonucu kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldı, kısa bir süre sonra da ülkesine geri döndü.³⁰³

Alptekin’in Dımaşk’ta olmadığını haber alan Taberiyye’deki Fatımi komutanı Ebu Mahmud İbrahim, bir askeri kuvveti Dımaşk’a gönderdi. Bu Fatımi askerleri Dımaşk’a yaklaştıklarında Alptekin ile karşılaştılar. Aralarında meydana gelen savaşta Alptekin onları mağlup etti ve esir aldı.³⁰⁴

imiskes’in bölgeden çekilmesi ve Fatımi halifesi Muizz’in ölmesi, Alptekin’in Suriye bölgesinde rahat hareket etmesini sağladı. Alptekin Fatımilere ait şehirlere saldırılar düzenledi ve birçok kez Fatımi kuvvetlerini mağlup etti.³⁰⁵ Alptekin olayların kendi lehine geliştiği bir sırada Abbasi halifesine mektup göndererek Dımaşk’ı ele geçirdiğini, kendisine gerekli yardımı yaparsa Mısır’ı fethedebileceğini

²⁹⁹ İbnü’l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 566

³⁰⁰ imiskes yapmış olduğu doğu seferini Ermeni Kralı Aşot’a gönderdiği mektupta anlatmıştır. Bkz. Urfalı Mateos ve Papaz Grigor’un Zeyli, Vekayiname, ev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih, Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, ss. 24-31

³⁰¹ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 276

³⁰² Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 65

³⁰³ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 276; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İşlam Tarihi, IV, s. 160

³⁰⁴ elik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 219

³⁰⁵ Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 67

bildirdi. Yapmış olduğu bu teklif Abbasi halifesi tarafından olumsuz karşılandı.³⁰⁶ Abbasilerin kendilerine tehdit olarak gördükleri Fatımileri, ortadan kaldırmak isteyen Alptekin'e olumsuz cevap vermeleri dikkat çekicidir. Bu konu hakkında düşünöldüğünde; Fatımilerin akınları ve Bizans'ın saldırıları ile Suriye'nin istikrarsız ve kaotik bir hal alması sonucu Abbasi Hilafetinin Suriye üzerinde tasarrufta bulunmak istemediğı söylenebilir. Ayrıca Abbasi halifesinin Büveyhi baskısı altında olması nedeniyle siyasi ve askeri gücü yoktu. Bu sebepten halifenin Bağdat ve çevresinde meydana gelen olaylar dışında diğeri gelişmelere tepkisiz kaldığı görölmektedir.

Muizz'in ölmesinden sonra oğlu Ebu Mansur Aziz Billah lakabıyla Fatımi halifesi oldu. (17 Rebiyülahir 365/24 Temmuz 975)³⁰⁷ Aziz babasının yaptığı gibi Fatımi hilafetine itaat etmesi konusunda Alptekin'e mektup gönderdi. Alptekin, halifeye verdiği cevapta: *"Ben bu ülkeyi kılıçla aldım. Burada ne kimseye itaat eder, ne de bu konuda bir öneriyi kabul ederim."* demiştir.³⁰⁸ Aziz Billah verilen bu cevaba çok kızdı. Alptekin'i bertaraf etmek ve Suriye'de tekrar Fatımi hâkimiyetini sağlamak için Cevher es-Sıkıllı komutasında bir ordu gönderdi.³⁰⁹ Alptekin Fatımi ordusunun geleceğini öğrenince Dımaşk halkını toplayarak onlara durumu anlatmış, istedikleri takdirde şehirden ayrılabilceğini bildirmiştir. Dımaşk halkı bu teklife karşılık Alptekin'e sonsuz güven duyduklarını belirterek şehirde kalmasını istediklerini ve gereken tüm desteğı vermekten kaçınmayacaklarını beyan etmişlerdir.³¹⁰ Dımaşk halkının böyle büyük bir tehlike karşısında Alptekin'i desteklemeleri Fatımilere karşı duydukları nefreti açıkça göstermektedir. Dımaşk halkının Şiiliğe, hele ki radikal Şiiliğin temsilcisi İsmailiyye mezhebine, yakınlık duyması ve onların hâkimiyetini desteklemesi beklenemezdi. Dımaşk halkı, Fatımi ordusundaki Mağribi askerlerin kendilerine karşı giriştiğı şiddet hareketlerinden dolayı da Fatımilerden nefret etmekteydiler.

Cevher Fatımi ordusu ile Dımaşk'a gelerek şehri kuşattı. Kuşatmanın uzun sürmesi ve Dımaşk halkının büyük kayıplar vermesine üzerine Alptekin, Karmati lideri Hasan el-Asem'den yardım istedi. Hasan bu yardım talebini kabul edip Dımaşk'a

³⁰⁶ Yazılıtaş, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 106

³⁰⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 571

³⁰⁸ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 229; Yazılıtaş, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 106; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 238

³⁰⁹ Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 238

³¹⁰ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 477; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 566; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 68; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 238

doğru hareket etti. Cevher Karmatilerin geldiğini haber alınca iki ateş arasında kalmamak için kuşatmayı kaldırdı ve Remle'ye doğru geri çekildi.³¹¹ Alptekin ve Hasan bir araya geldikten sonra Cevher'in peşine düştüler. Remle yakınlarında Cevher'e yetiştiler. Cevher zor durumda kalınca Askalan'a³¹² doğru kaçmak zorunda kaldı. Alptekin ve Hasan, Cevher'in ardından giderek onu Askalan'da kuşattılar. Cevher bu kuşatma sırasında ordusunun ihtiyaçlarını karşılayamamış ve çok zor duruma düşmüştü. Bu durumdan kurtulmak amacıyla Alptekin'e mektup yollayıp antlaşma yapmak istediğini bildirdi. Hasan el-Asem'in karşı çıkması nedeniyle Alptekin anlaşma yapmaktan geri durdu. Antlaşma teklifinin reddedilmesi üzerine Cevher son çare olarak Alptekin'den görüşme talep etti. Hasan el-Asem'in tepkisine ve görüşmeye karşı çıkmasına rağmen Alptekin, Cevher ile görüşmeyi kabul etti.³¹³

Cevher, Alptekin ile görüştüğü zaman, kendilerini serbest bırakması konusunda onu ikna etmeyi başardı. Hasan bunu öğrenince Alptekin'e büyük hata yaptığını, Cevher'in tekrar daha büyük bir ordu ile üzerlerine geleceğini söyledi. Cevher Kahire'ye vardıktan sonra Aziz'e durumu anlatmış, sorunun çözülmesi için bizzat sefere çıkmasını istemiştir. Aziz büyük bir ordu ile Mısır'dan ayrılarak Alptekin ve Karmatilerin üzerlerine yürüdü.³¹⁴ İki ordu Muharrem 367/Ağustos-Eylül 977'de Remle yakınlarında savaşa girdiler. Aziz Alptekin'in savaştaki cesaretini ve yeteneğini görünce ona elçi göndermiş, itaat ettiği takdirde onu affedip makam vereceğini bildirmişti.³¹⁵ Alptekin bu teklif karşısında *"Müminlerin emirine söyle; eğer bu teklif daha evvel bana yapılmış olsaydı süratle gider, bu teklifi kabul edip ona intisap ederek itaatine girerdim, fakat şimdi artık mümkün değil. Gördüğün gibi gelişmeler tamamen ayrı istikamette vuku bulmuştur."* demiştir.³¹⁶ Alptekin'in hem Muizz'in hem de Aziz'in önceki tekliflerini yok sayarak ifade ettiği bu sözler tamamen zor durumda kalmanın verdiği endişe ile söylemiş olsa gerektir. Zira Aziz'in önceki mektubuna verdiği cevapta sert bir üslupla *"ben hiç kimseye itaat etmem ve bana verilecek emirleri de kabul etmem"* diyerek onun otoritesini tanımayacağını açıkça belirtmişti.

³¹¹ Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 238

³¹² Filistin'de bir şehirdir. Bkz. Mustafa Fayda, "Askalan", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. III, ss. 487-488, İstanbul, 1991

³¹³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 567; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 69; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 239

³¹⁴ Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 239

³¹⁵ İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 478; İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 568; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, ss. 71-72; H. İ. Hasan, III, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, s. 56

³¹⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 569

Şimdi ise bulunduğu zor durumdan kurtulmak amacıyla sözlerini yumuşatmış, fakat mücadele etmekten geri durmamıştır.

Alptekin yapılan savaşta ağır bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kaldı. Alptekin'in geri çekildiğini haber alan Fatımi halifesi Aziz Billah onun yakalanmasını ve yanına getirilmesi için emir verdi. Alptekin geri çekilirken Müfric b. Dağfil et-Tai ile karşılaşmış kısa bir süre onun yanında kalmıştı. Müfric b. Dağfil, Fatımi halifesinin Alptekin'i yakalayacak kişiye ödül vereceğini duyunca, Alptekin'i ona teslim etti. Alptekin yakalandıktan sonra ölmeyi beklerken halife kendisine çok iyi davrandı ve askerlerini de bağışladı. Alptekin, halifenin bu davranışı karşısında hem şaşırılmış hem de Aziz Billah'a yakınlık duymaya başlamıştı.³¹⁷ Aziz Billah'ın kendisini bu kadar uğraştıran Alptekin'e çok iyi davranması ve askerlerini bağışlaması, muhtemelen Alptekin'in komutanlık becerisi ve Türk askerlerinin savaşçı özelliklerinden etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Aziz Billah, savaşçı ve son derece kabiliyetli Türkleri kendi emrinde kullanmak istediğini söyleyebiliriz.

Alptekin ile hareket eden Karmati lideri Hasan el-Asem, Aziz Billah'a itaat etmeyi reddetti ve ülkesine geri döndü. Aziz Billah ise Alptekin ve askerlerini yanında Mısır'a götürdü. Aziz Billah, Mısır'a geldiği vakit Alptekin'i kendi sarayına yakın bir konağa yerleştirmiş ve emrine hizmetçiler tahsis etmişti. Ayrıca Alptekin'in askerlerine eski görevlerine uygun makamlar vererek onları kendi hizmetine aldı. Alptekin, Aziz Billah'ın kendisine beklediğinden çok daha iyi davranmasından faydalanarak devlet işlerine karışmaya başladı. Öyle ki vezir Yakup b. Killis'e karşı kibirli davranacak ve ona karşı gelecek kadar gücünü artırdı. Alptekin'in nüfuzunun giderek artması başta Yakup b. Killis olmak üzere bazı Fatımi devlet adamlarını rahatsız etti. Alptekin'den kurtulmak için bir plan yapan Yakup b. Killis, onu zehirleterek öldürdü.³¹⁸

Alptekin'in ölümü Aziz Billah'ı çok üzmüştü. Onun ölümünden sorumlu tuttuğu Yakup b. Killis'i vezirlikten azlederek hapse attırdı. Aziz Billah'ın, Alptekin'in ölümüne çok üzülmesi ve Fatımilere büyük hizmeti dokunmuş Yakup b. Killis'i onun ölümünden sorumlu tutarak hapse atacak kadar ilgi göstermesi üzerinde durulması gereken bir konudur. Akla gelen ilk düşünce Aziz Billah'ın Alptekin'den yana bir veya

³¹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 569; Ağırakça, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, s. 73

³¹⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, VIII, s. 570; Daftary, İsmaililer, s. 219; İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 478

birden çok beklentisi olduğudur. Bu beklentilerin odak noktası Suriye üzerinde hâkimiyet kurma isteğidir.

Fatımiler, her ne kadar Suriye’de bazı şehirleri ele geçirse de bölgedeki halkın tepkisi ile karşılaşarak şehirleri elinden kaybetmekteydi. Diğer taraftan Bizans ve Karmati saldırıları Fatımilerin Suriye’de hâkimiyet kurmasındaki diğer engellerden biriydi. Tüm bunlar göz önüne alındığında Alptekin gibi Suriye’de başarılı askeri harekâtlar düzenlemiş, Dımaşk’ı çok iyi yöneterek halkın saygısını kazanmış ve bölgede nüfuzunu artırmış birini, Aziz Billah Suriye’yi kendi adına yönetmesi amacıyla kullanmak istemiş olabilir. Ayrıca Suriye bölgesinde Mağribi askerlerin başarısızlığı da dikkat çekiyordu. Alptekin komutasında Türk askerlerin Suriye’de Fatımiler adına hâkimiyetin sağlanmasında büyük katkı yapacaklarına dair bir inancı olduğu da söylenebilir. Bu düşüncemizin temelini oluşturan iki temel olay vardır:

İlk olay; Türk askerlerin Fatımi ordusunda yoğun bir şekilde kullanılması Aziz Billah’ın döneminde olmuştur.³¹⁹ Fatımi ordusunda ilk olarak Türk kuvvetlerini meydana getiren iki grup olmuştur. İlk grup İhşidilerin yıkılışından sonra Mısır’daki az sayıdaki Türk askerinin Fatımilere katılmasıyla, ikinci ve büyük grup ise Alptekin’in emrinde savaşmış ve onunla Mısır’a gelmiş askerlerden oluşmaktaydı. Yetenekli olanlar kısa sürede yükselerek ordu komutanlığı, valilik, haciblik gibi üst düzey görevlere yükseldiler. Böylece sistemli bir şekilde Fatımi ordusu içerisinde istihdam edilen Türklerin sayısı arttı.³²⁰

İkinci olay; Aziz Billah’tan itibaren Fatımiler, Suriye’ye yapılan seferlerde bölgenin jeostratejik yapısını bilen, Türk komutanların komutasında ve askerlerinin bir kısmını Türk askerlerinin oluşturduğu orduları görevlendirmişlerdir. Fatımilerin amacı, doğruya doğru yayılırken Türklerin savaşçı kimliklerini kullanmaktır.³²¹

Aziz Billah, Abbasi Halifelerini ayakta tutan ve onları birçok tehdide karşı savunan en büyük gücün Türk askerinin olduğunun farkındaydı. Böyle önemli bir gücü Fatımi saflarına çekmek için o dönemin Irak ve Suriye’sinde en önemli Türk komutanı olan Alptekin’e ihtiyaç duymaktaydı. Aziz Billah, Abbasilere yönelik olası bir askeri harekâta tavsiye verecek ve komuta edecek birinin Fatımiler için faydalı olacağını düşünmüş olabilir.

³¹⁹ Daftary, İsmaililer, s. 219

³²⁰ Yazılıtaş, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 112

³²¹ Daftary, İsmaililer, s. 222

3. Abbasi-Fatımi İlişkilerinde Gazneliler

3.1. Gaznelilerin Kuruluşu

Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alptegin'dir. Alptegin, Samani Devletinde üst düzey bir devlet adamı iken, Ebu Mansur b. Ahmed tarafından 961 yılında en yüksek askeri makam olan Horasan Sipehsalarlığına (Horasan orduları başkomutanı) tayin edildi. Tayin edildikten bir süre sonra Samani hükümdarı ile anlaşmazlık yaşadı. Alptegin, Ebu Mansur'dan gelebilecek bir saldırıdan korunmak amacıyla güneye doğru hareket eder ve Gazne önlerine gelir. Gazne'yi dört aylık bir kuşatmadan sonra ele geçirerek kendisine merkez yapar. Samani hükümdarı Ebu Mansur, Alptegin'in peşinden bir orduyu Gazne'ye gönderdi. Samani ordusu Alptegin karşısında mağlubiyet aldı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Ebu Mansur bu mağlubiyetten sonra Alptegin ile arayı düzeltmek için onun Gazne ve çevresindeki hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Böylece Gazneliler Devletinin kuruluş temeli atılmış oldu. Alptegin devleti kurduktan çok kısa bir süre sonra ölür. Alptegin'in ölümünün ardından sırasıyla; oğlu Ebu İshak İbrahim (352-355/963-966), ileri gelen komutanlardan Bilgetegin (355-364/966-975) ve Böritegin (364-366/975-977) Gazneliler devletinin hükümdarları olmuşlardır. Böritegin'in başarısız yönetimi üzerine Sebüktegin 366/977 yılında devletin başına geçmiştir.³²²

Sebüktegin, önceleri Alptegin'in himayesinde Samaniler adına çeşitli görevlerde bulunmuş ve rütbesi hızla yükseltmişti. Gazne'de bulunduğu sürede Alptegin ve oğlu Ebu İshak'ın en güvenilir adamı olmuş, nüfuzunu arttırmak içinde Alptegin'in kızı ile evlenmişti. Bilgetegin ve Böritegin dönemlerinde itibarı ve nüfuzu artmaya devam etmişti.³²³ Sebüktegin, ileri gelen komutanların ve askerlerin desteğini alarak devletin başına geçti. Sebüktegin askeri bir devletin ancak sürekli fetihlerle ayakta durabileceğini bilmekteydi.³²⁴ Ayrıca dindar biri olduğundan şirk ve müşriklere karşı mücadele etmeyi kendine dini bir emir olarak görmekteydi.³²⁵ Devletin iç ve dış politikası haline getirdiği bu düşüncelerini uygulamak amacıyla kendisine hedef olarak Hindistan'ı seçti ve buraya seferler düzenledi. Bu seferlerde yerel Hint hükümdarlarını

³²² Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, ss. 355-356; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, ss. 1-6; H. İ. Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, III, s. 459; İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmut'un Din Politikası*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019, s. 19; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, c. I, s. 127

³²³ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 7

³²⁴ Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 356

³²⁵ Zeki, *Gazneli Mahmut'un Din Politikası*, s. 32

mağlup ederek ganimetler ve toprak elde etmiştir. Seferleri sırasında oğlu Mahmud'da yanında bulunmuş, büyük kahramanlıklar göstermişti.³²⁶

Samani hükümdarı II. Nuh, Horasan sipehsaları Ebu Ali Sumcuri ve devlet adamı Faik'in kendi aleyhinde ittifak yapmaları üzerine Sebüktegin'den yardım istedi. Sebüktegin ve oğlu Mahmud, Samani hükümdarının yardım talebini kabul ederek harekete geçtiler. Herat'ta Sumcuri ve Faik'i mağlup ettiler (384/994). Samani hükümdarı Ebu Mansur kendisine yardım etmesi sebebiyle Sebüktegin'e ve oğlu Mahmud'a çeşitli unvanlar ve araziler verdi.³²⁷ Ebu Ali ve Faik mağlup olmalarına rağmen, Sebüktegin ile oğlu Mahmud'a karşı mücadele etmeye devam ettiler. Faik'in Karahanlı hükümdarı Nasr b. Ali'ye sığınması üzerine bu mücadeleye Karahanlılar da katıldı. Samani hükümdarı II. Nuh, Karahanlı tehlikesine karşı Sebüktegin'den yardım istemeye devam etti. Sebüktegin ise Horasan'ı oğlu Mahmud, Herat'ı kardeşi Buğracuk vasıtasıyla elinde tutmakta, kendisi de Belh'te ikamet etmekteydi. Tüm Horasan'a hâkim durumdaydı. Sebüktegin, Karahanlı hükümdarı Nasr b. Ali'nin Samani topraklarını paylaşma teklifini reddederek II. Nuh'u koruyacağını bildirdi. Nasr b. Ali, Sebüktegin'in gücünden çekindiği için bu durum karşısına geri adım atmak zorunda kaldı ve Samanilerle anlaştılar.³²⁸

387/997 yılında Sebüktegin Belh'te bulunduğu sırada öldü. Ölmeden evvel Gazne tahtına Alptegin'in kızından olma oğlu İsmail'in geçmesini vasiyet etmişti. İsmail Gazne'de bulunduğu sırada babasının ölüm haberini almış, hemen Belh'e doğru hareket etmişti. Belh'e vardığında hükümdarlığını ilan etti. Devlet adamlarının ve halkın desteğini almak için onlara mal ve para dağıttı. Mahmud, kardeşinin hükümdarlığını tanımadı. İsmail'e gönderdiği bir elçi vasıtasıyla, yaşça büyük olduğu için hükümdarlık hakkının kendisine ait olduğunu bildirerek Gazne şehrini teslim etmesini istedi. Bunları yerine getirdiği takdirde de kendisine Horasan ve Belh yönetimlerini teslim edeceğini bildirmişti. İsmail bu teklifi kabul etmeyince iki taraf arasında Safer-Rebiyülevvel 388/Mart 998 tarihinde savaş meydana geldi. Mahmud, İsmail'i mağlup etti ve Gazneliler devletinin başına geçti.³²⁹

³²⁶ Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 8; Bayur, Hindistan Tarihi, I, ss. 128-131; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 460

³²⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev.) Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, c. IX, ss. 88-89; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 133; İbn Kesir, el-Bidaye, XI, s. 550

³²⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 93; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 134; Merçil, Gazneliler Devleti, s. 10

³²⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, ss. 108-109; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 135; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 12

Gazneli Mahmut kardeşi İsmail ile giriştiği taht mücadelesi sırasında Samaniler Horasan'ı işgal etmişlerdi. Ayrıca II. Nuh ölmüş yerine oğlu Ebu'l-Haris II. Mansur geçmişti. II. Mansur, Horasan sipehsalarlığına Begtüzün'ü tayin etmişti. Samanilerin bu dönemde yaşaması Gazneli Mahmud'un yardım ve desteğine bağlıyken, II. Mansur'un almış olduğu bu karar Gazneli Mahmud'u kızdırdı. Gazneli Mahmud kendisini Samani mülkünün varisi olarak görüyordu. II. Mansur'un atmış olduğu bu adım onu hayal kırıklığına uğrattı. Gazneli Mahmud, Horasan'daki haklarının tanınması ve bölgenin kendisine verilmesini talep etmek için Buhara'ya elçi gönderdi. II. Mansur elçiye verdiği cevapta Mahmud'u başarıları için tebrik ediyor ve kendisine Belh, Tirmiz, Herat ve Büst vilayetlerinin yönetimini verdiğini bildiriyordu. Bununla beraber Horasan'ın idaresini kendisine vermesinin mümkün olmadığını bildirdi.³³⁰

Mahmud kendisine verilen bu olumsuz cevap üzerine Nişabur üzerine yürüdü. Begtüzün bunun üzerine Nesa'ya çekildi ve Buhara'dan yardım istedi. II. Mansur ve Faik ona yardıma gittiler. Gazneli Mahmud, II. Mansur ile savaşmaktan geri durdu. Çünkü onunla savaşması durumunda Karahanlıların fırsattan istifade ederek Maverünnehir'e saldırabileceğini düşündü. Bu sebepten dolayı Gazneli Mahmud geri çekildi. Faik ve Begtüzün Nişabur'u işgal ettiler. II. Mansur'un Gazneli Mahmud'a yakınlık duyması ve onunla anlaşma ihtimalinin olması sebebiyle II. Mansur'un gözlerine mil çekip onu hapsedtiler. Yerine küçük yaştaki oğlu II. Abdülmelik b. Nuh'u geçirdiler. Gazneli Mahmud, bu olayı kendi lehine kullanarak Nuh'un intikamını alma bahanesiyle Merv'e doğru hareket etti. Faik ve Begtüzün, Gazneli Mahmud'dan korktukları için onunla antlaşma yaptılar. Antlaşma gereği Gazneli Mahmud Belh ve Herat şehirlerini alacak, Begtüzün'ün Horasan'da kalmasına razı olacaktı. Yapılan bu antlaşma kısa sürdü. Gazneli Mahmud, II. Abdülmelik, Begtüzün, Faik ve Ebu'l-Kasım Simcuri'nin birleşik ordusuyla 27 Cemaziyelevvel 389/16 Mayıs 999'da savaştı ve onları mağlup etti. Bu savaşın ardından Horasan Gaznelilerin eline geçti. Gazneli Mahmut, hakimiyeti altına aldığı Horasan'da Halife Kadir Billah adına hutbe okuttu.³³¹

Gazneli Mahmud Samanilere karşı elde ettiği zaferi Abbasi halifesine bildirmek amacıyla bir elçi gönderdi. Abbasi halifesi Kadir Billah, Mahmud'un

³³⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 116; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 137; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 462; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 14

³³¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, ss. 121-122; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 138; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 15

elçisini çok iyi karşıladı. Abbasi halifesi Kadir Billah, kendi halifeliğini tanımayan Samanilere karşı Gazneli Mahmud'un elde ettiği bu başarıdan ziyadesiyle memnun oldu. Halife, Gazneli Mahmud'a hilat, taç ve bayrak ile elindeki ülkeler üzerinde hâkimiyetini tanıdığını belirten bir ferman yolladı. Ayrıca Mahmud'a "Veli Emirü'l-Muminin" ile "Yeminü'd-Devle ve Eminü'l-Mille" unvanlarını verdi. Gazneli Mahmud, Abbasi halifesinin gönderdiği hilat ve tacı büyük bir törenle giydi. Halife tarafından kendisine verilen hediyeler ve unvanlara karşılık İslam dinini her daim koruyacağına ve İslam'ın düşmanlarını söküp atmak amacıyla her yıl Hindistan'a gaza düzenleyeceğine dair yemin etti.³³²

3.2. Gazneli Mahmud'un Hint Seferleri

Gazneli Mahmud İslam'ı yaymak ve İslam dışı unsurları bastırmak için Hindistan'a on yedi sefer düzenlemiştir.³³³ İlki Eylül 1000 tarihinde, sonuncusu Mart 1027'de gerçekleşen bu seferlerin bir kısmı doğrudan veya dolaylı olarak İsmaili-Karmati grupların yaşadığı şehir ve bölgelere yapılmıştır. Seferlerin düzenlendiği yerlerde yaşayan İsmaili-Karmati gruplar, İslam dışı olarak görüldükleri için ölüm dâhil ağır cezalara maruz kaldılar. Gazneli Mahmud'un bu gruplara düzenlediği seferler Abbasileri memnun ederken Fatımileri rahatsız etmişti.

Gazneli Mahmud, Cemazeyilahir-Recep 396/Nisan 1006 tarihinde düzenlediği dördüncü Hint seferini İsmaililerin yaşadığı Multan'a yapmıştı. Multan'da, daha evvel bir dainin yerel yöneticiyi İsmailiyye mezhebine çekmesi sonucunda bir İsmaili devlet kurulmuştu. Bu dai Fatımilere muhalif biriydi. Fatımi halifesi Muizz döneminde bu dai ölünce 354/965 yılı dolaylarında Fatımilere sadık ve onların inancını paylaşan Helem b. Şeyban buradaki davetin başına getirildi. Helem b. Şeyban Multan'da Abbasi halifesi yerine Fatımi halifesi Muizz adına hutbe okuttu. Bu hutbe Fatımi egemenliğinin Kuzey Hindistan'da açıkça ilan edilmesi anlamına geliyordu. Helem'den itibaren Multan Fatımilere bağlı İsmaili bir merkez haline gelmişti.³³⁴ 374-375/985 yılında şehri gören Muhammed b. Ahmed el-Makdisi, buraya İsmaililer'in

³³² Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 138; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 16

³³³ Hint seferleri hakkında bkz. Bayur, Hindistan Tarihi, I, ss. 140-179; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, ss. 16-28

³³⁴ Daftary, İsmaililer, s. 217; Madelung, "İsmailiyya", EI, IV, s. 199

hâkim bulunduğunu ve halkın çoğunluğunun Şii olduğunu, hutbelerde Fatımi halifesinin adının okunduğunu belirtmektedir.³³⁵

Gazneli Mahmud'un bu seferi düzenlemesinin iki nedeni vardır. İlki Multan hâkimi Ebu'l-Feth Davud'un, üçüncü Hint seferinden dönmekte olan Gazne ordusuna dostça davranmayıp zorluk çıkarmasıdır. İkincisi ise İslami değerleri bozan ve Sünniliğe düşmanlık eden İsmaili-Karmati grupların, şehir üzerinde nüfuz sahibi olması ve bölgede kendi görüşlerini yaymak için propaganda yapmalarıdır.³³⁶ Gazneli Mahmud bu sebeplerden ötürü Multan'a doğru harekete geçti. İklim şartlarından dolayı ordusunu Peşaver üzerinden geçirmeye karar verdi. Gazneli Mahmud, buranın hâkimi Pencap racası Anandpal'dan Gazne ordusunun kendi topraklarından geçmesi için izin istedi. Ancak Anandpal bu isteği reddetti ve Gazne ordusunu engellemek için Peşaver'e hareket etti. Gazneli Mahmud bunun üzerine ilk olarak Peşaver'e gidip Anandpal ile mücadele etmeye karar verdi. Peşaver'de Anandpal ile savaş yaptı ve onu mağlup etti. Ardından Multan'a doğru yoluna devam etti.³³⁷ Bu esnada Multan hâkimi Ebu'l-Feth Gazne ordusunun yaklaştığını haber alınca şehri terk ederek İndus nehrinde bulunan bir adaya kaçtı. Gazneli Mahmud Multan'a geldikten sonra şehri kuşattı ve bir haftada ele geçirdi. Buradaki İsmailileri çok ağır bir şekilde cezalandırdı. Onlara sapkın inançlarından geri dönmeleri konusunda baskı yaptı. Daha sonra şehri vergiye bağladı. Müslüman olan Vayhand racası Caypal'ın torunu Suhpal'ı Multan ve çevresinin valiliğine getirdi. Sefer sırasında Karahanlıların Horasan'a saldırması üzerine süratle Gazne'ye geri döndü.³³⁸

Multan'a vali olarak atanan Suhpal'ın İslam dininden dönmesi ve Gaznelilere itaat etmeyi bırakması üzerine Gazneli Mahmud beşinci Hint seferini Multan üzerine yapmıştır. Sultan 398-399/1008 yılında Suhpal'ı bertaraf etmek için harekete geçti. Bunu haber alan Suhpal akrabası olan Anandpal'a sığınmaya çalıştı. Fakat Gazne ordusu tarafından yakalandı ve hapsedildi. Suhpal'e destek vermeleri üzerine İsmaili-

³³⁵ Azmi Özcan, "Multan", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 547-548, Ankara, 2020; el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, ss. 353/356

³³⁶ Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 18

³³⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 153; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 142; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 18

³³⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 153; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 142; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 19; Özcan, "Multan", DİA, XXXI, s. 548; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarih, III, s. 466

Karmati gruplar cezalandırıldı. Sultan Mahmud Multan'ın başına Tegin Hazin'i bıraktı.³³⁹

Gazneli Mahmud Multan'ı tamamen kontrol altına almak ve Ebu'l-Feth'in İsmaili çalışmalarına son vermek için sekizinci Hint seferini bir kez daha Multan üzerine yaptı. 401/1010 yılında ordusuyla sefer çıktı ve bir zorlukla karşılaşmadan Multan önlerine geldi. Burada bulunan İsmaililerin büyük bir kısmını etkisiz hale getirtti. Ebu'l-Feth yakalandı ve Gazne'ye getirilerek hapsedildi. Gazneli Mahmud bu seferinde İsmaili-Karmati mezhebine çok büyük bir darbe vurdu.³⁴⁰ Gazneli Mahmud'un seferleri sonucunda bölgede yaşayan İsmaililer başka bölgelere göç etmek zorunda kaldılar. Bu durum bölgedeki Fatımi-İsmaili davetin sekteye uğramasına neden oldu. Sekizinci Hint seferi ile Multan tamamen itaat altına alındı. Nitekim sonraki Hint seferlerinin hiçbirinde Multan hedef olmamış, sadece diğer seferler için bir güzergâh olmuştu.

Gazneli Mahmud'un 401/1010 yılında Multan'a yaptığı bu seferin, Musul'da Abbasi halifesine karşı Fatımi halifesinin adına hutbe okutulduğu aynı yıla gelmesi dikkat çekicidir. Abbasi ve Büveyhiler ile anlaşmazlık yaşayan Musul hâkimi Kırvaş el-Mukallid; Musul, Kufe, Enbar ve bazı yerlerde Abbasi halifesi Kadir Billah adına okunan hutbeyi kaldırarak Fatımi halifesi Hakim Biemrillah adına hutbe okutmuştu. Bunun üzerine Halife ve Büveyhi emiri Bahaüddeve, Musul'a ordu gönderdiler. Kırvaş üzerine gelen ordudan çekindiği için hutbeyi tekrar Abbasi halifesi adına okutmak zorunda kalmıştı.³⁴¹ Hutbe tekrar Abbasi halifesi adına okunsa da gerçekleşen bu olay Abbasilerin otoritesini sarsmıştır. Ayrıca Fatımilerin bölgede nüfuzunun arttığını da göstermesi bakımından önemli bir olaydı. Böyle bir dönemde doğuda İsmaililiğin önemli bir merkezi olan Multan'a düzenlenen seferlerin Abbasileri bir nebze olsun hoşnut etmiş, nüfuzlarına darbe vurulan Fatımileri ise mutsuz etmiştir.

3.3. Gazneli Mahmud'un Fatımiler ve İsmaili Mezhebine Bakışı

Gazneli Mahmud Sünniliğe sıkı sıkıya bağlı bir hükümdardı. Samanilerde görülen dini hoşgörünün tersine, çok katı bir Sünni Müslüman tutumu sergilemişti.³⁴² Genelde İslam dışı, özelde ise Sünni çizgisi içinde olmayan gruplar ile mücadele etti.

³³⁹ Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 146; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 19;

³⁴⁰ Bayur, Hindistan Tarih, I, s. 149; Merçil, ss. 20-21

³⁴¹ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, s. 105; İbn Kesir, el-Bidaye, XII, s. 47; İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 180

³⁴² Cahen, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, s. 359

İslam şeriatına hâkim olan Sultan Mahmud, fitneci, din ve mezhep karşıtı gördüğü kim varsa hepsiyle mücadele etmiş, yakaladıklarını Gazne'ye getirip âlimlerin huzurunda sorgulayarak cezalandırmıştır.³⁴³ Babası Sebuktegin gibi Kerramilere³⁴⁴ yakınlık duymuş, onları desteklemiştir. Kerramileri himaye eden Sultan Mahmud, onları nüfuzlarından dolayı İslam dışı gruplara karşı silah olarak kullanmıştı. İsmaili-Karmati gruplar ile itikaden mücadele edilmesi ve bunların ortaya çıkarılması konusunda Kerramilere geniş yetkiler vermişti. Kerrami lideri Ebu Bekr Muhammed bu kişilerin yargılanması ve öldürülmesi konusunda önemli rol oynamıştı. Öyle ki onun mezhebi bozuk dediği kişiler yargılanıp öldürülmekteydi. 444/1013 yılından sonra Kerramiyye'nin Sünnilik dışında görüşleri içerdiği hakkında bilgi üzerine Sultan Mahmud bu mezhebe yakınlık duymayı bırakmıştı.³⁴⁵

Gazneli Mahmud, İsmaililiği ve Karmatiliği İslam dinini bozan ve zarar veren mezhepler olarak görüyordu. O, İsmaili-Karmati gruplara karşı asla taviz göstermedi. Düzenlediği Hint seferlerinde şehir halkını itaat etmeleri karşılığında affetmesine rağmen İsmaili-Karmati üyelerini yargılayarak cezalandırmıştır.³⁴⁶ Multan'da Fatımi doktrinini benimseyen İsmaililere karşı baskı ve şiddet uygulamış, bölgede Fatımi-İsmaili propagandaya izin vermemiştir. Fatımi hakimiyetini tanıyan İsmaililere karşı girişilen harekete kayıtsız kalmayan Hakim Biemrillah, Multan seferinden sonra Mahmud'u yanına çekmek için çok çaba harcadı.³⁴⁷ Bu amaçla Taherti adında birisini Sultan'a elçi olarak göndermişti. Sultan Mahmud, Fatımi halifesine yüz vermemiş, hatta elçisi Taherti'yi öldürtmüştür.³⁴⁸ Fatımi halifesinin gönderdiği mektubu da Abbasi halifesine göndererek ona bağlı olduğunu bildirmiştir. Abbasi halifesi, Gazneli Mahmud'un bu davranışından dolayı hoşnut olmuş ve gönderilen mektubu herkesin önünde yakmıştı.³⁴⁹

Sultan Mahmud, her daim Abbasi halifesi Kadir Billah'a bağlı kaldı. Fethettiği bölgelerdeki yönetimini tasdik etmesi için her seferinde halifeye başvurmuş, onun onayını alma gereği duymuştur. Çünkü o, Abbasi halifesinin verdiği unvanlar ve

³⁴³ Zeki, Gazneli Mahmut'un Din Politikası, s. 77

³⁴⁴ Kerramiler Hanefi mezhebine bağlı olmakla beraber Sünni uyanışın sağlanması için çalışan bir mezhepti. Bu mezhep Horasan ve Maverâünnahir'de çok sayıda taraftar toplamıştı. Sönmez Kutlu, Kerramiyye, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIV, s. 294-296, Ankara, 2002; Zeki, Gazneli Mahmut'un Din Politikası, ss. 119-124

³⁴⁵ Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 162; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 46

³⁴⁶ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 464; Zeki, ss. 118-119

³⁴⁷ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, III, s. 465; Daftary, İsmaililer, s. 230

³⁴⁸ Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 46

³⁴⁹ Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 151

menşurlar sayesinde meşru bir iktidara sahip olup gücünü ve nüfuzunu artırabileceğini düşünmekteydi. Bu amaçla yaptığı her sefer ve ele geçirdiği yerlerden hemen sonra Hilafet merkezine elçi göndermiştir. Kadir Billah ise İslam dinini yaymak için mücadele eden ve Abbasilere bağlı olan Sultan Mahmud'un, kendisinden talep ettiği menşur ve unvanları vermekten geri durmamıştır. Abbasi halifesinin bu dönemde güçsüz olması da hilafet ile Gaznelileri birbirine yakınlaştırmıştır. Zira Kırvaş b. el-Mukallid'in Musul ve çevresinde Fatımi hutbesini okuttuğu sırada, Abbasi halifesinin gücü sadece Fatımi soyunu kötülemeye ve bu konuda bir bildiri³⁵⁰ yayınlamaya yetmişti.³⁵¹ İsmaili Fatımi Devleti'nin, Abbasi Halifeliğini yakından tehdit ettiği bir dönemde Sultan Mahmud, Abbasilerin en büyük dayanağı olmuştu.³⁵²

3.4. Gazneli Mahmud'un Abbasi Halifesiyle İhtilafı

Halifenin hem Fatımi tehlikesi hem de Büveyhi baskısı altında kaldığı bir dönemde kendisine bağlı güçlü bir hükümdarın isteğini reddetmesi beklenemezdi. Fakat Sultan Mahmud'un Karahanlılara ait Semerkand şehrinin kendisine verildiğine dair fermanı halifeden istemesi karşısında Halife bu talebi reddetmiştir. Hatta Sultan'a gönderdiği cevapta, *"Bunu yapamam ve eğer bu işi benim fermanım olmadan yapmaya kalkışırsan, bütün dünyayı sana karşı ayaklandırıyorum."* demişti. Bu cevap daima Abbasi halifesine bağlı kalan ve yaptığı seferler ile İslamın yayılmasına hizmet eden Sultan Mahmud'u çok kızdırdı. Kadir Billah'ın elçisine *"Bin fil ile Bağdad'ı yok etmek isteğinde olduğunu"* söyledi. Halife bu cevabı aldığı anda yaptığı istişareler sonucunda sadece üç harfin yazıldığı bir mektubu Mahmud'a gönderdi. Sultan anlamını bilmediği bu mektubu âlimlere tefsir edince yaptığı davranışın yanlış olduğunu anlamış ve mahcup olmuştu. Çünkü sadece "elif, lam, mim" harflerini içeren mektubun yapılan tefsir sonucunda Fil suresini işaret ettiği anlaşılmıştı. Fil suresi Yemen valisi Ebrehe'nin Kâbe'yi yıkmak için Mekke'ye gelişini ve önünde Mahmud adlı filin olduğu ordusunun yok oluşunu anlatmaktadır.³⁵³ Halife ile Sultan'ın arasının açılmasına neden olan bu olay, Kadir Billah'ın vermiş olduğu cevap sonucunda çözülmüş ve iki tarafın ilişkileri olumlu bir şekilde devam etmiştir.

³⁵⁰ Bildiri metni için Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, ss. 105-107

³⁵¹ İbn Kesir, el-Bidaye, XII, s. 50; İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 190; Daftary, İsmaililer, s. 230;

³⁵² Bahattin Kök, "Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler" EKEV Akademi Dergisi, c. 1, Sayı: 2, s. 121

³⁵³ Bayur, Hindistan Tarihi, I, ss. 152-153; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 47

Gazneli Mahmud ile Abbasiler arasındaki bir diğer ihtilaf da şudur; Fatımiler, Sultan Mahmud'u yanlarına çekmek veya en azından Abbasiler ile ilişkilerini bozmak için gerekli adımları atmaktan çekinmediler. Halife Zahir döneminde, 415/1024 yılında Gazneliler Devleti ile Abbasi ilişkilerini bozacak bir olay gelişti. Sultan Mahmud, 415/1024 yılında Mekke'ye hac için gidecek Horasan kfilesinin Hac emiri olarak, Nişabur'un ileri gelen ailesi Mikail oğullarından Hasenek denilen Ebu Ali Hasan b. Muhammed'i tayin etmişti. Hasenek Hac vazifesinden sonra dönüş için tehlikeli olan çöl yolu yerine Fatımi hâkimiyetinde olan Suriye yolunu tercih etmişti. Hasenek liderliğindeki kfile Suriye topraklarına girdiğinde Fatımi halifesi Zahir onları karşıladı. Hasenek ve diğer hacılara karşı çok iyi davranıp, onlara hilat ve çeşitli hediyeler takdim etti. Daha sonra Hasenek ve kfileyi bazı hediyeler vererek uğurladı.³⁵⁴ Fatımi halifesinin böyle bir adım atmasını kesinlikle Abbasi-Gazne ilişkilerini bozmaya yönelik bir adım olarak nitelendirebiliriz. Zahir'in Sultan Mahmud'u yanına çekme ihtimali yok denecek kadar azdı. Çünkü Sultan Mahmud Sünni İslamın en büyük temsilcisi olarak İsmaili-Karmati ve İslam dışı mezheplere karşı mücadele eden birisiydi. Abbasilerle sorunlar yaşadığı dönemlerde dahi onlara bağlılıktan vazgeçmemişti. Dolayısıyla Fatımiler bu olay ile Sultan Mahmud'u yanlarına çekmekten ziyade Gazneli-Abbasi ilişkisine zarar vermeyi amaçlamış olabilirler. Bu sayede Fatımiler, Gazneliler üzerinden Abbasileri zayıflatarak, hâkimiyet alanlarını genişletebileceklerdi.³⁵⁵

Fatımilerin beklediği gibi bu durum Gazneli-Abbasi ilişkilerini olumsuz etkiledi. Tüm bu olanları Abbasi halifesi Kadir Billah haber alınca bu durumu hiç hoş karşılamadı. Hatta bunun Sultan Mahmud'un bir tertibi olabileceğini düşünerek, Gazneli ve Fatımi yakınlaşmasından şüphelendi. Kadir Billah bu konuda Gazneli Mahmud'a bir elçi göndererek tepkisini göstermiş ve Abbasi ve Fatımi ilişkilerini olumsuz etkileyen Hasenek'i İsmaili olmakla suçlamıştır. Bu sebepten Hasenek'in derhal idam edilmesini istemiştir. Sultan Mahmud, Halifenin bu isteğini duyunca çok kızmış ve saçma bir itham olduğunu dile getirmiştir. Bu işin gereğinden fazla uzamasına ve Abbasilerin tepkisine dayanamayan Sultan Mahmud, Fatımi halifesinin

³⁵⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 254; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 170; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 47;

³⁵⁵ Zeki, s. 288

Hasenek'e verdiği tüm hediyeleri Bağdat'a göndermiştir. Halifenin emriyle devlet ricali ve halkın gözü önünde bu eşyalar yakılmıştır. (416/1025)³⁵⁶

Hediyelerin gönderilmesi ve yakılması Halife Kadir'i tatmin ettiyse de bu olay Sultan Mahmud'un halifeye karşı gizli bir öfke beslemesine neden oldu. Bu öfkenin etkisi ile hac yolculuğunun dahi kesildiği dikkati çekmektedir. İbnü'l-Esir el-Kamil adlı eserinde her yılın sonunda Horasan'dan giden hac kabilelerinden bahsetmiştir. İbnü'l-Esir bu olayın yaşandığı 415/1024 yılından itibaren üç yıl boyunca (416/1025, 417/1026, 418/1027) Horasan'dan hiçbir kafilenin hacca gitmediğini aktarır.³⁵⁷ Üç yılın ardından 419/1028 yılında Horasan'dan hac için kabilelerin ayrıldığını bildirir. Fakat bu kafilenin Kirman üzerinden deniz yoluyla Cidde'ye giderek hac vazifesini yerine getirdiğini aktarır.³⁵⁸ Yani hac için sık kullanılan Irak ve Suriye yollarını kullanmamışlardır. Bu Sultan Mahmud'un Abbasi halifesini olan kırgınlığını ve öfkesini göstermesi bakımından bir delil olarak gösterilebilir.

Sultan Mahmud, bir süre sonra Hasenek'i kendisine vezir yaparak Abbasi halifesine açıktan tepkisini koymuştu. Hasenek'i vezirliğe tayin ederek ona ne kadar güvendiğini göstermiş ve Halifenin ithamlarının haksız ve geçersiz olduğunu ima etmiştir. Sultanın aldığı bu karar Abbasi-Gazneli ilişkilerini daha da açılmasına neden oldu. Buna rağmen aralarındaki metbu-tabii ilişkisi devam etti. Sultan Mahmud, halifenin adını hutbelerde okutmuş, adını paraların üstüne bastırmış ve seferlerinden elde ettiği ganimetlerin bir kısmını Bağdat'a göndermeye devam etmiştir.³⁵⁹ Halife Kadir Billah ise yaşanan bu olaylara rağmen Sünni İslamın savunucusu olan Mahmud'a karşı gerektiğinde hoşnut bir şekilde davranmıştır. Nitekim Sultan'ın en önemli başarılarından biri olan Sumnat zaferinden (417/1026) sonra halife Kadir Billah, Sultan'ı tebrik ederek ona "Kehfü'd-devle ve'l-İslam" lakabını vermiştir.³⁶⁰

Gazneli-Abbasi ilişkilerinin kopmasını engelleyen en büyük faktör dini ve siyasi olarak birbirlerine bağımlı olmalarıdır. Kadir Billah, Gazneli Mahmud'u her ne kadar Sultan olarak görüp zikretse de onu emiri ve komutanı olarak görüyordu. Mahmud'a verdiği lakap ve gönderdiği fermanlar ile onun bölgedeki itibarını artırarak,

³⁵⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 270; Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 170; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 48;

³⁵⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 271, 276, 281

³⁵⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 286

³⁵⁹ Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 48

³⁶⁰ Bayur, Hindistan Tarihi, I, s. 178; Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 47

dini ve siyasi sorumluluğunu meşrulaştırmaktaydı.³⁶¹ Bu manevi destek ve meşruiyet Gazneli Mahmud'un -birçok yeri fethedip İslamın Ehli Sünnet çizgisini yaymak-hedefini gerçekleştirmesi için gereklidir.³⁶² Abbasiler ile arasının açılması hedeflerinin gerçekleşmesi noktasında çok büyük sorunlar açabilirdi. Bu nedenle Sultan Mahmud, Ehli Sünnet kanadı içerisinde ortaya çıkan olayları hiçbir zaman bir mesele yapmayarak Abbasi Hilafeti ile devleti arasındaki köprülerin sağlam tutulmasına gayret göstermiştir.³⁶³

Gazneli Mahmud'un ölümünden sonra halefleri, Abbasi hilafetine bağlı kalmaya devam ettiler. Fakat Sultan Mahmud'un ardından hem Abbasiler hem de Fatımiler, Gaznelilere yönelik pek adım atmadılar. Çünkü Gazneliler gerileme devrine girdiği süreçte yeni bir siyasi güç olarak Selçuklular ortaya çıkmıştır. Selçuklularla birlikte, Abbasi ve Fatımi ilişkileri, yeni bir döneme girmiştir.

³⁶¹ Zeki, Gazneli Mahmut'un Din Politikası, s. 284

³⁶² Zeki, Gazneli Mahmut'un Din Politikası, s. 289

³⁶³ Kök, "Gazneli Mahmutla...", s. 126

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN KURULUŞUNDAN ARSLAN BESASİRİ İSYANINA KADAR ABBASİ - FATİMİ İLİŞKİLERİNDE TÜRKLER (1040-1096)

1. Abbasi Fatimi İlişkilerinde Selçuklular

1.1. Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşu

Selçuklular Oğuzların Kınık Boyuna mensupturlar. Bilinen ilk ataları Dukak, Oğuz Yabgu Devletinde üst düzey devlet adamıydı. Oğuz Devletinde Yabgu'dan sonra gelen önemli siyasi ve askeri görevliydi. Askeri ve siyasi yetenekleri sayesinde kısa sürede Oğuzlar içinde büyük bir üne kavuşur.³⁶⁴ Onun ölümüyle yerine oğlu Selçuk geçer. Selçuk babası gibi askeri ve siyasi yeteneklere sahip olmasından dolayı Yabgu tarafından Subaşılığa (ordu başkomutanı) getirilir. Selçuk, Oğuz Devleti içinde büyük bir güce sahip olur. Hatun'un kışkırtmasıyla Yabgu, Selçuk'u kendine rakip olarak görür ve onu bertaraf etmek için harekete geçer. Selçuk bunu haber alınca ailesi ve Kınık boyunu yanına alarak Cend şehrine göç eder ve kısa bir süre sonra şehri ele geçirir. Cend şehrinin İslam âlemine yakın olması nedeniyle bu dinden etkilenen Selçuk, İslamiyet'e girmenin kendileri için faydalı olacağını düşünerek ailesi ve boyu ile bu dini kabul etmiştir.³⁶⁵ Selçuk Bey bu dini kabul ettikten sonra oğulları ile bölgede gaza ve cihad faaliyetlerinde bulunmuştur.³⁶⁶

Selçuk Bey'in ardından Kınık boyunun yönetimini oğlu Arslan Yabgu'ya geçti.³⁶⁷ Arslan Yabgu gücünü artırmak ve Maverâünnehir'e yerleşmek için ilk olarak Samaniler ile ilişkiler kurdu. Samanilerin yıkılmasıyla bu devletin toprakları Gazneli ve Karahanlı devletleri arasında paylaşılmış, Selçukluların bulunduğu Maverâünnehir Karahanlı hâkimiyetine girmişti.³⁶⁸ Selçuklular daha evvel mücadele ettikleri Karahanlıların hâkimiyeti altında yaşamak istemediler. Karahanlı emiri Ali Tekin'in

³⁶⁴ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 19; Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, ss. 28-29

³⁶⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, ss. 361-362; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, c. I, ss. 11-23; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 66-67; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarih, s. 20

³⁶⁶ Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 30

³⁶⁷ Turan, Selçuklular Tarihi, s. 75

³⁶⁸ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 65

Maveraünnehir’de bağımsız bir devlet kurma çabalarını destekleyerek onunla ittifak yaptılar. Selçuklular bu ittifak ile Maveraünnehir’de siyasi ve askeri bakımdan önemli bir hale geldiler.³⁶⁹ Selçukluların ve Ali Tekin’in Maveraünnehir’de güçlenmesini ve Horasan’ı tehdit etmesini istemeyen Gazneliler ve Karahanlılar, onlara karşı 416/1025 yılında antlaşma yaptılar.³⁷⁰ Ancak Oğuzların Horasan’a saldırıları ve bölgede karışıklığa sebep olmaları üzerine Gazneli Mahmud kesin bir çözüme ulaşmak için Arslan Yabgu’ya tuzak kurdu. Ona elçi gönderip Hindistan’a düzenleyeceği gazaya katılmasını istedi. Arslan Yabgu bu konuyu konuşmak için Semerkant’a Gazneli Mahmud’un yanına gitti. Gazneli Mahmud, Arslan Yabgu’nun konuşma ve tavırlarından çekindiği için onu hapsedti.³⁷¹

Arslan Yabgu’nun hapsedilmesi üzerine onun ardından Tuğrul ve Çağrı Beyler Selçukluların başına geçtiler.³⁷² Gazneli Mahmud döneminde hareket alanları kısıtlı olan Selçuklular, oğlu Mesud zamanında Horasan’a akınlar düzenlediler. Selçuklular, Gazne ordusunu 427/1035 yılında Nesa civarında mağlup ettiler. Selçuklular için bu zafer bağımsız bir devlet kurma yolunda atılan ilk adım oldu.³⁷³ Selçuklu kuvvetleri, 430/1038 yılında Serahs’ta bir kez daha Gazneli ordusunu mağlup etmeyi başardılar. Selçuklular bu savaş ile Horasan’ın önemli bir kısmını ele geçirerek bağımsız bir devlet kurdular. Nişabur’da Tuğrul Bey adına es-Sultanü’l-Muazzam unvanıyla hutbe okundu.³⁷⁴

Selçuklular, bu zaferden sonra bir süre daha Gazneliler ile mücadele etmeye devam ettiler. 1040 yılına gelindiğinde iki devlet arasında Dandanakan Savaşı meydana geldi. Selçuklular, bu savaşta Gazne ordusunu bozguna uğratarak büyük bir zafer kazandılar. Savaşın sonra Merv’de toplanan Büyük Kurultay Tuğrul Bey’i Selçuklu Sultanı ilan etti. Kurultayda alınan diğer kararlara göre, Tuğrul Bey Nişabur’da oturacak ve devleti idare edecekti; Çağrı Bey Merv şehri merkez olmak

³⁶⁹ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 69; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarih, s. 23

³⁷⁰ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 71; Turan, Selçuklular Tarihi s. 90; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 25

³⁷¹ İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 363; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 79-87; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarih, s. 35; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 91; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 26

³⁷² Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, s. 96

³⁷³ İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 364; Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, MEB Yayınları, İstanbul, 1976, s. 7; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 29

³⁷⁴ İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 367; Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s. 12; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 30

üzere Serahs, Belh şehirleri ile Amudreya-Gazne arasındaki yerlere sahip olacak; Musa İnanç Yabgu Herat'ta ikamet edecek ve Büst ve Sistan arasını yönetecekti. İbrahim Yinal Kuhistan'ı, Kutalmış Cürcan ve Damgan'ı, Kavurd ise Kirman'ı idare edeceklerdi.³⁷⁵ Çağrı Bey ile Musa İnanç, Tuğrul Bey'e bağlı olmakla beraber idare ettikleri yerlerde kendi adlarına hutbe okutup para bastırabileceklerdi. Ayrıca günde üç defa nevbet çaldırabileceklerdi.³⁷⁶ Görüldüğü üzere Büyük Kurultay ile Selçuklu idari yapısı ve devlet düzeni belirlenmiş oldu.

Selçuklular, Arslan Besasiri'nin Abbasilere isyan etmesi ve halifenin bu durum karşısında Tuğrul Bey'den yardım istediği zamana kadar devletin sınırlarını genişletmek için uğraştılar.

1.2. Selçuklu-Abbasi İlişkileri

Selçuklular, Cend şehrine yerleştikten kısa bir süre sonra İslam dinini benimsediler. Maverâünnehir'de Müslümanlık, Ehli Sünnet çizgisine sahip olduğu için Selçuklular da Sünniliğe tabi oldular. Dolaylı olarak Sünni mezhebinin o dönemki en büyük temsilcisi ve hamisi olan Abbasilerle aynı İslam görüşünü paylaşmış oldular. Fakat Selçukluların Abbasiler ile ilk ilişkileri -biraz daha geç bir dönemde- Selçukluların Maverâünnehir'den Horasan'a göçlerinden sonra gerçekleşir.

Selçuklular 1038 yılında Serahs savaşında galip geldikten sonra Abbasi halifesi Kaim Biemrillah, Nişabur'da bulunan Tuğrul Bey'e bir elçi gönderir. Halife elçi vasıtasıyla Tuğrul Bey'den, yağma, tahrip ve şiddetten kaçınmalarını ve İslam'a uygun davranış sergileyerek imar faaliyetlerinde bulunmalarını ister. Tuğrul Bey Halifenin bu isteğine uymakla kalmaz kendisi dışında herkesin uyması için çaba harcar.³⁷⁷ Halifenin Tuğrul Bey'e elçi göndermesi Abbasi –Selçuklu ilişkilerini başlatan ilk adım oldu. Halife bununla beraber Horasan'da Selçuklu hâkimiyetini tanıdığını göstermiştir.³⁷⁸ Kaim Biemrillah, Selçukluların Gaznelileri iki savaşta mağlup ederek Horasan'ı ele geçirmesini iyi analiz etmişti. Zira Halife atmış olduğu adımla Abbasi siyasetini Gazneli ekseninden Selçuklu eksenine kaydırmıştır.

³⁷⁵ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, ss. 363-364; Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 38

³⁷⁶ Turan, Selçuklular Tarihi, ss. 107-108; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 34

³⁷⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 350; Mehmet Nadir Özdemir, Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, 2008, Sayı: 24, s. 320

³⁷⁸ Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 31

Halifelikle ikinci diplomatik ilişki Dandanakan savaşından sonra kuruldu. Selçuklular Dandanakan zaferini elde ettikten sonra bu başarılarını duyurmak için muhtelif devletlere fetihnameler gönderdiler. Bu fetihnamelerden biri de Abbasi halifesine gönderilmişti. Kaim Biemrillah'a gönderilen fetihnamede; Selçuk oğullarının Abbasi Hilafetine daima bağlı olduğundan, Sultan Mahmud'un ve Mesud'un zulümlerinden, kendilerine yapılan fenalıklardan, Horasan halkının kendilerinden yardım istemesi üzerine Gaznelilerle savaşıp onlara karşı zafer kazandıklarından bahsettiler. Ayrıca Gazne hükümdarlarının köle soyundan, kendilerinin ise Han soyundan geldiklerini beyan ederek, Halifenin Selçuklu hâkimiyetini tanınmasını istediler.³⁷⁹

Selçuklular hâkimiyetlerinin tanınması için diğer devletlerin yaptığı gibi Abbasi Hilafetine başvurmayı gerekli görmüşlerdi. Nitekim siyasi gücü zayıf olmasına rağmen Abbasi Hilafeti, elinde tuttuğu dinsel güç sayesinde yeni kurulan güçlü bir devletin meşruiyeti üzerinde siyasi bir karar verme yetkisine sahipti. Selçukluların kendilerini Samani ve Gazneli mülkünün varisi olarak görmeleri, Horasan ve civarında yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunun Sünni olması ve kendilerinin de Ehli Sünnete tabi olmaları gibi sebepler, Abbasilerden meşruiyet alınmasını zorunlu kılmıştı.

Yeni ortaya çıkan Sünni bir Türk devleti Abbasi halifeleri için önemli ve umut verici bir gelişmedir. Fatımi tehlikesi ve Büveyhi baskısı karşısında daha evvelde Gazneliler Devleti kozunu kullanan Abbasiler, kendilerine karşı oluşan tehditlere karşı artık Selçuklu kozunu kullanmaya başladılar. Abbasiler, Gazneliler sayesinde doğudaki muhalif Şii ve İsmaili grupları bertaraf etmişlerdi. Şimdi ise Selçukluların batı yönünde genişlemesi sayesinde Büveyhi ve Fatımi baskılarını ortadan kaldırma fırsatına kavuşmuş olacaktı.

2. Fatımilerin Genel Durumu

Halife Zahir'in ölümü üzerine yerine oğlu Ebu Temim Maad yedi yaşında Fatımi halifesi oldu. Mustansır Billah lakabını alan Ebu Temim 58 yıl halife olarak kaldı.³⁸⁰ Mustansır Billah Fatımilerin en uzun süre başta kalan halifesi unvanına sahiptir.³⁸¹ Halifeliğinin ilk yılında yaşının küçük olması sebebiyle devlet idaresini

³⁷⁹ Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, ss. 358-361; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 106; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 34

³⁸⁰ Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, III, ss. 107-108; Yıldız, DGBİT, V, s. 182

³⁸¹ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 307

devlet adamları ve annesi üstlendi. Bu süreçte devlet idaresini eline geçirmek isteyenler arasında mücadeleler yaşandı.³⁸²

Onun döneminde Fatımi hâkimiyeti en geniş sınırlara ulaştı. Batıda Atlas Okyanus’undan, doğuda Kızıldeniz’e kadar uzanan ülkelerdeki bütün minberlerde, Sicilya, Yemen, Hicaz ve Musul’da, hatta yaklaşık bir yıl kadar Abbasilerin merkezi Bağdat’ta Fatımiler adına hutbe okundu. Ancak çok geçmeden bu bölgelerin bir kısmı Fatımi hâkimiyetinden çıktı. Fatımi-İsmaili mezhebini terk eden Kuzey Afrika, 433/1041 yılında tamamen Fatımi hâkimiyetinden çıktı. Sicilya, Norman kralı I. Roger tarafından istila edildi. 463/1070 yılında ise Mekke ve Medine emiri Fatımi hâkimiyetinden ayrıldı.³⁸³

Mustansır döneminde, kısa bir süre dışında, Mısır rahat yüzü görmedi. İktisadi, siyasi ve içtimai bazı olaylara sahne oldu. Mustansır döneminde Mısır, tarihçiler tarafından “Büyük Felaket” olarak adlandırılan kötü bir dönemi yaşamıştır. Bu dönemde Nil nehrinin azalması yüzünden kıtlık yaşanmış, ardından salgın hastalıklar meydana gelmişti. Bu süreçte büyük bir nüfus kaybı yaşanması Mısır ekonomisinin ve sosyal yapısının çökmesine sebep oldu. Bu olay Fatımi siyasi hayatına da darbe vurdu. Dönemin önemli vezirlerinden Yazuri’nin ölümünden sonra (458/1058) dokuz yıl içinde tam 40 vezirin göreve gelmesine, dolayısıyla idari alanda istikrarsız bir dönem yaşanmasına sebep olmuştur.³⁸⁴

Mustansır’ın döneminde askeri nitelikli isyanlar yaşandı. Fatımi ordusu içinde farklı grupların birbiriyle çatışması, askerlerin maaş ödemelerinin gecikmesi, askeri grupların devlet yönetiminde kendi adamlarının yer almasını istemesi gibi nedenler isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Bu isyanlar kıtlık ve salgın hastalıklar³⁸⁵ ile mücadele eden Mısır halkının daha fazla acı çekmesine neden oldu. 459-461/1066-1068 yıllarında Zenci ve Türk askerler arasında çarpışmalar meydana geldi. Türk askerlerin liderliğini yapan Nasırüddevle el-Hamdan Zencileri ve onları destekleyen devlet ricalini bertaraf ederek, devlet yönetiminde söz sahibi olmuştu.³⁸⁶ Nasırüddevle’nin öldürülmesinden sonra Halife Mustansır, devleti kötü durumdan

³⁸² Yıldız, DGBİT, V, s. 183

³⁸³ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, ss. 217-219; Yıldız, DGBİT, c. V, s. 183

³⁸⁴ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 219; Yıldız, DGBİT, V, s. 183-184

³⁸⁵ Bu dönem tarihe Şiddetü’l-Uzma olarak geçmiştir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Müstansır Billah el-Fatımi” TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXII, ss. 119-121, s. 120, İstanbul, 2006

³⁸⁶ Daftary, İsmaililer, s. 238

kurtarması için Akka valisi Bedr el-Cemali'ye mektup yazıp onu Mısır'a davet etti. Bedr el-Cemali 28 Cemaziyelevvel 466/29 Ocak 1074'te Mısır'a gelerek vezir oldu.³⁸⁷

Bedr el-Cemali isyan eden bozgunculuk çıkartan tüm askerleri ve devlet adamlarını tutuklattı. Ülkedeki anarşiyi kontrol altına alarak, emniyet ve asayiş sağladı. Bütün yetkileri elinde toplayarak Halifelik makamını adeta sembolik bir konuma getirdi. Bedr el-Cemali halifenin yetkilerini kısıtlayarak Vezirler Dönemi denilen dönemin başlamasına zemin hazırladı. Vezirlik makamının büyük yetkilere sahip olmasıyla birlikte devlet adamları bu makamı elde edebilmek için birbirleriyle mücadelede ettiler. Bu durum Fatımi devletini çöküşe götüren nedenlerden olmuştu.³⁸⁸ Bernard Lewis de bu konu hakkında şu görüşü ifade etmiştir:

“Fatımi devleti nihayet dini ve manevi bir iktidara sahip olan imamın mutlak hükmü altındaki gayri-askeri ve bürokratik bir idareden, ordunun son söze malik olduğu ve halifenin askeri bir diktatörün elinde oyuncak haline geldiği, askeri bir otokrasiye tekâmül etmiş bulunuyordu. Ekseriya İsmaililiğe aleyhtar olan ordu kumandanlarının hâkimiyetlerinin kaybetmeleri ve Fatımi halifelerinin ehemmiyetlerini kaybetmeleri, şüphesiz, İsmaili Fatımilerin cihanşümül talep ve iddiaları terk olundu ve Muizz'in ahfadı, tamamen askerileşmiş, dini mahalli bir Mısır hanedanı haline inkılap etti. Böyle bir değişikliğin, tabi olarak, fırka salıklerinin daha faal ve fikrinde sebatkâr olanları arasında, geniş mikyasta bir hoşnutsuzluk ve muhalefet uyandırdı.”³⁸⁹

Lewis'in bu görüşü Fatımilerin eski değerlerinden uzaklaştıklarını ve yönetimdeki değişikliklerin devleti ve İsmaili görüşü zayıflattığını ortaya koymaktadır.

Fatımilerin dış siyasetinde Mustansır döneminde önemli olaylar meydana gelmişti. Fatımilerin Suriye valisi Anuştekin el-Dizbari'nin 430/1038 yılında Halep'i almasıyla Fatımiler Suriye'deki güçlerinin zirvesine ulaştılar.³⁹⁰ Büyük Felaket döneminde yaşanan kıtlık sebebiyle 1054 yılında Bizans İmparatoru ile gıda yardımı konusunda antlaşmalar yapılmıştı. İmparatorun ani ölümü üzerine iktidara geçen

³⁸⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, (çev.) Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, c. X, ss. 83-89; Daftary, İsmaililer, s. 239

³⁸⁸ Çelik, Fatımiler Devleti Tarihi, s. 317; Seyyid, “Fatımiler”, DİA, XII, s. 231; Yazılıtaş, Fatımi Devleti Tarihi, ss. 178-179

³⁸⁹ Lewis, “İsmaililer”, V/II, s. 1121

³⁹⁰ Daftary, İsmaililer, s. 239

İmparatoriçe Theodora bu antlaşmayı geçersiz saydı. Bu sebepten dolayı iki devlet arasında savaşlar meydana geldi. Bizans bu süreçte Fatımiler yerine doğuda giderek güçlenen Selçuklu Devleti ile ilişkiler kurmaya başladı. Selçuklular ile antlaşma yaparak İstanbul'daki camide Abbasi halifesi ve Tuğrul Bey adına hutbe okuttular.³⁹¹ Böylece devletlerarası açıdan manevi bir önemi olan, İstanbul'da hutbe okutma ayrıcalığı, Selçuklular sayesinde Abbasilere geçmişti.

Mustansır döneminde İsmaili davet önemli başarılar elde etti. Süleyhiler vasıtasıyla Yemen'de İsmaili hareket yaygınlaştı. Müeyyed fi'd-din Ebu Nasr el-Şirazi'nin çabalarıyla Irak, Suriye ve İran coğrafyasında İsmailiyye mezhebi yayıldı. Müeyyed, muhtelif bölgelerdeki Şii halk üzerinde etkili olarak Abbasi ve Selçuklu aleyhinde faaliyetlerde bulundu. Arslan Besasiri isyanında önemli rol oynadı.³⁹²

3. Arslan Besasiri

3.1. Arslan Besasiri'nin İsyan Öncesi Durumu

Türk asıllı Arslan Besasiri, Şii Büveyhi emiri Melikürrahim Ebu Nasr'ın emrinde bulunan bir kumandandı.³⁹³ İlk efendisinin Fars'ta bulunan Besa (Fesa) şehrinden olması sebebiyle Besasiri nisbesini aldı. Büveyhi emirlerinden Bahaüddeve'nin azatlısı olmakla birlikte esas şöhretini Celalüddeve devrinde kazanmıştı.³⁹⁴ Besasiri Bağdat'a geldikten sonra Büveyhi ordusu içinde giderek yükselmiş, Türk askerlerin lideri durumuna gelmişti. Bağdat'ta ilk olarak üstlendiği görev 425/1033-1034 yılında ayyarların, Sünni ve Şiilerin çıkardığı karışıklığı bastırmak olmuştu. Bağdat'ta asayişin sağlanması üzerine Besasiri, şehrin batısını korumakla görevlendirildi.³⁹⁵ Aynı yıl Besasiri Bağdat dışında askeri bir faaliyette bulundu. Irak'ın Kufe ve Hit şehirleri arasında bulunan Arap Mezyedi hanedanına mensup Dübeys b. Ali ile kardeşi Sabit arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmış, Sabit bu mücadelede Arslan Besasiri'den yardım talep etmişti. Besasiri, Sabit'in yardım isteğini kabul ederek, onunla Dübeys'e ait toprakları istila ettiler. Dübeys mağlup

³⁹¹ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, s. 163; Sevim ve Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 46; Yazılıtaş, Fatımi Devleti Tarihi, s. 185

³⁹² H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, IV, ss. 115-116

³⁹³ Kemaleddin İbn'ül-Adim, Buğyetü't-Taleb fi tarihi Haleb- Selçuklularla ilgili Haltercümeleri, yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 62

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 492; Erdoğan Merçil, "Besasiri", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. V, ss. 528-529, İstanbul, 1992

³⁹⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 335; İbn'ül-Adim, Buğyet, s. 62

olunca geri çekilmek zorunda kaldı.³⁹⁶ Bu olay Besasiri'nin Bağdat dışında askeri ve siyasi ittifaklar kurarak, cereyan eden olayların seyrini değiştirebilecek bir güç dengesi haline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.³⁹⁷

Besasiri'nin adının geçtiği bir diğer olay 427/1035 yılında Büveyhi emiri Celalüddevle'ye karşı Türk askerlerinin başlattığı isyandır. Celalüddevle sorun yaşayan Hacibü'l-Hüccab Barstogan Halifenin sarayına sığınması ile olaylar giderek büyümüştü. Celalüddevle, Halifeye mektup yollayarak Barstogan'ın kendisine teslim edilmesini istedi, fakat halife buna yanaşmadı. Barstogan durumun kendi lehine geliştiğini görünce Fars Büveyhi emiri Ebu Kalicar'dan yardım istedi. Ebu Kalicar, Barstogan'dan gelen yardım talebini fırsat bilip hemen bir ordu gönderdi. Bu ordu Vasıt'a ulaştığında Celalüddevle'nin oğlu Melikülaziz'i oradan uzaklaştırdılar. Kendisine destek gönderildiğini haber alan Barstogan orduyu Celalüddevle aleyhine kışkırtarak Ebu Kalicar'ı desteklemelerini sağladı. Celalüddevle Bağdat'tan çıkmak zorunda kaldı.

Barstogan Halife'den hutbenin Ebu Kalicar adına okunmasını istediye de halife bunu kabul etmedi ve Celalüddevle adına okunmasını emretti. Halifenin kendisinden yana tavır takınması üzerine Bağdat dışına çıkan Celalüddevle; Besasiri, Kırvaş b. el-Mukallid el- Ukayli ve Dübeys b. Ali b. Mezyed'i yanına alarak Bağdat'ın batı yakasına geldi.³⁹⁸ Bu sırada Bağdat'ın batı yakasında hutbe Celalüddevle adına, doğu yakasında ise Ebu Kalicar adına okunmaktaydı. Ebu Kalicar'ın Fars'a dönmesi üzerine durum Barstogan aleyhine değişti. Barstogan malını ve paralarını hilafet sarayına gönderip, Vasıt'a gitti. Celalüddevle olayların kendi lehine gelişmesi üzerine Bağdat'a geldi. Besasiri'yi Barstogan'ın peşinden gönderdi. Besasiri, Barstogan ile yaptığı savaşta galip gelerek onu öldürdü.³⁹⁹ Bu olay sonucunda Celalüddevle konumunu korurken Besasiri Bağdat'ta rakipsiz hale geldi. Bu sayede diğer emirler karşısında siyasi ve askeri nüfuzunu artıracak ortama kavuşmuş oldu.⁴⁰⁰

431/1039 senesinde Celalüddevle ile Musul hakimi Karvaş b. el-Mukallid arasında, Karvaş'ın Hamis b Saleb'i Tekrit'te kuşatması üzerine anlaşmazlık çıktı.⁴⁰¹

³⁹⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 334

³⁹⁷ Süleyman Genç, Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995, s. 175

³⁹⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 346

³⁹⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 347

⁴⁰⁰ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 177

⁴⁰¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 373

Karvaş'ın Bağdat'taki askerleri kendisi aleyhine kışkırttığını haber alan Celalüddevle, onun Sindiyye'deki naibini tevkif etmek için Besasiri komutasında bir orduyu onun üzerin gönderdi. Besasiri giriştiği çarpışmalarda mağlup olarak bu seferinde başarısız oldu ve geri dönmek zorunda kaldı.⁴⁰²

435/1043 yılında Celalüddevle'nin ölmesinden sonra, askerler Vasıt'ta bulunan oğlu Melikülaziz'den biat etmeleri karşılığında para istediler. Melikülaziz'in cevabı gelmeden evvel Ebu Kalicar askerlere haber gönderip, kendisine itaat etmeleri karşılığında onlara gereken ödemeleri yapacağını bildirdi. Bunun üzerine askerler Ebu Kalicar'ı desteklediler ve Bağdat'ta hutbeyi Ebu Kalicar adına okuttular.⁴⁰³ Ebu Kalicar 436/1044-1045 yılında Bağdat'a geldiğinde başta Besasiri olmak üzere önemli komutanlara hilat hediye etti.⁴⁰⁴ Ebu Kalicar'ın daha evvel kendisine karşı mücadele eden Besasiri'yi cezalandırmak yerine ona hediye vermesi Besasiri'nin ne kadar güçlü ve nüfuzlu bir konuma geldiğini kavradığını gösterir. Zira Ebu Kalicar bu davranışıyla Besasiri'yi yanına çekip desteğini almak istemiştir.⁴⁰⁵

440/1048 yılında Ebu Kalicar'ın ölmesi üzerine yerine oğlu Ebu Mansur Fizur Melikürrahim adıyla Bağdat Büveyhi emiri oldu.⁴⁰⁶ Ebu Kalicar'ın ölmesi üzerine Bağdat ve çevresinde karışıklıklar meydana geldi. Yaşanan otorite boşluğundan dolayı hem Büveyhi hanedanı içinde hem de yerel emirler arasına mücadeleler ortaya çıktı.⁴⁰⁷ Bu karışık ortamdan istifade eden bazı emirler başkalarına ait topraklara ve iktalara saldırılarda bulunup yağmaladılar. Bu saldırılardan biri de Ukaylilerin 441/ 1049-1050 yılında Besasiri'ye ait olan Beldü'l-Acem ve Badurya'ya yapılan saldırıdır. Besasiri kendi iktasına saldıran ve yağmalayanların üzerine yürüdü ve onlarla savaştı.⁴⁰⁸

Besasiri aynı yıl, Karvaş'ın Enbar halkına kötü davranıp mallarına el koyması karşısında halkın kendisinden yardım istemesi üzerine şehre bir ordu gönderdi. Ordu şehri aldıktan kısa bir süre sonra Besasiri şehre geldi. Besasiri halka çok iyi ve adil bir şekilde davrandı. Şehirde düzeni ve asayişi sağladıktan sonra Bağdat'a geri döndü.⁴⁰⁹ Aynı yılın Şaban ayında (Recep-Şaban 441/Aralık 1049) Bağdat'tan Tarik-i Horasan'a

⁴⁰² İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 374

⁴⁰³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 394

⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX; s. 400

⁴⁰⁵ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 178

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 415; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 346

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 417, 420-423

⁴⁰⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 422

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 425

hareket etti. Sadi b. Ebu's-Şevk'in etrafını surlarla çevirdiği ve ganimetlerini sakladığı ed-Dizdar yöresini zapt etti ve burayı ondan aldı.⁴¹⁰

443/1051 yılında Araplardan ve Kürtlerden müteşekkil kalabalık bir grup Mutarid b. Mansur ve Mezkur b. Nizar komutasında Surrak şehrine saldırıp yağmaladılar. Büveyhi emiri Melikürrahim, Besasiri ve Dübeys b. Mezyed'i yanına alarak bu yağmacı grubun üzerine yürüdü. İki taraf arasında yapılan savaşta Besasiri'nin katkısıyla Melikürrahim galip geldi.⁴¹¹ Melikürrahim 444/1052-1053 yılında kardeşi Ebu Ali b. Ebu Kalicar'ın elinde bulunan Basra'yı almak için Besasiri komutasında bir ordu gönderdi. Besasiri komutasındaki ordu, Ebu Ali'yi mağlup ederek Basra'yı ele geçirdi. Böylece Melikürrahim, Besasiri'nin yardımıyla Basra'yı kendi hakimiyeti altına almış oldu. Melikürrahim, Besasiri'nin bu başarısına karşılık Basra'nın idaresini ona bıraktı.⁴¹²

445/1054 yılında Araplar ve Kürtlerden müteşekkil bir grup, Oğuzları bahane ederek saltanatı ele geçirmek maksadıyla muhtelif şehirlerde bozgunculuk ve yağma faaliyetlerinde bulundular. Bu haber Bağdat'a ulaştığında Besasiri emrindeki orduyla bu grubun üzerine yürüdü ve onları el-Bevazic'e kadar takip etti. Besasiri bozguncu gruba büyük darbe vurdu ve Bağdat'a geri döndü.⁴¹³

446/1055 yılında Bağdat'ta Türk askerlerin çıkarmış olduğu büyük bir isyan patlak verdi. İsyanın nedeni Türk askerlerin, Melikürrahim'in vezirinden hakları olan maaşlarını alamamaları ve askerlerin kötü duruma düşmesi olmuştur. Borçların gecikmesinden sorumlu tutulan vezir hilafet sarayına sığınmak zorunda kaldı. Türkler veziri şikayet edip taleplerini divana ilettiler. Fakat haklı talepleri devlet makamları tarafından göz ardı edilmesi üzerine son çare olarak hilafet sarayını kuşattılar. Ayrıca Türk askerler Bağdat şehrini yağmalamaya başladılar. Yağmaladıkları yerler arasında Besasiri'nin veziri Ebu'l-Hasan Ubeyd'in evi de vardı. Halife, şehirde durumun kötüye gitmesi üzerine olaya müdahale ederek, Türk askerlerin bu isyana son vermesini istedi, fakat hiçbir sonuç elde edemedi. Bu sırada hilafet sarayında bulunan Besasiri bu isyan hareketinden hoşnut değildi. Nitekim isyanın son bulması için

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX; s. 425

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX; s. 434

⁴¹² İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, ss. 445-446

⁴¹³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 451

askerlerin ücretinin bir kısmını kendi malından ödemeye karar verdi. Fakat Türklerin isyanı devam etti.⁴¹⁴

Bu isyan hareketinde Besasiri'nin tarafsız kalması muhtemelen Türk askerlere hak vermesinden ve kendisinin de Türk olmasından kaynaklanmaktadır. İsyân hareketi esnasında hilafet sarayında bulunmasının muhtemel nedeni, korumakla görevli olduğu Halife ve devlet adamlarının isyancılar tarafından zarar görmelerini engellemek istemesidir.⁴¹⁵ Burada önemli bir diğer husus böyle bir isyanı bastırmak için gerekli paraları Besasiri'nin karşılamak istemesidir. Halife, Büveyhi emiri ve diğer devlet adamları bu konuda çaresiz kalırken Besasiri'nin isyanı bastırmak için adım atması ve askerlerin talep ettiği maaşları ödemesi onun ne kadar güçlü bir konumda olduğunu göstermektedir. Besasiri muhtemelen bu adımı atarak askerlerin gözündeki itibarını ve nüfuzunu artırmayı amaçlamıştır.

Recep 446/Ekim 1054 tarihinde Haface kabilesi, Nurüddeve Dübey's'in topraklarına saldırdı. Bu durum karşısında Dübey's, Besasiri'ye haber gönderip yardım talep etti. Besasiri, Dübey's'in talebine olumlu yaklaşarak yardım için harekete geçti. Haface kabilesi ile savaştı ve onları mağlup etti. Bu kabilenin fitne ve fesat çıkarmaya devam etmesi üzerine onları takip etti. Çölde bulunan Haffan kalesinde onları kuşattı. Kabile ile yaptığı savaşta onları mağlup ederek dağıttı. Daha sonra Bağdat'a geri döndü.⁴¹⁶

Arslan Besasiri'nin Fatımilerle olan ilişkisini izah etmek amacıyla olayları ele aldık. Besasiri'nin, 425-446/1035-1054 yılları arasında Irak ve çevresinde meydana gelen olaylarda Besasiri'nin askeri ve siyasi açıdan neler yaptığını kaynakların verdiği bilgiler ışığında aktarmaya çalıştık. Arslan Besasiri, Büveyhi ordusu içinde sıradan bir komutan iken zamanla büyük bir güce ve nüfuza sahip olmuştur. Öyle ki, Irak ve çevresinde meydana gelen olaylarda önemli rol oynamış, hatta olayların akışını etkileyecek düzeye gelmiştir. Bağdat'a geldiği andan itibaren devamlı gücünü artırarak, Halifeden sonra ikinci adam konumuna ulaşmıştır. Bu konuma gelmesinde şüphesiz kendisinin askeri ve siyasi kabiliyetlerinin yanı sıra yaşanan olaylar karşısında verdiği kararların etkili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan dönemin siyasi ve sosyal durumu, onun gibi şahsiyetin ortaya çıkmasını sağlayacak bir yapıdaydı. Zira

⁴¹⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 453-454

⁴¹⁵ Genç, Fatımi-Abbasi., s. 181; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 347

⁴¹⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 455

Bağdat ve çevresinde güçlü bir siyasi yapının olmaması, sürekli isyanların çıkması, yerel hanedanlar ile kabileler arasında mücadelelerin yaşanması gibi olaylar bir kumandanın güçlenerek ön plana çıkmasını sağlayabilecek koşulları meydana getirebilmektedir.

3.2. Besasiri ile Abbasi Halifesi Arasındaki İlişkilerin Bozulması

Arslan Besasiri mevcut siyasi koşulları kendi lehine değerlendirerek nüfuzunu ve yetkilerini artırmış, Abbasi ve Büveyhiler içinde büyük bir güç haline gelmişti. Bu gücü sayesinde devlet adamları ve valilerin saygısını kazanmıştı. Kendisine “el-Muzaffer” lakabını veren Abbasi halifesi dahi ondan habersiz bir iş yapamaz hale gelmişti.⁴¹⁷ Besasiri, bölgenin asayışı ve güvenliğini sağlayan yegane güç olmuştu. Halife ile Besasiri’nin ilk zamanlarda iyi olan ilişkileri 446/1054’te yaşanan gelişmeler sonucunda geri dönülemez şekilde bozuldu. Bu konunun detaylarına girmeden önce bu süreçte etkili bir rol oynayan İbn Müslime’den kısaca bahsetmek gerekir.

Ebu’l-Kasım Ali b. el-Hasan b. el- Müslime, 437/1045 yılında Halife el-Kaim tarafından Reisü’r-Rüesa lakabıyla vezir tayin edilmiştir.⁴¹⁸ Vezir tayin edilmeden önce katiplik ve çeşitli elçilik görevlerinde bulunmuştur. Vezirliği döneminde Ehli sünnet yanlısı siyaset izleyen İbn Müslime, Şia karşıtı uygulamalarıyla ön plana çıkmıştır.⁴¹⁹ Bağdat ve Irak’ın Şii Büveyhiler yerine Selçukluların hakimiyetine girmesi için çabalamıştır.⁴²⁰ Tüm bu gelişmeler İbn Müslime’yi, Besasiri’nin en büyük rakibi haline getirmiştir.⁴²¹

Besasiri ile Halife arasındaki ilişkilerin bozulması Musul hakimi Kureyş b. Bedran Enbar şehrini ele geçirmesiyle başladı. Kureyş, şehri ele geçirdikten sonra Besasiri’ye ait malları yağmalayıp ona bağlı kişileri şehirden kovdu. Ardından ele geçirdiği tüm bölgelerde hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttu.⁴²² Bu olaydan kısa bir süre sonra Kureyş b. Bedran’ın adamları olan Ebu’l-Ganaim b. el-Muhalleban ve Ebu Sa’d b. el-Muhalleban’ın gizlice Bağdat’a gelmesi Besasiri’yi daha da kızdırdı. Besasiri “*Bunlar ve arkadaşları (Kureyş), adamlarımların obalarına saldırıp yağmaladılar, bendleri açarak çok sayıda insanın mahvolmasına sebep oldular.*” diyerek Kureyş’in

⁴¹⁷ İbn Kesir, el-Bidaye, XII, s. 193; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 22

⁴¹⁸ İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 404; İbn Kesir, el-Bidaye, XII, s. 187; Ali Sevim, “İbnü’l-Müslime”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXI, ss. 161-162, İstanbul, 2000

⁴¹⁹ İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 437

⁴²⁰ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 23

⁴²¹ Bu konuda detaylı bilgi için; Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 183-195

⁴²² İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 455; İbn Kesir, el-Bidaye, XII, s. 165

adamlarını suçlamış ve onları yakalamak istedi. Fakat Kureyş'in adamlarını yakalayamayınca yaşananlardan halifenin veziri İbn Müslime'yi suçladı.⁴²³

Besasiri'nin, Kureyş'e karşı düşmanlık beslediği ve mücadeleyi başlattığı sırada Halifenin elçileri koruması ve yakınlık göstermesi ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Besasiri, başta Halife ve İbn Müslime olmak üzere saray görevlilerinin darphaneden ödenen maaşlarını kesti. Kureyş ve adamlarının evlerini yakmak istedi fakat bunu yapması engellendi. Bu durum karşısında Besasiri *“Ben sadece şehirleri harabeye çeviren ve Oğuzlarla haberleşerek onları tahrik eden Reisü'r-Rüesa'dan şikayetçiyim.”* diyerek asıl hedefinin vezir İbn Müslime olduğunu açıkça belirtti.⁴²⁴

Besasiri bununla da kalmayarak Enbar üzerine yürüdü ve Nuruddevle Dübeys'in yardımıyla Ebu'l Ganaim'i ve Haface kabilesine mensup kişileri esir aldı. Bağdat'a ulaştığında Ebu'l-Ganaim'i asmak istedi. Araya giren Nuruddevle Dübeys buna engel oldu.⁴²⁵ Besasiri Enbar'ı alarak ve kendisine düşmanlık eden kişileri cezalandırarak İbn Müslime'den hem intikamını almış hem de göz dağı vermiş oluyordu.

Yaşanan olaylar karşısında İbn Müslime'nin sessiz kalması beklenemezdi. 447/1055 yılında Sünni bir topluluk “iyiliği emretmek ve kötülükten vaz geçirmek” prensibinin uygulanması için hilafet divanına yürüdüler ve bunu uygulamak için izin istediler. İstekleri kabul edilen Sünni grup, Besasiri'ye bağlı Hristiyan Ebu Sad'ın Vasıt'ta bulunan Besasiri'ye göndermek için yüklediği 600 fıçı şarabı yerlere dökerek yok ettiler. Bu duruma öfkelenen Besasiri, yaşanan olaydan İbn Müslime'yi sorumlu tuttu. Buna karşılık verebilmek için Hanefi fıkıhçılardan Hristiyan bir kişinin malına zarar vermenin dinen caiz olmadığına dair fetva aldı ve bunu İbn Müslime'ye bildirdi.⁴²⁶ Bu yaşanan olay Besasiri ve İbn Müslime dolayısıyla da halife ile ilişkilerin tamamen koptuğunu, karşılıklı saldırı ve sürtüşmenin giderek arttığını göstermektedir.

Besasiri'nin Bağdat dışında, Vasıt'ta bulunmasını fırsat bilen İbn Müslime rakibine karşı harekete geçti. İbn Müslime, Besasiri'nin çirkin fiillerde bulunduğunu, akidesinin bozuk olduğunu açıkladı. Fatımilere itaat ettiğini ve halifeye karşı komplo düzenlediğine dair haberler yayıldı. Bu haberler karşısında Halife Kaim'in endişeye

⁴²³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 456; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, ss. 347-348

⁴²⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 457

⁴²⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 457

⁴²⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 461

düştü ve Besasiri'ye karşı harekete geçti. Bağdat'taki Türk askerleri Besasiri'ye karşı ayaklanmasına ve Besasiri'nin evini ve mallarını yağmalamalarına izin verdi. Besasiri'ye karşı şehirde büyük bir öfke oluştu. Ona ait ne varsa yakılıp yıkıldı.⁴²⁷ Kendisine karşı başlatılan bu tahkir ve talan hareketine karşı Besasiri'nin cevabı isyan başlatmak oldu.

Besasiri'yi isyana mecbur kılan ve isyancı durumuna düşmesinde etkili olan kişi İbn Müslime'dir. Vezir olduğu andan itibaren Besasiri'nin kendisinden daha etkili ve güçlü bir konumda olmasından hiç hoşnut değildi. Bundan dolayıdır ki baş rakibi olarak gördüğü Besasiri'nin etkisini kırmak için eline gelen her fırsatı değerlendirmiştir. Vezirliği döneminde izlediği siyaset ve attığı her adım halifelik ile Besasiri arasındaki ilişkileri zayıflatmıştır. Besasiri'ye karşı başlattığı Bağdat'taki yağma hareketi ile ilişkiler tamamen kopmuştu. Bununla birlikte yaşanan gelişmeler iki tarafın yeni müttefik aramasına zemin hazırladı. İbn Müslime Ehli Sünnet savunucusu biri olarak Şii Büveyhiler ve Besasiri'ye karşı kendisiyle aynı çizgide olan Selçuklular ile ittifak kurarken, Besasiri ise mevcut koşullar sebebiyle Fatımilere yakınlaşacaktı.

4. Tuğrul Bey'in Bağdat'a Gelişi

Besasiri'nin isyan başlatması tek bir nedene bağlanacak bir olay değildi. Halife ile arasının açılma sürecinde yaşadıkları ve bu yaşananlara karşı yaklaşımını dikkate alırsak isyanın pek çok nedene bağlı olarak başladığını ifade edebiliriz. Kureyş b. Bedran'ın, kendisine bağlı toprakları ele geçirerek Tuğrul Bey adına hutbe okutması, Halife'nin de bu olaya rağmen Kureyş ve adamlarına karşı iyi davranması; bu olayın hemen ardından İbn Müslime'yi Selçuklular ile haberleşmek ve onları Irak'a davet etmekle suçlaması kendisine karşı bir ittifak oluştuğu kanaatinin Besasiri'de oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bağdat dışında iken evinin yağmalanması ve yakınlarının cezalandırılması Besasiri'nin Halife el-Kaim ve İbn Müslime'ye karşı intikam duygusu beslemesine sebep oldu. Ayrıca bu olay esnasında kendisine karşı Tuğrul Bey'in Bağdat'a davet edilmesi ve bunun sonucunda elindeki tüm gücü kaybederek cezalandırılacağını düşünmesi Besasiri'yi isyan sürecine sokan bir başka neden olarak dikkat çekmektedir.⁴²⁸

⁴²⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 461-462; İbn Kesir, el-Bidaye, XII, s. 166; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 24

⁴²⁸ Genç, Fatimi-Abbasi..., s. 196

Besasiri'nin hilafet sarayını basarak kendisini tutuklayacağına dair söylentiler Halife el-Kaim'e ulaştığında, halife buna karşılık Tuğrul Beyi Bağdat'a davet etti.⁴²⁹ Tuğrul Bey'in davet edilişi, kuruluşundan itibaren Abbasilerin izlediği siyasetin bir gereğidir. Zira Abbasi yönetimi herhangi bir tahakküm durumu oluştuğunda bu baskıyı kırmak için kendisine müttefikler bulmaktan kaçınmamıştır. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Arap baskısını kırmak için İranlılara, İran nüfuzunu kırmak içinde Türklere devlet idaresinde yer vermiştir. Türk komutanların etkisi artığında ise Büveyhilere devlet idaresini vermekten geri durmamıştır. Abbasiler şimdi ise Büveyhi hakimiyetine ve Besasiri tehdidine karşı Selçukluları davet etmeyi kendileri açısından en uygun siyaset olarak görmüşlerdir.⁴³⁰ Selçukluların ehli sünnet çizgisinde olmaları, İslam dünyası içinde yükselen bir güç olması ve kuruluşundan itibaren Abbasi Hilafetini dini lider olarak tanıyarak bağlılığını bildirmesi Abbasilerin Selçukluları seçmesinde etkili olan nedenler olarak ifade edilebilir.⁴³¹ Ayrıca İbn Müslime'nin Ehl-i Sünnet çizgisinde izlediği siyaset gereği Abbasi – Selçuklu ilişkilerini kuvvetlendirecek adımlar atması da bu davetin bir başka sebebi olarak görülebilir.⁴³²

Halifenin davetine olumlu yaklaşan Tuğrul Bey 447/1055 yılında hac görevini yerine getirmek, Mekke yolunu düzeltmek, Suriye ve Mısır üzerine yürüyerek Şii Fatimi halifeliğine son vermek niyetinin olduğunu açıkladı. Hulvan'a⁴³³ hareket ederek ordugahını burada kurdu. Selçukluların Bağdat'a yakın Hulvan'a ulaştığı haberi Bağdat şehrinde halkın karışıklık çıkarmasına sebep oldu.⁴³⁴

Bu sırada Halife el-Kaim, Vasıt'ta bulunan Melikürrahim'e mektup göndererek Besasiri'nin Fatimiler ile haberleştiğini ve kendisine itaatten çıktığını bildirdi. Ayrıca Besasiri'nin yanında durduğu takdirde tüm yetkilerini elinden alacağını, ondan uzaklaşıp Bağdat'a gelmesi durumunda ise görevlerine devam edebileceğini aktarmıştır. Melikürrahim'i yanına çekerek Besasiri'yi yalnız bırakmak isteyen halife bu amacına ulaşarak başarılı olmuştur. Nitekim mektuba olumlu cevap veren Melikürrahim “*Biz halifenin emirlerine saygılıyız ve Besasiri'den ayrılmış bulunuyoruz*” diyerek Bağdat'a dönmek için yola çıktı.⁴³⁵ Melikürrahim'in bu

⁴²⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 462; İbn Kesir, el-Bidaye, XII, s. 166

⁴³⁰ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 24

⁴³¹ Genç, Fatimi-Abbasi..., s. 198

⁴³² Genç, Fatimi-Abbasi..., s. 183

⁴³³ Irak'ta yer alan bu şehir Bağdat – Horasan yolu üzerinde bulunmaktadır. bkz. İbn Havkal s. 204

⁴³⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 462; Abu'l-Farac, I, s. 306

⁴³⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 462; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 25

kararında Tuğrul Bey'in Bağdat'a yöneldiği haberinin kendisine ulaşması da etkili olmuştur.⁴³⁶ Melikürrahim'in yanından ayrılması üzerine Besasiri akrabası⁴³⁷ olan Dübeys b. Mezyed'in yanına gitti.⁴³⁸

Tuğrul Bey'in Bağdat'a yaklaştığını duyan halifeye bağlı devlet ricali, elçiler gönderip itaatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey bu durum karşısında hoşnut olarak elçilerin taleplerini olumlu karşıladı. Bu olayın hemen ardından Halifenin emri üzerine 22 Ramazan 447/ 15 Aralık 1055'te Bağdat'ta hutbe Tuğrul Bey adına okundu. Tuğrul Bey şehre girmek için halifeden izin istemiş, halife ise izin vermiştir. İbn-i Müslime'nin başını çektiği ve Melikürrahim'inde içinde bulunduğu devlet ricali ve şehrin ileri gelenlerinden müteşekkil kalabalık bir grup Tuğrul Bey'i karşılamak için hazırlandılar. 25 Ramazan/18 Aralık'ta Tuğrul Bey Bağdat'a girdi.⁴³⁹

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişinden Bağdatlı Türk askerler ve halkın bir kesimi hoşnut değildi. Zira daha Tuğrul Bey şehre girmeden evvel halifeye elçi gönderip bu durumdan rahatsız olduklarını dile getirmişlerdi.⁴⁴⁰ Bu durumun farkında olan Tuğrul Bey, ortaya çıkabilecek bir kargaşanın önüne geçmek adına Halifeye bağlı kalacağını ifade etmenin yanında kimseye de zarar vermeyeceğini ve ihsanlarda bulunacağını beyan etmiştir. Fakat Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden kısa bir süre sonra şehirde kargaşa çıkmış, Bağdatlı askerler ve halk Selçuklu askerlerine saldırılarda bulunmuştu. Yaşanan olay üzerine Tuğrul Bey bu taşkınlığı bitirmek ve asayiş sağlaması için Selçuklu askerlerine şehre girme emri verdi. Selçuklu askerlerinin şehre girmesinden sonra isyan bastırıldı. Şehirde düzeni ve asayiş sağlaması için Bağdat Şihneliğine Aytekin'i getirdi.⁴⁴¹

Bu esnada, yaşananlardan sorumlu tutularak suçlanmak istenmeyen Melikürrahim ise askerlerini hilafet sarayının yakınında tutmuştur.⁴⁴² Buna karşın Tuğrul Bey halifeye gönderdiği mektupta tüm olaylardan Melikürrahim'i sorumlu olduğunu iddia etmiş ve huzuruna gelmediği takdirde bu iddianın kesinleşeceğini bildirmiştir. Melikürrahim ve adamları halifenin emriyle Tuğrul Bey'in yanına gittiler.

⁴³⁶ H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 25

⁴³⁷ Dübeys b. Mezyed ile Besasiri düündür. Bkz. İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, 448

⁴³⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, 462

⁴³⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, 463; H. İ. Hasan, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, V, s. 19

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 463; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s.174

⁴⁴¹ Çoşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (haz.) Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 111

⁴⁴² İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 464

Tuğrul Bey, huzuruna çıkan Melikürrahim'i tutuklatmış ve hapsedmiştir.⁴⁴³ Halife Tuğrul Bey'e gönderdiği mektupla Melikürrahim'in tutuklanmasına karşı olduğunu ve serbest bırakılmalarını bildirdi. Buna rağmen Tuğrul Bey Melikürrahim'i serbest bırakmayıp ona ait iktalara ve mallara da el koydu. Bu durum karşısında Melikürrahim'e bağlı kuvvetler ile Selçuklulardan hoşnut olmayan Bağdatlı askerler Besasiri'ye katılmak için Bağdat'tan ayrıldılar.⁴⁴⁴

945 yılında Abbasi halifesi Müstekfi Billah'ın daveti üzerine Bağdat'a gelen ve emirü'l-ümera olarak göreve başlayan Büveyhiler bir asırdan fazla Bağdat'ı yönetmiş ve Abbasi halifelerini baskı altında tutmuşlardır.⁴⁴⁵ Tuğrul Bey'in, Melikürrahim'in tutuklaması sonucunda Büveyhiler son bulmuş ve Abbasiler üzerindeki Büveyhi tahakkümü tamamen ortadan kalkmıştır.

Yaşanan bu gelişme Abbasi ve Selçuklu ilişkileri açısından bir dönüm noktası olarak dikkat çekmektedir. Tuğrul Bey'in Büveyhilere son vermesi, Fatimilere karşı giriştiği mücadelenin bir parçası olarak nitelendirilebilir. Zira Bağdat'a yönelmesinin gerekçelerinden biri olarak Mısır Fatimi devletine son vermek olduğunu ilan etmişti. Şii Büveyhileri ortadan kaldırması ve Besasiri'yi Bağdat'tan uzaklaştırması, ilan ettiği hedefinin ilk adımı olarak ifade edilebilir. Tuğrul Bey attığı bu adımla Abbasi hilafetinin yanında olduğunu göstererek Fatimileri kendisine düşman olarak gördüğünü ilan etmiş oluyordu.⁴⁴⁶ Bununla yetinmeyen Tuğrul Bey, bu ittifakı kuvvetlendirmek ve hilafetle olan ilişkisini sağlamlaştırmak için Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'u halife ile evlendirmiştir.⁴⁴⁷ Bu evlilik Abbasi – Selçuklu ittifakını ayrılmaz bir güç haline gelmesini sağlamıştır.

5. Arslan Besasiri'nin Fatimilerle ilişkisi

Besasiri, Tuğrul Bey'in Bağdat'a geldiği esnada Dübeys b. Mezyed'in yanında bulunuyordu. Bu durumdan haberdar olan Tuğrul Bey, Dübeys'e Besasiri'yi yanından uzaklaştırması ve kendi adına hutbe okutmasını bildiren bir mektup gönderdi.⁴⁴⁸

⁴⁴³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 464, 465; Abu'l-Farac, I, s. 307; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, (çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2024, s. 174

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 465; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 167

⁴⁴⁵ Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. VI, ss.496-500, s. 497, İstanbul, 1992

⁴⁴⁶ Genç, Fatimi-Abbasi..., s. 203

⁴⁴⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 468; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 168; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, (ter.) Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 14; Abu'l-Farac, I, s. 308

⁴⁴⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 465

Selçukluların Irak'ta giderek artan gücünün farkında olan Dübeyş, Tuğrul Bey'e karşı çaresiz kalacağını biliyordu. Tuğrul Bey'in gazabını üzerine çekmemek için Besasiri'yi yanından uzaklaştırdı.

Besasiri Dübeyş'in yanından ayrılp Suriye topraklarında bulunan Rahbe'ye gitti. Besasiri Rahbe'ye vardktan sonra Fatımiler ile iletişime geçti. Fatımi halifesi Mustansır Billah'a gönderdiği mektupta Fatimilere bağlılığını bildirdi.⁴⁴⁹ Evvelinde İbn Müslime ve bazı askerlerin, Besasiri'yi Fatımiler ile mektuplaşmak ve onlara itaat etmekle suçladığını aktarmıştı. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinden önce Besasiri'nin Fatımiler ile kurduğu gizli ilişki, Rahbe'ye gelişinden sonra açık hale gelmiştir.⁴⁵⁰ Böylece Besasiri'ye yönelik bu ithamlar söylemden öteye geçmiş somut bir hale gelmiştir.

İbn Müslime'nin Abbasi halifesi ile arasını açması, içinde bulunduğu durumdan kendisini kurtarmak istemesi ve Selçuklu tehdidini ortadan kaldırarak eski konumunu geri kazanmak istemesi gibi nedenler Besasiri'nin Fatımiler ile ilişki kurmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁵¹

Besasiri'nin itaat bildirmesi Fatimileri memnun eden bir gelişme olmuştur. Fatımiler kendilerine açıkça düşmanlık eden Selçuklulara karşı Irak'ta onlar ile mücadele edecek bir güce ihtiyaç duyuyorlardı. Irak ve çevresinde kurmuş olduğu siyasi ilişkiler ve askeri gücü bakımından Besasiri Fatımiler için eşi bulunmaz bir müttefik durumundaydı. Bununla birlikte bölgede Selçuklulardan hoşnut olmayan farklı unsurları bir araya getirebilecek kişi olarak Besasiri'nin ön plana çıkması oluşan ittifakın bir diğer nedeni olarak gösterilebilir.⁴⁵²

Fatımilerin, Besasiri ile kurdukları ittifakın hem gizlilik döneminde hem de açık hale geldiği dönemde önemli rol oynayan kişi Ebû Nasr el-Müeyyed-Fi'd-dîn Hibetullah'tır. Deylem asıllı el-Müeyyed Irak ve çevresinde Fatımi-İsmaili davetin nüfuz kazanmasında çalışmaları ile dikkat çeken bir dai'dir.⁴⁵³ Özellikle Fatımi halifesi ile iyi ilişkiler kurmasından sonra önemli görevler üstlenmiştir. Bir taraftan Irak

⁴⁴⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 465; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 167; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 348

⁴⁵⁰ Besasiri'nin evvelden Fatımiler ile gizlice haberleştiğine dair bkz. Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 207-210

⁴⁵¹ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 205

⁴⁵² Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 204, 214

⁴⁵³ Mustafa Öz, "Müeyyed-Fiddin", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 482-483, s.482, Ankara, 2020.

coğrafyasında Fatımi-İsmaili davetin yaygınlaşmasını sağlarken diğer taraftan Abbasi-Selçuklu ittifakına karşı yerel güçleri kışkırtma ve destekleme görevi de kendisine verilmiştir.⁴⁵⁴ Fatımiler, Besasiri'ye ve diğer yerel güçlere gönderdikleri yardımları el-Müeyyed'in aracılığıyla ulaştırmıştır.⁴⁵⁵ Besasiri Rahbe'de bulunduğu sırada el-Müeyyed Fatımilerin gönderdikleri silah, mal, para ve en önemlisi de Rahbe valiliği beratını Besasiri'ye ulaştırdı.⁴⁵⁶ Fatımi halifesi, Besasiri'yi Rahbe valisi atayarak bölgede oluşan Abbasi-Selçuklu karşıtı Fatımi davetinin lideri olarak Besasiri'yi görevlendirmiş oluyordu.

Fatımilerden gelen maddi ve manevi destek Besasiri'nin gücünü artırmıştı. Bununla beraber el-Müeyyed'in bölgedeki çabaları sonucunda yerel liderler Fatımi nüfuzuna girerek Besasiri'nin etrafında toplanmışlardı.⁴⁵⁷ Ebu'l-Ganaim b. el Muhelleban Vasıt'ta, Muhammed b. el-Ahram Kufe ve Hille başta olmak üzere kendine bağlı topraklarda ve diğer yerel liderlerde kendi topraklarında hutbeyi Fatımiler adına okutarak Abbasilerden yüz çevirdiler.⁴⁵⁸ Bu yerel liderler arasında Dübeys b. Mezyed, Cabir b. Naşib, Kureyş'in kardeşi Mukbil b. Bedran, Ebu'l-Feth b. Verram, Nusayr b. Ömer, Ebu'l-Hasan b. Abdürrahim, Muhammed b. Hammad vardı. Fatımi halifesi bu liderlere çeşitli hediyeler ve hilatler göndermişti.⁴⁵⁹ Mısır'dan gelen bu hediyeleri Besasiri dağıtmıştır.⁴⁶⁰ Bu şekilde Besasiri hem Fatımilerin bölgedeki vekili hem de oluşan ittifakın lideri olduğunu yerel liderlere göstermiş oluyordu.

Besasiri bu şartlar altında Fatımiler adına Selçuklulara karşı ilk askeri hareketine girişti. Dübeys b. Mezyed'in desteğini sağlayarak Sincar'a doğru harekete geçti. Burada Selçuklu hanedanından Kutalmış Bey ve Kureyş b. Bedran ile savaşa girdi. (Şevval 448 / 29 Aralık 1057) Selçuklular ağır bir mağlubiyet almış, Kutalmış Bey canını zor kurtarmıştır. Savaş meydanında yaralanan Kureyş ise Dübeys'in esiri oldu. Dübeys Kureyş'e zarar vermeyip Fatımi-Besasiri ittifakına dahil olması için teklifte bulundu. Kureyş kendisine yapılan bu cömert teklifi kabul ederek Fatımilerin göndermiş olduğu hilatı giymiş ve Fatımilere itaat etmiştir. Ardından Dübeys ve

⁴⁵⁴ Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 348

⁴⁵⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 213-221

⁴⁵⁶ İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 167; İbn'ül-Adim, Buğyet, s. 64; Öz, "Müeyyed-Fiddin", DİA, XXXI, S. 482; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 349; Mektubun içeriği için bkz. Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 215, 226

⁴⁵⁷ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 221; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 350

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 473; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 29

⁴⁵⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 474; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 17

⁴⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 26

Kureyş Musul'a doğru hareket ettiler. Musul'a vardıklarında hutbeyi Fatımi halifesi Mustansır Billah adına okuttular.⁴⁶¹

6. Tuğrul Bey'in Fatımi-Besasiri İttifakına Karşı Harekete Geçmesi

Tuğrul Bey, Besasiri'nin bölgede nüfuzunu artırmasından rahatsızlık duymaktaydı. Bu sebepten Besasiri'ye karşı mücadele etmek için Bağdat'tan ayrılarak Ukbera'ya, ardından Tekrit'e gitti. Tekrit önlerine varınca şehre elçi gönderdi. Gönderdiği elçi şehirde halk tarafından hoş karşılanmamış ve "Bu memleket Besasiri'nindir" sözlerine muhatap olmuştur. Durumu öğrenen Tuğrul Bey şehri işgal etmiştir. Yaşanan bu olay bölgede Besasiri'nin etkisinin giderek arttığını ve Selçuklulara karşı bir tepkinin olduğunu göstermektedir.⁴⁶²

Tuğrul Bey Tekrit'ten sonra Bezavic'e gitti. Burada İbrahim Yınal'ın gelmesini bekledi.⁴⁶³ Bu bekleyişin en büyük nedeni Besasiri'nin Kutalmış ve Kureyş b. Bedran'ı mağlup etmesi ile ne kadar güçlü olduğunun farkına varması ve Besasiri'nin bölgede giderek artan gücü karşısında ani kararlar vererek aciz kalmamak istemesidir. Elindeki kuvvetlerin Besasiri ile mücadele etme noktasında yeterli olmadığı kanaatine varmış ki İbrahim Yınal'ın askerleriyle gelmesini beklemiştir.

Tuğrul Bey'in kararlı bir şekilde ilerlemesi ve İbrahim Yınal'ın destek için hareket ettiği haberi Besasiri'yi endişelendirmiş ve Musul'dan ayrılmasına sebep olmuştur. Besasiri'nin şehirden ayrılması üzerine Tuğrul Bey Musul'a hareket etti. (4 Rebiülahir 448/ 10 Haziran 1057) Şehre vardıktan sonra kontrolünü ele geçirmiş ve kendisine bağlı yerel liderlerden Ahvaz hakimi Hezarebs'e ikta olarak vermiştir.⁴⁶⁴ Hezarebs, Arap liderleri Besasiri'den koparmak ve itaat altına almak için Tuğrul Bey'in izniyle Arap liderler üzerine yürüdü ve galip geldi. Tuğrul Bey'in birer birer şehirleri ele geçirmesi ve bölgede Selçuklu nüfuzunu sağlaması Besasiri'yle iş tutan ve Fatımiler adına hutbe okutan yerel liderleri endişelendirdi. Dübeyş b. Mezyed ve Kureyş b. Bedran Hezarebs ile iletişime geçip, Tuğrul Bey'in kendilerini affetmesi için aracı olmasını talep ettiler. Tuğrul Bey'den af dileyip kendisine itaat ettiklerini bildirdiler. Bununla kalmayıp Besasiri'nin de kendileriyle aynı düşünceye sahip

⁴⁶¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 474; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 170; el- Makrizi, İttiazü'l-Hunefa bi Ahbari'l-e'immeti'l-Fatımiyyin el-Hulefa, (neşr.) II-III. cild Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire, 2015, c. II, s. 252; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 26-28; Turan, Selçuklular Tarihi, s. 134;

⁴⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 28

⁴⁶³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 475; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 29

⁴⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 31

olduğunu söylediler. Mevcut koşulları dikkate alan Tuğrul Bey, Abbasi ve Selçuklulara karşı Besasiri'nin safında yer alan Dübeyş ve Kureyş'e olumlu cevap verdi. Dübeyş'i ve Kureyş'i affedebileceğini, Besasiri konusunda söz hakkının ise halifeye ait olduğunu da bildirmiştir.⁴⁶⁵

Tuğrul Bey'in izlediği bu siyaset, karşısında bulunan yerel liderleri Besasiri'den uzaklaştırarak onu yalnızlaştırmak ile alakalı olduğunu ifade edebiliriz. Zira Tuğrul Bey affettiği kişilere, ele geçirdiği bölgelerin hakimiyetini vererek onları kendine bağlamaya çalışmıştır.⁴⁶⁶ Besasiri, kendisinden habersiz Kureyş ve Dübeyş'in Tuğrul Bey'den af dilemeleri ve taraf değişmelerinden dolayı onlara kızmış ve tavırlarının devam etmesi üzerine onlardan ayrılıp Rahbe'ye geri dönmüştür.⁴⁶⁷

Tuğrul Bey pek çok şehri ele geçirip Besasiri'nin yanında yer alan kişileri kendi safına çektikten sonra İbn Mervan hakimiyetindeki Diyarbakır şehrine yöneldi. Tuğrul Bey'in buradaki amacı Besasiri'ye yardımda bulunan ve aynı zamanda Bizans'a gönderdiği elçileri İstanbul'dan döndükleri sırada alıkoyan İbn Mervan'ı cezalandırmaktı. Tuğrul Bey'in askeri hareketinde başarı elde etmesi ve Diyarbakır'a doğru yöneldiğini duyan İbn Mervan bu durumdan kendini kurtarmak için çareler düşündü. Meyyafarikin'de bulunan Tuğrul Bey'e çeşitli hediyeler ve para gönderip, kafilere karşı cihad ettiğini, İslam topraklarını koruduğunu ve tüm bunları Tuğrul Bey ve Abbasi halifesi adına yaptığını bildirdi.⁴⁶⁸ Ayrıca hem Tuğrul Bey'in Hatununa hem de İbrahim Yınal'a hediyeler göndererek Selçuklulara olan bağlılığını bildirip, Sultan'ın kendisini affetmesi için yardımcı olmalarını rica ediyordu. İbn Mervan 100.000 dinar ödemeye birlikte Abbasi-Selçuklu itaatine girdiğini bildirmesi üzerine Tuğrul Bey onu affetmiştir.⁴⁶⁹ İbn Mervan'ın itaat altına alınmasının ardından, Kutalmış'ın yaşadığı mağlubiyetin intikamını almak için Sincar'a yöneldi. Selçuklu askerlerine kötü davranan Sincar halkını şehri yağmalayarak intikam aldı.⁴⁷⁰

Bu olay sırasında Tuğrul Bey'in uzun süredir beklediği İbrahim Yınal 20.000 askeriyle bölgeye geldi. İbrahim geç kalmasına rağmen Vezir Amidü'l-Mülk Kündüri ve Selçuklu emirleri tarafından iti bir şekilde karşılanmıştır. Bundan aldığı cesaretle

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 476; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 32

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 477

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 476; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 33

⁴⁶⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 477

⁴⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 36, 39

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 477

bu süreçte Arap liderler ile yapılan antlaşmalardan ve izlenen siyasetten dolayı veziri ve emirleri sert biçimde eleştirmiştir. Buna karşılık vezir el-Kündüri olayları detaylı bir şekilde açıklayıp izlenen siyasetin amacını açıklamıştır. Tuğrul Bey’de kendisini uzun süre bekletip geç gelmesine rağmen kardeşi İbrahim Yınal’ı iyi bir şekilde karşılamış, ona hilatler ve hediyeler vermiştir.⁴⁷¹ Muhtemelen bu süreçte hanedan içinde çatışma çıkmasını istememesi, İbrahim Yınal’a ve askerlerine ihtiyaç duyması gibi nedenlerden dolayı geç kalmasını sorun etmemiştir.

İbrahim Yınal bölgeye geldikten sonra otoritesini göstermek ve Selçuklulara karşı mücadele eden Dübeys ve Kureyş’e göz dağı vermek için Hezarebs aracılığıyla tehdit içerikli bir mesaj göndermiştir. İbrahim Yınal mesajında bölgeye geldiğini bundan sonra hareketlerine dikkat etmelerini bildirdi. Bu mesaj karşısında Dübeys b. Mezyed ve Kureyş aralarında görüşerek topraklarının tahrip edildiğini ve kendilerine karşı hoşgörülü yaklaşılmayacağını düşündüler. Dübeys memleketi Hille’ye, Kureyş ise toprakları Selçuklu işgalinde olduğu için Besasiri ile buluşmak ve arayı düzeltmek amacıyla Rahbe’ye gitti.⁴⁷² Dübeys ve Kureyş’in bu kararı Abbasi-Selçuklu itaatinden çıkarak tekrar Besasiri’nin tarafına geçtiklerini göstermektedir.

Tuğrul Bey bir yıldır sürdürdüğü askeri harekatta başarı elde etti. Fatımi ve Besasiri ittifakının gücünü kırarak, Abbasi-Selçuklu karşıtı yerel liderleri ve bölgeleri tekrar itaat altına almıştır. Elde ettiği başarıların Halife nezdinde karşılığını almak için Bağdat’a dönmeye karar verdi. Musul’u kardeşi İbrahim Yınal’ın yönetimine bırakarak Şevval 449/Aralık 1057 Bağdat’a hareket etti. İbrahim Yınal’ın bölgeye geç gelmesi ve beklenen desteği sunmamasına rağmen Tuğrul Bey onun bağlılığını kazanmak için iyi niyetli ve cömertçe yaklaşım göstermiştir. Buna rağmen İbrahim Yınal’ın daha fazla ikta talebinde bulunması Tuğrul Bey’in “Biz ancak sana fethettiğin yerleri veririz. Eğer Rahbe’ye gidersen orası, senin olsun” diyerek söylenmesine neden olmuş, İbrahim Yınal ise bu sözler karşısında hoşnut olmamıştır.⁴⁷³

6.1. Tuğrul Bey’in Bağdat’a Dönmesi ve Halife ile Görüşmesi

Tuğrul Bey Musul’u kardeşi İbrahim Yınal’ın yönetimine bıraktıktan sonra Bağdat’a gelmiştir. (24 Şevval 449/24 Aralık 1057) Kufs denilen yerde vezir İbn Müslime ve ileri gelenler tarafında karşılandı. İbn Müslime halifenin gönderdiği

⁴⁷¹ İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 478; Sıbt İbnü’l-Cevzi, Mirat, s. 37

⁴⁷² İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 477

⁴⁷³ İbnü’l-Esir, el-Kamil, IX, s. 478; Sıbt İbnü’l Cevzi, Mirat, s. 40

hediyeleri, hilatı ve başarılarını öven mektubu Tuğrul Bey'e teslim etti. Bu hediyeler karşısında Tuğrul Bey şükranlarını dile getirmiş, halife ile görüşme arzusunu iletmiştir. Bu talebi vezir tarafından halifeye iletilmiş ve kabul görmüştür. Halife, Tuğrul Bey'i 25 Zilkade 449/23 Ocak 1058 günü hilafet sarayına davet etti. Halife aynı zamanda Tuğrul Bey'e saraya geleceği kayıkları ve atları da gönderdi.⁴⁷⁴

Tuğrul Bey, gösterişli bir törenle Hilafet sarayına geldiği vakit vezir İbn Müslime ve ileri gelenler tarafından karşılandı. Halife yüksek bir tahtın üstünde, sırtında Peygamber hırkası ve elinde asa ile göründü. Tuğrul Bey itaatini ve hürmetini gösterip halifenin elini öptü. Ardından halifenin yanında bir tahta oturdu. Halife Tuğrul Bey'e övgü dolu sözler ettikten sonra Allah'ın kendisine yönetici olarak verdiği toprakların tamamının yönetimini ve topraklar üzerindeki halkın koruyuculuğunu bıraktı. Tuğrul Bey'e nasihatler eden halife ona hilat giydirip kılıç kuşattı ve ona Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı unvanını verdi.⁴⁷⁵

Halife verdiği bu yetki ve unvanla Tuğrul Bey'i, İslam dünyasının siyasi lideri olarak kabul etmiş ve Selçukluları Abbasi hilafetini korumakla vazifelendirmiştir. Abbasilerin bu adımı atmasında etkili olan durum ise Fatımi-Besasiri ittifakına karşı kendileri adına mücadele ederek muhtelif bölgelerde hutbeyi Abbasi halifesi adına okutmayı başaran Selçukluları, takdir etmek istemelerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Selçuklular açısından ise, bölgede artan nüfuzlarının Abbasi halifesi tarafından tanınması batı siyasetinin meşru bir zemine sahip olmasını sağlamıştır. Zira Tuğrul Bey, Fatimileri ortadan kaldırma hedefiyle batıya yöneldiği andan itibaren elde ettiği başarıların meyvesini almış, Abbasilerin saygısını kazanmıştır. Böylelikle Fatımi-Besasiri ittifakına karşı izlenen batı siyaseti hem Abbasiler hem de Selçukluların ortak siyaseti haline gelmiş oluyordu.

7. İbrahim Yınal Meselesi

7.1. İbrahim Yınal'ın Fatımiler ile İlişkileri

Tuğrul Bey'in Besasiri'ye karşı başarılı olması ve muhtelif bölgelerde hutbeyi tekrardan Abbasi halifesi adına okutması Fatimileri rahatsız etti. Yaşanan sürecin kendi aleyhlerine geliştiğini gören Fatımiler bunu çözmek adına Selçuklu-Abbasi ilişkilerini bozmak istediler. Bu amaçla Fatımi daisi el-Müeyyed, Selçuklu veziri Amidü'l-Mülk'e

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 480; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 41

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 480; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 175; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 43; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 175

mektup göndererek Abbasilerden yüz çevirerek Fatımi halifesine itaat etmesini istedi.⁴⁷⁶ Amidü'l-Mülk'ten olumlu bir cevap gelmese bile Fatımilerin buradaki amacı Abbasiler nezdinde Selçuklulara ve izlemiş oldukları siyasete karşı bir şüphe uyandırmaktı.⁴⁷⁷ Fakat Tuğrul Bey'in halife tarafından Bağdat'ta iyi bir şekilde karşılanması ve övgüler alması, vezir Amidü'l-Mülk'ün de aynı saygıyı görmesi Fatımilerin amaçlarına ulaşamadıklarını göstermektedir.

Amidü'l-Mülk üzerinden amaçlarına ulaşamayan Fatımiler, İbrahim Yınal ile münasebet kurarak bu amaçlarına ulaşmak istediler. İbrahim Yınal'a gönderdikleri mektupta saltanatı ele geçirmesi konusunda kendisine yardımcı olacaklarını ve bunun karşılığında Fatımi halifesine itaat etmesini teklif ettiler. Bu konuda Besasiri'de girişimde bulunmuş ve kendi tarafına çekmeye çalışmıştır.⁴⁷⁸ Fakat Besasiri'nin Fatımilerden gelen destekle ayakta durduğunu düşünecek olursak, İbrahim Yınal'a gereken desteği veremeyecek durumda olduğunu söyleyebiliriz.

Fatımilerin, İbrahim Yınal ile iletişime geçerek onu isyana teşvik etmelerinin en büyük nedeni Tuğrul Bey ile yaşadığı sorunlardır. Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim Yınal elde ettiği başarıların karşılığını alamamaktan şikayetçiydi. Cibal ve Hemedan'ı ele geçirdiğinde kendisine ikta olarak verileceğini beklerken Tuğrul Bey kendisine teslim edilmesini istedi. İbrahim Yınal buna karşılık isyan çıkarmış ve yapılan savaşta yenilerek talep edilen yerleri vermek zorunda kalmıştır.⁴⁷⁹ Yine Musul harekatı sırasında İbrahim Yınal'ın beklenenden çok daha geç zamanda bölgeye gelmesi de aralarında sorun olmuştur. Son olarak Tuğrul Bey Musul'dan ayrılacağı zaman İbrahim Yınal iktalarının artırılmasını istemiş, Tuğrul Bey ise “Biz ancak sana fethettiğin yerleri veririz. Rahbe'ye gidersen orası, senin olsun” demiştir. Bu söz İbrahim Yınal'a ağır gelmişti. Buna karşın Tuğrul Bey kardeşinin gönlünü almak için Musul'u ikta olarak vermişti.⁴⁸⁰

Her ne kadar ilk adımı⁴⁸¹ Fatımiler atmış olsa da Tuğrul Bey'e karşı olan kıskançlığı ve hırsı İbrahim Yınal'ın Fatımilere yakınlaşmasını sağladı. Fatımiler isyan başlatması ve iktidarı ele geçirmesi için İbrahim Yınal'a her türlü maddi desteği

⁴⁷⁶ Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 351

⁴⁷⁷ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 257

⁴⁷⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 484; Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 352

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 422

⁴⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 40

⁴⁸¹ Fatımilerin İbrahim Yınal ile münasebet kurmak istemeleri ve bu amaçla ilk adımı atan taraf olduklarına dair kanaatler için bkz. Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 265

sunmaya söz verdiler. İbrahim Yınal ise karşılığında Fatımi halifesi adına hutbe okutacağını taahhüt etmişti.⁴⁸² Fatımilerin girişimleri sonucunda oluşan bu antlaşma İbrahim Yınal'ın isyan etmesine, bunu fırsat bilen Besasiri'nin Bağdat'a ele geçirerek Fatımi halifesi adına hutbe okutmasına kadar geçen süreci başlatacaktı.

7.2. İbrahim Yınal'ın Hak İddiasında Bulunması

Tuğrul Bey Bağdat'ta iken İbrahim Yınal'ın Musul'u terk ederek Cibal'e gittiğine dair haberler ulaştı. Tuğrul Bey, bu haberin doğruluğunu teyit etmek için has hadimi Savtekin'i gönderdi. Savtekin yanında hem halifenin hediyelerini hem de Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'a Bağdat'a gelmesini emrettiği mektubunu götürdü. (Muharrem 450/Şubat 1058) Hediyeler ve mektup eline ulaşınca İbrahim Yınal Musul'dan Bağdat'a geldi.

Bu esnada Halife veziri İbn Müslime'yi Tuğrul Bey'e gönderip İbrahim Yınal'a iyi davranması onun hakkında acele karar vermemesini istedi.⁴⁸³ Halifenin buradaki amacı iki kardeş arasında taht kavgası çıkmasını engellemektir. Zira çıkacak bir taht kavgası Abbasileri Fatımi-Besasiri ittifakı karşısında çaresiz bırakabilirdi. İbn Müslime Tuğrul Bey'le görüşmüş, hemen ardından İbrahim Yınal ile görüşüp, halifenin kendisine dua ettiğini ve itaatinden dolayı memnun olduğunu dile getirmiş, buna karşılık İbrahim Yınal'da halifenin hizmetkarı olarak ona yardım konusunda her türlü fedakarlığı yapacağını beyan etmiştir.⁴⁸⁴

İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrıldığını haber alan Besasiri ve Kureş ilk olarak Tellü Afer'e gelip burayı ele geçirdiler. Ardından Musul'a hareket edip şehri kuşattılar. Durumdan haberdar olan Tuğrul Bey bizzat sefere çıkmak istediye de Halife el-Kaim, İbrahim Yınal'ın gitmesini tavsiye etti. Halifenin tavsiyesi üzerine Tuğrul Bey, Musul'a İbrahim Yınal'ı gönderdi. (Cemaziyü'l-evvel 450/Haziran 1058) Halife ve Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'a hediyeler ve hilatler vererek onu gönderdiler. Buradaki amaçları onun gönlünü kazanmak, aynı zamanda ona görev vererek sultanlık iddiasıyla taht mücadelesine girmesini engellemektir. Buna rağmen İbrahim Yınal Vasıt'ta oyalanarak Musul'a gitmeyi geciktirdi.⁴⁸⁵

Tuğrul Bey Musul'daki kuşatmanın sürmesi üzerine bizzat sefere çıkmaya

⁴⁸² Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 268

⁴⁸³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 484; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 45

⁴⁸⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 46

⁴⁸⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 484; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 46-47

karar verdi ve hareket için 10 Recep 450/2 Eylül 1058 gününü belirledi. Halife bunu haber alınca bizzat sefere çıkmasını istemedi. Buna karşılık Tuğrul Bey, askerlerinin kuşatma altında olduğunu bu sefere çıkmazsa Besasiri'nin galip geleceğini belirtti. Sefer ihtiyaçları için halifeden para talep etti ve halife de bunu kabul ederek kendisine yardımında bulundu. Tuğrul Bey 2000 kişilik süvari birliğiyle Bağdat'tan ayrılarak Musul'a hareket etti. Bu sırada Musul kuşatmasında başarıya ulaşan Besasiri şehri ele geçirdi. Kuşatma sırasında Selçuklu askerlerinin bir kısmı ve hacip Humartaş şehri savunurken ölmüşlerdi.⁴⁸⁶

Tuğrul Bey, Cibal'den gelen destek kuvvetleriyle birlikte Musul önlerine geldi. Bu haberi alan Besasiri ve Kureyş şehirden kaçtılar. Musul'da kısa bir süre kalan Tuğrul Bey daha sonra Nusaybin'e gitti.⁴⁸⁷ Şehir halkı Selçukluların şehre girmesini istemediklerinden dolayı Tuğrul Bey'in huzuruna çıkıp taleplerinin karşılığında para vermeyi teklif ettiler. Tuğrul Bey miktarı az bulup daha fazlasını istedi. Geceyi korku içerisinde geçiren Nusaybin halkı ertesi gün Selçuklu askerlerini göremediler. Zira İbrahim Yinal'ın isyan edip Hemedan'a doğru hareket ettiğine dair söylentiler Tuğrul Bey'e ulaşmıştı. Bu konu hakkında Sıbt İbnü'l Cevzi'nin aktardığı rivayet şöyledir; Besasiri, İbrahim Yinal'ı sultana karşı isyan etmesi konusunda teşvik edip her türlü yardımı sağlayacağına dair mektuplar gönderiyordu. Fatımi ve Besasiri'nin gönderdiği mektupları ve getiren casusu İbn Müslime yakalamıştı. İbn Müslime mektupları alıp İbrahim Yinal'ın gönlünü almak için casusu serbest bırakmıştı. Serbest kalan casus derhal İbrahim Yinal'ın yanına varıp ona durumu anlattı. Gizli faaliyetlerinin açığa çıkmasından endişelenen İbrahim Yinal ordusuyla birlikte Hemedan'a giderek tahtı ele geçirmek için ilk adımı atmış oldu.⁴⁸⁸

7.3. Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'a Karşı Harekete Geçmesi

İbrahim Yinal'ın Hemedan'a giderek isyan başlattığını haber alan Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'dan önce Hemedan'a varmak için harekete geçti. Eşi Altuncan Hatun'a, vezirine ve bazı komutanlarına durumu bildirmiş ve Bağdat'a dönmelerini istemiştir. Tuğrul Bey'in emri üzerine eşi, veziri ve komutanları 4 Şevval 450/24 Kasım 1058'de

⁴⁸⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 47

⁴⁸⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 47

⁴⁸⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 484; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 48

Bağdat'a vardılar. Tuğrul Bey'de İbrahim Yınal'dan evvel Hemedan'a ulaştı. (20-22 Ramazan 450//11-13 Kasım 1058)⁴⁸⁹

Tuğrul Bey'den sonra Hemedan civarına gelen İbrahim Yınal Türkmen obaları ile görüştü. Tuğrul Bey ile barış yapmayacağını, sultan olması durumunda obaları göçe zorlamayacağını ve devlet işlerinde onlara danışacağını vaat ederek desteklerini istedi. Türkmenlerde ona güvendiler. Tuğrul Bey yaşanan gelişmelerin aleyhine olduğunu gördüğünden Hemedan kalesine sığındı.⁴⁹⁰

Sultan'ın zor durumda kaldığı haberi Bağdat'a ulaştığında eşi Altuncan Hatun destek kuvvetlerle yanına gitmek istedi. Fakat Halife Selçuklu askerlerinin Bağdat'tan ayrılması durumunda şehrin savunmasız kalacağını ve Besasiri'nin saldırabileceğini düşündüğünden buna karşı geldi. Vezir Amidü'l-Mülk ise *“Kim bizi İbrahim Yınal tarafından kuşatılmış durumda olan Hemedan'a ulaştırabilir? Eğer İbrahim Yınal bizi yakalayacak olursa durum, senin ve sultanın aleyhine son derece büyük bir zaafiyet olur.”* diyerek Hemedan'a gitmekten vazgeçirdi. Amidü'l-Mülk aynı zamanda sultanın içinde bulunduğu durumun vahametini istinaden Tuğrul Bey'in üvey oğlu Anuşirvan'ı sultanın yerine geçme konusunda destekledi. Bu durum Selçuklu komutanlarından İnaç Bey'i ve Ömer'i rahatsız etti ve tepkilerini Amidü'l-Mülk'e bildirdiler.⁴⁹¹

Tuğrul Bey'e yardıma gitmek için komutanlar hazırlık yaptıkları sırada Amidü'l-Mülk engel olmak için çabaladı. Halifede duruma dahil olarak Bağdat'tan ayrılmamaları ve kendisine ve vezir Amidü'l-Mülk'e bağlı hareket etmeleri hususunda komutanları uyardı ve onların gönlünü almak için hediyeler verdi. Buna rağmen ilk olarak Ömer, ardından İnaç Bey Tuğrul Bey'e yardım için Bağdat'ı terk ettiler. Bağdat'ın Besasiri karşısında savunmasız kalmasını istemeyen Halife ve İbn Müslime Dübey's'e mektup gönderip şehre gelmesini istediler. Dübey's 2 Zilkade 450/21 Aralık 1058'de Bağdat'a geldi.⁴⁹²

Altuncan Hatun, Amidü'l-Mülk ve Anuşirvan'ın tahtı ele geçirmek için girişimde bulunmaları ve Tuğrul Bey'in beklediği yardıma engel olmalarından dolayı her ikisinin de tutuklanmalarını emretti. Tutuklanma korkusundan dolayı Amidü'l-Mülk ve Anuşirvan Bağdat önlerinde çadır kuran Dübey's'e sığındılar. Altuncan Hatun

⁴⁸⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 48

⁴⁹⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 488; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 48

⁴⁹¹ Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 49

⁴⁹² İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 50

Tuğrul Bey'e yardım için 5 Zilkade 450/ 24 Aralık 1058'de Bağdat'tan ayrıldı.⁴⁹³ Halifenin tüm engelleme girişimlerine rağmen Altuncan Hatun'un Bağdat'tan ayrılmasının en büyük nedeni Tuğrul Bey'i içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak istemesidir.

Besasiri'nin Bağdat'a yaklaştığına dair haberleri duyan Amidü'l-Mülk şehri savunmak adına Huzistan emiri Hazerebs ile görüşmek için harekete geçti. Amidü'l-Mülk, Hazerebs yolda karşılaştı ve fikrini değiştirerek Bağdat yerine Ahvaz'a gitti.⁴⁹⁴ Amidü'l-Mülk'ün fikrinin değişmesinin nedeni Besasiri'nin Bağdat'a ulaştığını düşünmesi veya bu konuda haberlerin kendisine ulaşmasından dolayı olabilir.⁴⁹⁵

Besasiri'nin Bağdat'a yaklaştığı haberi halife el-Kaim ve İbn Müslime'ye ulaştığında endişeye kapıldılar. Şehirde kaotik bir durum oluştu, halk Bağdat dışına kaçmaya başladı. Dübeys ise bu haberlerin doğruluğunu teyit ettikten sonra halifeye ve İbn Müslime'ye, *“Bana kalırsa siz de benimle beraber şehirden çıkmalısınız. Ben Hezaresb ile birleşeceğim, çünkü o sizin düşmanınızı defetmek üzere Vasıt'da bulunuyor”* diye haber gönderdi. Halife olumlu cevap verse de şehirden ayrılmak kendisine güç geliyordu. Dübeys, Halifeyi Deyala ırmağı yakınlarında bekledi, fakat kendisinde haber gelmeyince Bağdat'tan ayrıldı.⁴⁹⁶ Besasiri 8 Zilkade 450/ 27 Aralık 1058'de Bağdat'a girdi.⁴⁹⁷

Bu sırada Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile mücadelesine devam etmekteydi. Altuncan Hatun'un Hemedan'a doğru geldiğini haber alan İbrahim Yınal buna engel olmak istedi. Fakat Tuğrul Bey'in askerleri tarafından bozguna uğradı. Tuğrul bu durumdan istifade ederek başkent Rey'e hareket etti.⁴⁹⁸ Bozguna uğrayan İbrahim Yınal gücünü artırmak için kardeşi Ertaş'dan destek istedi. Ertaş, oğulları Muhammed ve Ahmed'i 30.000 kişilik bir orduyla İbrahim Yınal'ın yanına gönderdi. Destek kuvvetlerin gelmesi ile İbrahim Yınal gücünü artırdı ve Tuğrul Bey'in üzerine Rey'e yöneldi.⁴⁹⁹ Tuğrul Bey ise gücünü artırmak için kardeşi Çağrı Bey'den yardım istedi. Çağrı Bey'de, oğulları Kirman hakimi Kavurd Bey'i, Yakuti ve Alparslan'ı yardım etmeleri için Rey'e gönderdi. Destek kuvvetlerin gelmesiyle Tuğrul Bey, İbrahim

⁴⁹³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 50

⁴⁹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 51

⁴⁹⁵ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 283

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 51

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 52

⁴⁹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 59

⁴⁹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 64

Yinal ile savaşa girdi. Savaşın sonucunda Tuğrul Bey galip gelmiş, İbrahim Yinal esir alınmıştır. Tuğrul Bey İbrahim Yinal, Ertaş'ın oğulları Muhammed ve Ahmed'in öldürülmelerini emretti. Sıbt İbnü'l Cevzi'ye göre; İbrahim Yinal'ın yalvarması ve af dilemesi üzerine Tuğrul Bey tereddüt etmiştir. Fakat Besasiri ile ittifak etmesi, halife ve kendisi aleyhinde hareketlere girişmesi ve nihayetinde devlet içinde bozgunculuk etmesinden dolayı verdiği idam kararını uygulatmıştır. İbrahim Yinal 9 Cemaziyü'l-ahir 451/ 23 Temmuz 1059'da hanedan üyesi olmasından dolayı yayın kirişiyle boğduruldu.⁵⁰⁰ Böylelikle bir yıldan beri süren İbrahim Yinal sorunu son bulmuş oldu.

Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ın taht mücadelesine son vermiş olsa da bu süreçte meydana gelen olumsuz durumlar hala devam etmekteydi. Başlattığı taht mücadelesi İbrahim Yinal'ın kendisinden çok Fatımi-Besasiri ittifakına yaramıştı. İbrahim Yinal'ın Fatımi-Besasiri ittifakı ile anlaşarak saltanat iddiasıyla taht mücadelesine girmesi devlet içinde bir zaafiyet oluşturmuştu. Taht mücadelesi sürecinde halifenin ve Bağdat şehrinin güvenliği ikinci plana atılmış şehir savunmasız kalmıştır. Ayrıca Fatimilere ve Besasiri'ye karşı girişilen mücadelede sekteye uğramıştı. Sonuç olarak Besasiri'nin Bağdat'a girmesi ve şehrin kontrolünü ele geçirerek Fatımi halifesi adına hutbe okutması, İbrahim Yinal'ın başlattığı taht mücadelesiyle mümkün olmuştu.

8. Arslan Besasiri'nin Bağdat Şehrinde Hakimiyet Tesis Etmesi

8.1. Bağdat'ı Ele Geçirmesi ve Fatımiler Adına Hutbe Okutması

Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'ın tahtı ele geçirmek amacıyla başlattığı harekete son vermek için Bağdat'tan ayrılması ve sonrasında şehirdeki Selçuklu askerlerinin Tuğrul Bey'e yardıma gitmeleri nedeniyle Bağdat şehrini savunmasız kalmıştı. Bu durumdan istifade etmek isteyen Besasiri Kureyş b. Bedran ile Bağdat'a hareket etti. 6 Zilkade 450/ 25 Aralık 1058 tarihinde Bağdat'ın batı kısmına geldi. Besasiri'nin gelmesinden dolayı mutlu olan Şii Kerh ahalisi şehirde taşkınlık çıkardılar. Besasiri'nin öncü birlikleri ile hareket eden Kerh ahalisi Büveyhilerden olan Ebu Talib Kamrev b. el-Melik Ebu Kalicar'ı hapisten kurtardılar. Bununla da kalmayıp Büveyhilerin eski sarayı olan Darü'l-Memleke'nin karşısına Kamrev adına bayrak diktiler. Tüm yaşanan gelişmeleri gönderdikleri haberci ile Besasiri'ye bildirdiler. Bu süreçte yaşananlar halkta endişe ve korkuya neden oldu. Öyle ki o gün Mansur

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s.489; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 64; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. III, s. 5

Camiinde hutbe okunmamış ve halk Cuma namazı kılmamıştı.⁵⁰¹

Akrakuf'ta bulunan Kamrev ile buluşan Besasiri, onu da yanına alarak 8 Zilkade 450/ 27 Aralık 1058'de Bağdat'a girdi. Selçukluların gelişyle ayrıldığı Bağdat'a üç yıl sonra geri dönmüş oldu. Besasiri şehre girdiğinde Kerh ahalisi tarafından coşkuyla karşılandı. Dönemin Fatımi Halifesi Mustansır'ı temsil eden, "el-İmam el-Mustansır Billah Ebu Temim Maaddu Emiri'l-Müminin" ibaresi taşıyan beyaz Fatımi bayrakları ile şehre gösterişli bir şekilde girdi.⁵⁰² Fatımi bayrakları ile şehre girmesi, Fatımiler ile ittifak içinde olduğunu ve Fatımi halifesi adına şehri işgal ettiğini göstermektedir.⁵⁰³

Besasiri'nin şehre gelmesiyle Kerh ahalisi Sünnilere karşı yağma eylemlerinde bulundular. Kadi'l-Kudat Damganlı Ebu Abdullah'ın evi başta olmak üzere pek çok evi basıp talan ettiler. Besasiri yapılan yağmalara tepki gösterdiyse de engel olamadı. Nihayetinde şehre girdikten kısa bir süre sonra şehrin batı yakasının kontrolü Besasiri'nin eline geçmişti. Besasiri Kerh mahallesinde ezanı Şii usulüne göre "Hayy ala hayri'l-amel" ibaresini ekleyerek okuttu. Kerh ahalisi de beyaz bir bayrağın üzerine el-Mustansır'ın adını yazıp mahallenin ortasına diktiler. 13 Zilkade 450/1 Ocak 1059'da Mansur Camiinde Fatımi halifesi adına hutbe okundu. O gün beyaz elbiseler giyilmiş ve ezan ile hutbe Şii usulüne göre okunmuştur.⁵⁰⁴ Şehrin Batı yakasında bu durum yaşanırken, doğu yakasında ise Rusafe Camiinde hutbe Abbasi Halifesi el-Kaim adına okunmaya devam etmekteydi.⁵⁰⁵

Besasiri şehrin batı yakasını kontrol altına aldıktan sonra Abbasi sarayının bulunduğu Doğu yakasına ilerlemek istedi. Buna engel olmak isteyen Irak amidi Ebu'l-Fazl el-Hemedani sarayı korumak için girişimlerde bulundu. Sarayın etrafına hendekler kazdırdı ve şehrin doğu yakasına ulaşımı sağlayan köprüleri yıktırdı. Besasiri ise Kerh ahalisini toplayıp Abbasi sarayını yağmaları konusunda teşvik etti. Yıkılan köprüler tekrar inşa edilince Besasiri ve taraftarları doğu yakasına geçtiler ve Abbasi taraftarlarıyla çarpıştılar. Çatışmalar sonucunda doğu yakasının büyük kısmı Besasiri'nin eline geçti. 20 Zilkade 450/8 Ocak 1059'da Doğu yakasındaki Rusafe

⁵⁰¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 52

⁵⁰² İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 183; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 52; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 252

⁵⁰³ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 286

⁵⁰⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 183; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 252; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 53; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 175

⁵⁰⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 54

Camiinde de hutbe Fatımi halifesi adına okundu.⁵⁰⁶ Böylelikle hakimiyetin sembolü hutbe, Bağdat'ın iki büyük camiinde Fatımiler adına okunmuş oldu.

Besasiri Abbasi sarayını ele geçirmek amacıyla yanında bulunan askerlerine ve Kerh ahalisine saraya yürümeleri ve yağmalamaları için emir verdi. Saldırıya geçen Besasiri taraftarları halifenin adamlarıyla şiddetli çarpışmalara giriştiler. Çarpışmalar sırasında Hemedanlı kadı Ebu'l Fazl ölmüş, İbn Müslime'de saraya kaçmıştı. Besasiri taraftarları pek çok kişiyi öldürmüş, çevredeki evleri yağmalayıp yakmışlardı.⁵⁰⁷ Nihayetinde Besasiri taraftarları galip gelerek 1 Zilkade 450/ 19 Ocak 1059'da Abbasi sarayına girmeyi başardılar. Saraya giren grup etrafı yağmalamaya başladı. Abbasi halifesi el-Kaim bu sırada yaşanan olayı el Manzara'dan (balkon) izlemekteydi. Halife, vezir İbn Müslime ve Irak amidi başta olmak üzere etrafındakilere ne yapılması konusunda fikirlerini sordu. Etrafındakiler eman istemesi konusunda tavsiyelerde bulundular. Halife saraydan ayrılacağı vakit Kureyş b. Bedran'ı gördüler. İbn Müslime Kureyş'e hitaben *“Ey Alemüddin, Ey Kureyş! Emirü'l-Mü'minin seni yakınında görmek istiyor.”* diye seslendi. Kureyş ise İbn Müslime'ye *“Allah seni hiç kimsenin ulaşmadığı bir mevkiye getirdi. Emirü'l-Mü'minin senden kendini, ailesini ve adamlarını Allah, Resulullah ve Araplar adına, onlara hürmeten himaye etmeni istiyor.”* diye cevap verdi. Kureyş *“Allah onu himaye altına almıştır”* deyince İbn Müslime kendisi için *“Beni ve onun maiyetindekileri de himaye altına aldı mı?”* diye sordu. Kureyş ise buna *“Evet”* demekle kalmadı teminat için sarığını ve esasını verdi. Kureyş'ten aldıkları olumlu cevap üzerine halife ve vezir ona sığındılar.⁵⁰⁸

Kureyş'in halifeyi ve İbn Müslime'yi himaye ettiği haberi Besasiri'ye ulaşınca bu duruma tepki gösterdi. Besasiri bu tepkisini *“Aramızda yaptığımız anlaşmayı bozuyor ve kararlaştırdığımız şartlara muhalefet mi ediyorsun”* diyerek Kureyş'i eleştirmiştir. Kureyş ise *“Hayır, biz ikimiz başımıza gelecek olayları birlikte göğüslemeye ve hiçbir meselede birbirimizin görüşünü almadan tek başına hareket etmemeğe and içmiştik”* diyerek Besasiri ile uzlaşmaya çalışmıştır. Bu uzlaşma sonucunda halife Kureyş'in himayesinde kalmaya devam etmiş, vezir İbn Müslime ise

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 54; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 252

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 485; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 54; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 252

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 486; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 182; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 55; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 176

Besasiri'ye teslim edilmiştir.⁵⁰⁹ Besasiri sonunda amacına ulaşarak başına gelen tüm olaylardan sorumlu tuttuğu ve intikam duygusu beslediği İbn Müslime'yi ele geçirmişti. Besasiri, İbn Müslime'nin tüm yalvarmaları ve af dilemelerine rağmen ona beslediği nefretten dolayı iyi davranmamıştır. İbn Müslime'yi bir devenin üstüne bindirip halka teşhir etmiş ve işkenceye maruz bırakmıştır. Ardından İbn Müslime'yi asarak öldürmüştür. Besasiri İbn Müslime'yi öldürmekle kalmayıp daha evvelden kendisine anlaşmazlık yaşadığı birçok kişiyi öldürmüştür.⁵¹⁰ Besasiri'nin buradaki amacı kendisine karşı gelebilecek veya zarar verebilecek kişileri ortadan kaldırmak ve şehirdeki otoritesini sağlamaktır istemesidir.⁵¹¹

İbn Müslime'nin kötü bir şekilde öldürülmesi halifeyi üzmüştü. Kureyş'in yanında güvende olmasına karşın kendini tehdit altında hissediyordu. Besasiri'nin Kureyş'e haber göndererek kendisini istemesi halifeyi daha da tedirgin etmişti. Kureyş'in Besasiri'den gelen bu talebi reddetmesi üzerine ikisinin arası açıldı. Aralarında yaptıkları görüşme sonucunda halifeyi Kureyş'in akrabası Hadise hakimi Muhariş b. Mucella'nın yanına göndermeye karar verdiler. Halife başına gelebilecek kötü bir durumdan korktuğu için Kureyş'in yanından ayrılmak istemedi. Kureyş ise *"Sana, herhangi bir kötülük yapılmayacak ve hiçbir zulme uğratılmayacaksın"* diyerek halifeyi gitmesi yönünde ikna etmeye çalıştı. Halife durumu kabullenerek Kureyş'in adamları tarafından ilk olarak Enbar'a ardından ise Hadisetu Ane'ye⁵¹² götürüldü.⁵¹³ Halifenin Bağdat'tan uzaklaştırılması, Besasiri'nin daha rahat hareket etmesini ve şehirde tek otorite olarak kalmasını sağlamıştır.

Besasiri Bağdat'ın kontrolünü sağladıktan sonra Süleyman Genç'in ifadeleriyle *"Fatımilerden aldığı yardımların bedelini ödemek ve dolayısıyla içinde bulunduğu işbirliği ve bağlılık anlaşmasının gereğini yerine getirmek, hem de belki de kendi icraatlarının dini bir otorite tarafından meşruiyetinin onanmasını sağlamak suretiyle halk üzerindeki idaresinin kabulü anlamına gelebilecek bazı işlemleri"* hayata geçirmiştir.⁵¹⁴ Bağdat'ta Fatımi halifesi adına hutbe okutması, ezana Şii usulüne uygun olarak *"Hayye ala hayri'l-amel"* ibaresini eklemesi, Fatımi anlayışına uygun minberler yaptırması, Fatımi alameti olan beyaz rengi sancaklarda ve kıyafetlerde kullanması ilk

⁵⁰⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 487; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 183; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 55

⁵¹⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 488; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 185; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 56

⁵¹¹ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 292

⁵¹² Fırat nehri üzerinde yer alan bir şehirdir. Bkz. el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim, s. 108

⁵¹³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 487; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 184; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 57

⁵¹⁴ Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 295

attığı adımlar olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca bir hakimiyet alameti olarak Fatımi halifesi el-Mustansır adına sikke bastırdı.⁵¹⁵ Besasiri, kendisine yardımlar yollayan ve Abbasi-Selçuklu ittifakına karşı kendisini destekleyen Fatımilere olan borcunu ödemek, aynı zamanda dini otorite olarak Fatımilerin onayını almak için bunları yaptığını söyleyebiliriz. Hatta bunlarla yetinmeyip Bağdat ileri gelenlerini, kendisi gibi Fatımi halifesi el-Mustansır'a bağlılık bildirmeleri için zorlamıştır. Bu amaçla 12 Safer 451/18 Mart 1059'da şehrin ayan ve eşrafını toplayıp Fatımi halifesi el-Mustansır adına biat aldı.⁵¹⁶

Besasiri Bağdat'taki hedeflerine ulaştıktan sonra otoritesini yaymak ve Fatımi nüfuzunu artırmak için sırasıyla Kufe, Basra ve Vasıt şehirlerini ele geçirdi. Ele geçirdiği şehirlerde Fatımiler adına hutbe okuttu. Ahvaz'a yönelmek istemesi üzerine şehrin hakimi Hezarebs b. Bengir, Dübeys b. Mezyed aracılığıyla Besasiri ile anlaşmaya çalıştı. Besasiri hutbenin Fatımiler adına okunması şartıyla anlaşabileceklerini bildirdi. Fakat Hezarebs bunu kabul etmedi ve Tuğrul Bey'e yaklaşması ihtimalinden dolayı Besasiri onunla anlaşmak zorunda kaldı.⁵¹⁷ Bu olayın ardından Besasiri başta Bağdat olmak üzere Irak'ın tamamında kontrolü eline geçirerek hutbenin bir yıl boyunca Fatımiler adına okunmasını sağlamıştır.

8.2. Besasiri-Fatımi İlişkilerinin Bozulması

Besasiri Bağdat'ı fethetmesinden kısa bir süre sonra Fatımi halifesine ulaştırılmak üzere mektup gönderdi. Mektubunda, şehri ele geçirerek Fatımi halifesi adına hutbe okuttuğunu, bölgede Fatımiler adına hakimiyeti sağladığını ve bu süreçteki faaliyetlerini bildirmişti. Mektupla birlikte ele geçirdiği malların bir kısmını gönderdi.⁵¹⁸ Mektup Kahire'ye ulaştığında yaşanan gelişmelerden haberdar olan Fatımiler çok mutlu olmuşlardı.⁵¹⁹ Zira ilk Fatımi halifesinden beri Abbasileri ortadan kaldırarak İslam coğrafyasının tek meşru halifesi olmak Fatımilerin en büyük hayaliydi. Bu amaçla Besasiri'ye pek çok yardımda bulunmuş ve destek sağlamışlardı. Bu çabaların sonucu olarak Abbasilerin başkentinde Fatımi halifesi adına hutbe okunması bu hayalin Fatımiler adına gerçekleştiğini göstermektedir.

⁵¹⁵ İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 185; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, 254; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 58

⁵¹⁶ İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 188; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 61

⁵¹⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 488; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 68-69; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 176

⁵¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 62; el-Kalkaşendi, Halifelik Kurumu ve Tarihi, s. 176

⁵¹⁹ El-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 254

Fatımiler elde edilen başarıdan dolayı bir taraftan sevinirken diğer taraftan Besasiri'nin kendilerinden bağımsız hareket etmesinden rahatsızlık duymaktaydılar. Öyle ki Besasiri'nin yardım için Mısır'a gönderdiği elçiye, Fatımiler rahatsız oldukları durumları bildirmişlerdir. Ayrıca tepki olarak Besasiri'ye sağladıkları yardım ve destekleri de kesmişlerdir.⁵²⁰ Besasiri'nin bu başarısı karşısında ona tepki göstermelerinin belli başlı nedenleri olmuştur. Öncelikle Besasiri'nin Bağdat'ta yaşanan gelişmelerden Fatımileri geç haberdar etmesi aralarını açan ilk nedendir. Fatımiler bu durumu Besasiri'nin elçisine; *“Biz Bağdat'ın alındığını öğrendiğimiz halde senin efendinden, durumu bildiren bir mektup bize gelmedi. Ancak biz bunu Suriye'deki naiblerimizden öğrendik. Besasiri'nin bu davranışı geleneklerimize uygun değildir. Bu adam bize sığındığı vakit biz de ona acıyıp yardım ettik, destekledik ve ihsanlarda bulunduk.”* diyerek tepki göstermişlerdir.

Besasiri'nin girdiği şehirlerdeki uygulamaları ve halka karşı tutumunu Fatımiler tasvip etmemişlerdi. Bu durumu Fatımilerin elçiye *“Öğrendiğimize göre asker ve Irak'taki halk kendisinden şikayetçi ve kaçmakta imiş. Çünkü o Irakeyn yolunda, onlara yalnız kendi fikir ve görüşleri doğrultusunda zulüm ve esef verici şeyler yapmış, Biz kendisine bu tür zulme varan hareket ve davranışlara girişmemesi hususunda mektup yazıp onu uyardık. Fakat o bizim bu uyarılarımızı aldırmayıp bildiğini yapmaktan geri kalmadı ve bize hiçbir cevap göndermedi bizden herhangi bir izin almaksızın Musul'a yöneldi; o zaman biz, kendisine sana yeni bir emir verinceye değin Irak halkıyla barış içinde ol dedikse de uyarımızı da aldırış etmeyip Irak'a yürüdü... Halkın mal ve mülklerine kendi şahsı için el koydu; böylece o rıza gösterilemeyecek, doğru ve hoş olmayan işler yaptı. Daha da ileriye giderek Abbasi halifesi el-Kaim'i tutuklayıp hapse attırdı. Bizim bütün bu hususlarda hiçbir emrimiz ve parmağımız yoktur. O, ayrıca halifenin yakın adamlarını bizden emir ve izin almaksızın acımadan asarak öldürdü.”* demesinden anlıyoruz.⁵²¹ Abbasi zulmünü ve sonrasında ise Selçuklu baskısını ortadan kaldırma iddiasıyla hareket eden ve bunun için davette bulunan Fatımiler açısından Besasiri'nin uygulamaları kabul edilebilir bir şey değildi. Her ne kadar Irak coğrafyasında Fatimilere meyletmiş kişiler bulunsa da onlara karşı olan ve gönül vermeyen gruplar da bulunmaktaydı. Bundan dolayı Besasiri'nin halka karşı sert girişimleri Irak coğrafyasında Fatimilere karşı tepkilerin

⁵²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 67

⁵²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 67

oluşmasına sebep oluyordu.⁵²²

Fatımi veziri Ebu'l-Feth b. el-Mağribi'nin Besasiri'ye karşı olumsuz düşünceleri ve el-Mustansır'ı Besasiri konusunda şüpheye düşürmesi ilişkilerin zayıflamasına neden oldu.⁵²³ Besasiri'nin faaliyetlerini devamlı eleştiren vezir onu güvenilmez biri olarak gösteriyordu.⁵²⁴ Besasiri'nin, önceden söz vermesine rağmen Abbasi halifesi el-Kaim'i Mısır'a göndermeyip Muhariş'e teslim etmesi vezirin iddialarını destekleyen bir durumdu. Fatımi halifesi el-Mustansır, Abbasi halifesi el-Kaim'in Kahire'ye getirilerek esir edilmesini istiyordu.⁵²⁵ El-Mustansır'ın amacı el-Kaim'i biat etmeye zorlayarak Abbasi halifeliğine son vermek, dolayısıyla da İslam dünyasının tek lideri olmaktı. Fakat Besasiri'nin el-Kaim'i göndermemesi el-Mustansır'ın şüphelenmesine ve vezir el-Mağribi'nin ise Besasiri konusunda haklı çıkmasına neden oldu.

Besasiri Bağdat'a girdiğinde Abbasi sarayını ve halka ait malları yağmalamıştı. Elde ettiği malların tamamını kendine saklamış ve Fatimilere pek bir şey göndermemişti. Fatımi veziri Ebu'l-Feth el-Mağribi'nin Besasiri'nin elçisi Yaruhtekin'e *“Besasiri ele geçirdiği mal ve paralardan Fatımi hazinesine hiçbir şey göndermeksizin doğrudan doğruya kendisine almıştır.”* diyerek Besasiri'yi suçlamıştı.⁵²⁶ Çünkü Fatimiler, Abbasi-Selçuklu ittifakına karşı Besasiri'ye pek çok mal ve para yardımında bulunmuşlardı. Buna karşılık Besasiri'nin hiçbir şey göndermemesi Fatimileri kızdırmıştı. Besasiri'ye giden yardımlar dışında bu dönemde Mısır'da yaşanan salgın hastalıklar ve kıtlık Fatımi hazinesini çok zor duruma sokmuştu.⁵²⁷ Besasiri'den gelecek mal ve para Fatimilerin rahatlamasını sağlayabilirdi. Fakat Besasiri kendisini destekleyen ve zorluklar çeken Fatimileri ele geçirdiği mal ve paradan mahrum bırakmıştı.

Besasiri'nin elde ettiği başarılarından sonra kendisine büyük destekler veren Fatimileri göz ardı etmesi ve onlara verdiği sözleri tutmaması ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. Fatimilerden destek alması ve onlara bağlı olarak hareket ederek ele geçirdiği yerlerde hutbeyi Fatimiler adına okutması Fatimiler açısından büyük başarı

⁵²² Genç, Fatımi-Abbasi..., s. 303

⁵²³ Takkuş, Târihu'l-Fâtımiyyîn, s. 354

⁵²⁴ El-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 255

⁵²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 70

⁵²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 70

⁵²⁷ Mısır'da yaşananlar hakkında tezin ilgili bölümü için bkz. s. 81

olarak görülmüştür. Ancak Besasiri'nin faaliyetleri ve halka karşı girişimleri de Irak'ta Fatimilere karşı düşünceleri çok olumsuz etkilemiştir. Nihayetinde Fatimilerin yardımları kesmesiyle bu başarının kalıcı olması mümkün olmamıştır. Besasiri yaşananlardan dolayı bu süreçte Fatimilerden bağımsız hareket etmeye başlamıştır.

9. Tuğrul Bey'in Besasiri İsyanına Karşı Girişimleri

9.1. Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesini Kurtarması

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın isyanına son verdikten sonra öncelikli hedefi olarak Abbasi halifesi el-Kaim'i esaretten kurtarıp tekrar makamına getirmek ve Sünni hilafeti tekrardan ayağa kaldırmak istiyordu. Bu amaçla halifenin makamına iadesi ve halifenin eşi olan yeğeni Arslan Hatun'u kendisine göndermesi için Kureyş b. Bedran'a elçiler gönderdi. Elçiler vasıtasıyla Kureyş'e, Halife ve eşinin serbest bırakılmaları karşılığında Irak'a gelmeyeceğini, ayrıca hutbeyi kendisi adına okutması durumunda yapılanları affedeceğini bildirdi.⁵²⁸ Kureyş ise Tuğrul Bey'e gönderdiği mektupta *"Ben size hizmet eden bir kulunuzum. Irak'ta aziz ve celil olan Tanrının kaza ve kaderinden başka hiçbir şey cereyan etmemiştir... Ben, şahsen halifenin başına kötü bir şey geleceğine inanmam. Biz sana karşı durup seninle savaştığımız değiliz, bununla birlikte senden uzaklaşacağız. Ben, şahsen, Besasiri'den gelebilecek bütün isteklere aracılık yaparım vesselam."* diyerek Tuğrul Bey'e karşı olmadığını ve Besasiri ile aralarını yapmayı teklif etmiştir.⁵²⁹

Kureyş yaşanan gelişmelerden Besasiri'yi haberdar etmek için bir elçiyle mektup göndermiştir. Kureyş'in amacı Besasiri'yi Tuğrul Bey ile anlaşmaya ikna etmektir. Zira gelinen süreçte Fatimiler tarafından yalnız bırakıldıklarını, yapılan yardımların kesildiğini ve destek olmadan Tuğrul Bey ile mücadele edemeyeceklerini Besasiri'ye bildirip yapılan teklifin bir fırsat olduğunu ifade etmiştir. Fakat Besasiri Tuğrul Bey'e boyun eğmek istemediğinden gelen teklife olumsuz cevap verdi. Besasiri'nin olumsuz tavrı karşısında Kureyş, Tuğrul Bey ile arasını düzeltmek amacıyla Arslan Hatun'u serbest bırakıp Selçuklu elçileriyle Tuğrul Bey'in yanına gönderdi. (Cemaziye'l-evvel 451/ Haziran 1059)⁵³⁰

Tuğrul Bey, halifenin başına kötü bir şey gelmeden kurtarmak için güç

⁵²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 65

⁵²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 65-66

⁵³⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 66; Abu'l-Farac, I, s. 314

kullanmadan diplomatik adımlar atmaya devam etmiştir. Hemedan'da bulunduğu esnada Bağdat'a yönelmek yerine daha doğuda bulunan İsfahan'a gitmiştir. Buradaki amacı Kureyş ve Besasiri'ye, gönderdiği mektuptaki vaatlerinde ciddi olduğunu göstermek, aynı zamanda onları buna ikna edebilmektir. Bununla da yetinmeyip elinde esir tuttuğu Besasiri'nin eşini ve iki çocuğunu serbest bırakıp 9 Cumaziye'l-ahir 451/ 2 Ağustos 1059'da Bağdat'a göndermiştir.⁵³¹

Diğer taraftan Tuğrul Bey Irak'a hareket etmek için askeri hazırlıklara başlamıştı. Askeri hazırlıkları haber alan Bedr b. el-Mühehlil b. Ebu's-şevk Besasiri'ye mektup göndererek Tuğrul Bey'in Irak'a gelmekte olduğunu bildirmiş ve "O senden halifeyi Bağdat'taki makamına iade etmeni senin de bizzat kendisinin huzuruna çıkmanı ve nihayet Irak'ı istila etmemeni istemişti. Fakat sen, benim işlerime müdahale ile oğlumu sana rehin olarak vermeme rağmen sultanın isteğini yerine getirmedi" demiştir. Besasiri bu gelen mektuba cevap bile vermemiştir.⁵³²

Tuğrul Bey, halifeyi kurtarmak ve kendisine itaat ederek Besasiri'den uzaklaşmasını sağlamak amacıyla Kureyş'e mektup yazmış, mektubu Arslan Hatunla gelen Kureyş'in elçisine vermiştir. Tuğrul Bey, üst kısmını bizzat kendisinin yazdığı mektupta; halifeye karşı iyi davranması ve Mısır'a gönderilmesini engelleyerek yaşanacak olumsuz durumları önlemesinden dolayı Kureyş'i takdir etmiştir. Tuğrul Bey, mektupta Kureyş'e karşı iyi niyet beslediğini belirtirken, "Biz Irak'ta cereyan etmiş olan kötü olaylara karışan Tanrı ve Resulünün düşmanı Besasiri dışındaki bütün suçları affedeceğiz. Besasiri'ye bizim tarafımızdan hiçbir af sözü ve aman asla verilmeyecektir. O Tanrı'nın dinine karşı büyük suç ve günah işlemiştir; bu nedenle o, nerede bulunursa inşallah orada yakalanacaktır. Çünkü onun yaptığı kötü işler, onun kötü inanç ve çirkin niyetini bütün açıklığıyla ortaya koymuştur. O dünyada nereye kaçsa bu bizim mesajımız kendisine ulaştıracaktır, kaçmadığı takdirde bile hakkında verilen hüküm elbette canına mal olarak kendisine ulaştıracaktır." ifadeleriyle Besasiri'yi affetmeyeceğini ve cezalandıracağını bildirmiştir.⁵³³ Tuğrul Bey bu mektubuyla Kureyş'i Besasiri'den uzaklaştırmayı amaçladığını ifade edebiliriz. Nitekim hem mektup hem de elçisinin verdiği bilgilerden etkilenen Kureyş endişeye kapıldı, bir yandan tedbirler alırken diğer yandan Tuğrul Bey'e itaatini bildiren gizli

⁵³¹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 68

⁵³² Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 70

⁵³³ Mektubun tamamı için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 71-72; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 189; Abu'l-Farac, I, s. 314

bir mektup gönderdi. Kureyş, gizliden Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirirken, Besasiri'ye gönderdiği mektupla Tuğrul Bey'in Irak'a hareket edeceğini haber etti. Besasiri Selçukluların geleceğini haber alınca Bağdat'tan Vasıt'a gitti.⁵³⁴

Kureyş, Tuğrul Bey ile kurduğu siyasi ilişkiden menfaat sağlamak ve kazanç elde etmek amacıyla halifeyi elinde tutan Muhariş'e, Ebu'l-Hasan b. el Müfferic'i elçi olarak gönderdi. Muhariş'e gönderdiği mesajda, *"Biz halife el-Kaim'i senin dine ve emanete bağlılığına güvendiğimiz ve ülkemiz canımız ve kabilelerimize herhangi bir Oğuz saldırısını engellemek için senin yanına emanet olarak gönderdik. Fakat onlar; şimdi yeniden dönüp buraya geldiler ve bize yüksekte bakıyorlar. Şayet Oğuzlar sana yönelip kalende seni kuşatarak halifeyi senden alacak olurlarsa o zaman onu derhal bana gönder. Çünkü Oğuzlar halifenin bizim elimizde olduğunu öğrenirlerse onun canının güvencede kalması amacıyla bize karşı harekete geçmezler. Eğer onlar halifeyi bizden isterlerse onlara memleketlerimize ve kabilelerimize saldırmalarını, ayrıca istediğimiz kadar para ve memleketleri bize vermelerini şart koşarız."* diyerek halifeyi kendisine göndermesini istemiştir. Muhariş ise elçi el-Müfferic'e "Kureyş'e şunları söyle: Besasiri sözünde durmayıp bana verdiği ahdi bozarak ihanet etti ve verdiği para, bana hiçbir yarar sağlamadı. Böylece benim boynumda sizler için hiçbir borç ve ant kalmamıştır." diyerek Kureyş'in talebini reddetti.⁵³⁵

Muhariş, halifeyi Besasiri veya Kureyş'e teslim etmeyerek onlardan yüz çevirdiğini göstermiş oldu. Bu tepkisinin karşılığında Besasiri'nin Hadise'ye gelip kuşatacağını düşündüğünden halife el-Kaim'e, *"Bizim buradan çıkıp Bedr b. Mühelhil'in obasına gitmemiz yerinde olur; çünkü orası, bizim canımızın güvencede olduğu bir yerdir. Aksi takdirde Besasiri gelip burada bizi kuşatırsa onu buradan uzaklaştırmaya gücünüz yetmeyecektir."* demiştir. Halife el-Kaim, Muhariş'e güvenmesinden dolayı *"Bildiğini yap"* demiştir. Muhariş ve Halife 11 Zilkade 451/19 Aralık 1059'da Hadisene'den ayrılıp Tellü Ukbera'ya gittiler.⁵³⁶ Tuğrul Bey'in gönderdiği İbn Furek, Tellü Ukbera'da halife ile görüşerek Tuğrul Bey'in göndermiş olduğu hediyeleri ve mektubu verdi.⁵³⁷ Ayrıca halife ile görüştüktan sonra Tuğrul Bey'e halife ile buluşmasını ve halifenin başına gelenleri bildiren bir mektup yazdı.

⁵³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 72; Abu'l-Farac, I, s. 315

⁵³⁵ İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 190; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 73

⁵³⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 490; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 190; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 73; Abu'l-Farac, I, s. 315

⁵³⁷ el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 256

İbn Furek'in mektubuyla halifenin kurtulduğunu öğrenen Tuğrul Bey bu duruma çok sevinmişti. Halifenin güvenliği ve ihtiyaçlarının karşılanması için veziri Amidü'l-Mülk ile evlatlığı Anuştekin'i 300 asker ve çeşitli hediyelerle Tellü Ukbera'ya gönderdi. Amidü'l-Mülk halifenin yanına vardığında kurtulmasından dolayı Tuğrul Bey'in sevindiğini bildirip, halifeye ve Tuğrul Bey'e karşı olumlu tavırlarından dolayı Muhariş'e teşekkürlerini ilettiler. Amidü'l-Mülk, halifenin kurtulduğunu ispatlamak içinde halifenin el yazısını içeren bir mektubu Tuğrul Bey'e gönderdi.⁵³⁸

Tuğrul Bey bu esnada Irak'a doğru hareket ederek Hulvan'a ardından Nehrevan'a ulaştı. 24 Zilkade 451/1 Ocak 1059 Pazar gününde halife ve yanındaki Selçuklu emirleri Nehrevan'a vardılar. Tuğrul Bey halifeyi törenle karşıladı. Halife, Tuğrul Bey'e, *"Ey Rükne'd-Din senden sonra başımıza neler geldi."* diyerek yaşadığı sıkıntıları anlattı. Tuğrul Bey'de görüşme sırasında halifeyi hoşnut etmek için Büveyoğullarından kendisine geçen kırmızı bir yakutu ve Arslan Hatun tarafından halife için gönderilen değerli taşları takdim etti. Ayrıca İbrahim Yinal isyanıyla meşgul olmasından dolayı kendisini geç kurtardığı için halifeden özür diledi. Tuğrul Bey, halife gibi bu süreçte yaşadıklarını şu şekilde anlatmıştır;

"İbrahim Yinal birkaç kez isyan etti, fakat onu affettim; ancak Emirü'l-mü'minin'e, onun bu isyanı nedeniyle zarar geldiği için onu tutsak aldıktan sonra yayının girişiyle boğdurup öldürttüm ve kendilerinden yardım istediği kardeşinin iki oğlunu da öldürtmek suretiyle bertaraf ettim. En büyük kardeş Davud Çağrı Bey'in ölümü üzerine İbrahim Yinal çocuklarının canlarını bağışlayıp onun yerine yerleştirmede büyük çaba gösterdim. Benim esas niyetim, sizin şerefli canınızı kurtarmak için derhal hizmete gitmek idi. Fakat Tanrı'nın ihsanıyla canınızın kurtulduğu bu adamın -yani Muhariş'in- doğru ve sadık inançlı olmasıyla sizin kuruluşunuza yaptığı hizmet haberi bana ulaştı. Ben, bu köpeğin -yani Besasiri'nin- arkasına düşüp onu yakalayacağım ve daha sonra da Suriye'ye yönelip Besasiri'ye yaptığı yardım dolayısıyla Mısır hükümdarının cezasını vereceğim." dedi.⁵³⁹ Tuğrul Bey yaptığı bu konuşmayla hem gecikme sebeplerini hem de sonraki süreçte yapacaklarına dair fikirlerini ve hedeflerini açıklıyordu.

⁵³⁸ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 490; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 190; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 74

⁵³⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 490; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 191; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 75; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 257

Bu görüşme sonunda Halife Tuğrul Bey'e kılıcını hediye etti. Halife çadırının Tuğrul Bey'in çadırının yanında kurulmasını istedi. Fakat Tuğrul Bey, *“Halifenin bu isteği, doğru değildir. Biz, savaşı, seferi, hücumu ve tehlikeli olabilecek işleri emirü'l-mümin'siz yaparız. Eğer o, bizzat sefere çıkmak isterse o zaman bize düşen bütün hizmet ve hükümleri yerine getiririz. Ama doğru olan şey, halifenin çadırına girip oturmasıdır”* diyerek halifeyi sakinleştirmeye çalıştı. Ayrıca halifeye hizmet etmesinden dolayı Muhariş'e 7.000 dinarı Ahvaz'ın vergilerinden, 3.000 dinarı da Hit'in iktasından olmak üzere 10.000 dinar verdi.⁵⁴⁰

Bu arada halifenin tekrar Bağdat'a gelmesi ve makamına geçmesi için gerekli hazırlıklar yapıldı. Halife, 25 Zilkade 451/2 Ocak 1060 Pazartesi günü Selçuklu askerleri, melikler ve ileri gelenlerden oluşan kalabalık bir grup ile Bağdat'a hareket etti. Tuğrul Bey, halifeyi Babu'n-Nubi'de karşıladı ve Abbasi sarayına kadar ona eşlik etti. Saraya vardıktan sonra Tuğrul Bey, Besasiri'nin peşine düşmek ve onu cezalandırmak için halifeden izin istedi, ardından Necma'ya geçti.⁵⁴¹

Yaşanan olayların sonucunda halife, bir yıl kadar uzak kalmış olduğu Bağdat'a Tuğrul Bey'in girişimleri ve gösterdiği çabalar sayesinde geri dönmüş oldu. Bir yıl boyunca Fatımi halifesi el-Mustansır adına okunan hutbeye son verildi. Abbasileri yıkmak isteyen Fatımi-Besasiri ittifakına karşı Selçuklular başarılar elde ederek Abbasi hilafetini tekrar ayağa kaldırdılar. Selçukluların bu başarısı sadece Abbasi hilafetine yapılmış bir hizmet olarak değil, Sünni İslam anlayışının ihya edilmesi açısından da kıymetli bir hizmet olarak görülmesi gerekir.

9.2. Tuğrul Bey'in Besasiri İsyanına Son Vermesi

Yukarıda belirttiğimiz üzere Besasiri, Tuğrul Bey'in Irak'a hareket ettiğini ve Selçuklu öncü kuvvetlerinin Kasr-ı Şirin'e geldiğini haber alması üzerine Bağdat'tan ayrılıp Vasıt'a gitmişti.⁵⁴² Besasiri'nin ardından ailesi ve ona destek veren Kerh mahallesi sakinleri de Bağdat'ı terk ettiler. Bu olayın yaşandığı 6 Zilkade 451/14 Aralık 1059 tarihinin, Besasiri'nin Bağdat'a gelmesinden (6 Zilkade 450/25 Aralık 1058) tam bir yıl sonrasına denk gelmesi dikkat çekicidir. Kaynakların aktardığı tarihe göre Besasiri Bağdat'ta tam bir yıl hüküm sürmüştü ve Fatımiler adına hutbe

⁵⁴⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 75

⁵⁴¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 491; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 76; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 257; İbnü'l-Adim, Buğyet, s. 63

⁵⁴² Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 72

okutmuştur.⁵⁴³

Tuğrul Bey, halife el-Kaim'i esaretten kurtarıp makamına yerleştirdikten sonra Besasiri'yi yakalamak ve cezalandırmak için Necma'daki karargahına gitmişti. Bu esnada Hiface kabilesinden Seraya b. Meni Tuğrul Bey'in huzuruna gelerek *"Ey Sultan! Besasiri'nin Suriye'ye yönelmesini önlemek için beni iki bin askerle göndermenin yerinde olacağı görüş ve kanaatindeyim; böylece sen de daha sonra benim arkamdan gelirsın, bu suretle hiç zaman kaybetmemiş oluruz."* demiş ve Besasiri'ye karşı mücadelede destek vereceğini bildirmişti. Tuğrul Bey verilen bilgiye ve plana itibar etmedi.

Olayın yaşandığı günün gece yarısında Tuğrul Bey Humartekin et-Tuğrayı'yi yanına çağırıp Seraya'nın planına uygun olarak 2.000 asker alarak Kufe'ye hareket etmesini istedi. Tuğrul Bey'in evlatlığı Enuşirvan'da Besasiri'nin peşinden gitmek istediğini bildirdi ve Tuğrul Bey bunu kabul etti. Humartekin, Enuşirvan, Yaruhtekin, hacip Savtekin, Gümüştekin ve Arap kuvvetleri ile Muhammed b. Mansur el-Ukayli'den müteşekkil ordu Bağdat'tan Kufe'ye doğru hareket ettiler. Tuğrul Bey ise 29 Zilkade 451/6 Ocak 1060 Cuma günü Vasıt'a gitti.⁵⁴⁴

Bu esnada Vasıt'ta bulunan Besasiri vergi ve mal toplamakla meşguldü. Tuğrul Bey'in halifeyi kurtarıp Bağdat'ı ele geçirdiği haberini aldıktan sonra derhal Vasıt'tan ayrıldı. Besasiri, Bağdat'a girdiği vakit bazı konularda anlaşılamadığı ve kendisine karşı olumsuz tutum sergileyen aynı zamanda akrabası olan Dübeys b. Mezyed'in yanına gitti. Dübeys bu sırada Hille – Vasıt arasındaki Fırat nehri kıyılarında bulunmaktaydı. Dübeys, Tuğrul Bey'den çekindiği için Besasiri'ye yakın olmak istemiyordu. Ama Besasiri'nin ısrarcı olmasından dolayı ona yardım etti. Bu durumun kendisine sorun yaratacağını düşündüğünden tedbir amaçlı mallarını ve paralarını Ebu Nasr b. el-Heysem'in yönetimindeki Batiha'ya gönderdi.⁵⁴⁵

Besasiri'nin peşinden giden Selçuklu askerleri Dübeys'e yakın bir yerde karargah kurdular. Besasiri, Selçuklu askerlerine saldırmak amacıyla Dübeys'e *"en iyisi, onlara gece saldırmaktır; çünkü onlar ve atları yorgundurlar"* dedi. Dübeys ise bu öneriye yanaşmadı ve *"yarın savaşırsız"* dedi.⁵⁴⁶

⁵⁴³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 489; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 73

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 491; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 73

⁵⁴⁵ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 491; Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 79

⁵⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 79

Enuşırvan, Dübeys'e haber gönderip görüşmek istediğini bildirdi ve Süveyş'te bunu kabul etti. Enuşırvan Dübeys'in yanına gelerek *“ben, senin iyi, güçlü ve yararlı bir durumda olduğunu, sultana inandırıp kabul ettirdim, ayrıca ona itaat ettiğini de açıkladım. Bu nedenle senin bu adamı, yani Besasiri'yi sultana teslim etmen gerekir; esasında sultan, senden, Besasiri'den başka bir şey istemiyor, çünkü o, büyük günah ve suç işlemiştir. Eğer sen, bunu yapamazsan o zaman Arap ırkına, onların kefaletine ve sana olan saygı ve sevgilerine karşı gelmiş olursun ve dolayısıyla onlar da senin çevrende toplanmazlar; o takdirde onlardan ve bizden ayrıl!”* dedi. Bu sözlere karşılık Dübeys, *“Ben, ancak ve ancak sultanın hadimi ve onun, Arapların hüküm ve kefaleti dışına çıkmadıkça buyruklarını ve planlanmış işlerini dinler ve onlara uyarım. Bu adam (Besasiri), benim yanıma gelip sığınmıştır; bu, benim isteğimle olmamıştır; esasında ben ondan hoşlanmayıp yüz çevirmiştim.”* diyerek yaşananların kendi iradesi dışında olduğunu ve Besasiri eman verme konusunda haklı olduğunu ifade etti. Bununla beraber davranışını haklı göstermek için evvelinde Amidü'l-Mülk'e ve kendisine (Enuşırvan) sığınma hakkı verdiğini ve koruduğunu ifade etti. Dübeys bu sözlerinin yanında Enuşırvan'a *“Bence doğru olanı, Besasiri'nin sultanla arasını süratle düzeltme hususunda çaba göstermendir; sen, bu hizmeti ona yapmalısın, çünkü bu, eşi bulunmayan manevi bir zenginliktir. Aksi takdirde kazanılan şeyler, kaybolmuş olur. Tanrı, geçmişte olan kötü şeyleri affeder.”* diyerek Besasiri ile Tuğrul Bey'in arasını düzeltme konusunda çaba gösterilmesini teklif etti.⁵⁴⁷ Enuşırvan bu teklif karşısında olumsuz bir tavır takınmayıp, çatışmanın çıkmaması için tarafların birbirinden uzaklaşmasını tavsiye etti ve bu sırada Tuğrul Bey'e teklifi bildirerek cevaba göre hareket edeceklerini bildirdi.⁵⁴⁸

Enuşırvan ve Dübeys, birbirlerine karşı zaman kazanmak ve amaçlarına ulaşmak için birbirlerine karşı planlar yapmaktaydılar. Enuşırvan, Dübeys ve Besasiri'yi tuzağa düşürmek isterken, Dübeys ise hem Selçukluları oyalamak hem de bu durumdan zarar almadan çıkmak için çabalıyordu. Dübeys çöle doğru çekilmek istediği sırada Selçuklu askerlerinin kendisini takip ettiğini fark etti. Durumu Besasiri'ye bildirip kendi başının çaresine bakmasını istedi.⁵⁴⁹

Dübeys ve Besasiri 11 Zilhicce 451/18 Ocak 1060 Salı günü geceyi uykusuz

⁵⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 79

⁵⁴⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 80

⁵⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 80

geçirip askerleriyle kaçmaya çalıştılar. Onları takip eden Enuşirvan Selçuklu askerleriyle saldırıya geçti. Saldırı karşısında Dübeys'in askerleri dağıldı. Bu sırada Besasiri ise ailesini ve kendisini kurtarmak için savaşmaya devam ediyordu. Çatışma sırasında Selçuklu askerleri Hille emiri Ebu'l-Feth b. Verram'ı, Dübeys'in oğulları Mansur, Bedran ve Hammad'ı esir almışlardı. Besasiri ise kaçacakken atına isabet eden bir ok yüzünden yere düştü. O esnada bir Selçuklu askeri bir kılıç darbesiyle Besasiri'yi yüzünden yaraladı. Besasiri'yi fark eden Gümüştekin onu esir aldı ve çok vakit geçmeden Besasiri'nin başını kesip Tuğrul Bey'e götürdü.⁵⁵⁰ Tuğrul Bey, Besasiri'nin kesik başını Abbasi halifesi el-Kaim'e gönderdi. 15 Zilhicce 451/22 Ocak 1060 tarihinde Besasiri'nin kellesi bir direğe asılıp teşhir edildi. Daha sonra ise Hızanetü'r-ruus'a götürüldü.⁵⁵¹

Besasiri'nin öldürülmesiyle 447/1055 yılında başlattığı isyan tam dört yıl sona ermiş oluyordu. Bu süreçte Besasiri, Abbasi-Selçuklu ittifakına karşı başarılar elde ederek Bağdat başta olmak üzere pek çok yeri hakimiyet altına aldı. Bağdat'ta ve Irak coğrafyasının genelinde hutbeyi bir yıl Fatımiler adına okuttu. Besasiri'nin bu başarısı yıllardır süren Fatımi-Abbasi mücadelesinin Fatımiler lehine değişmesini sağladı. Zira Fatımiler, Besasiri'nin çabalarıyla Abbasi hilafetine son verecek noktaya kadar geldiler. Fakat Selçukluların bu süreçte izledikleri politikalar ve Fatımi-Besasiri ittifakına karşı ortaya koydukları mücadele, Abbasi hilafetinin yok olmaktan kurtardı. Nihayetinde bu süreç Tuğrul Bey'in ve dolayısıyla Selçukluların gayreti ve başarılarıyla Abbasi hilafeti ve Ehli Sünnet lehine sonuçlandı. Diğer taraftan Besasiri'ye büyük destekler veren Fatımiler açısından bu isyan Irak'taki son başarı olarak kabul edilmiş,⁵⁵² sonraki süreçte ortaya çıkacak siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların başlangıcı olmuştur.

⁵⁵⁰ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 491; İbnü'l-Kesir, el-Bidaye, XII, s. 191; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 80; İbn'ül-Adim, Buğyet, s. 65; el-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 257; İbn'ül-Adim, Buğyet, s. 62

⁵⁵¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil, IX, s. 492; Sibt İbnü'l-Cevzi, Mirat, s. 81; Abu'l-Farac, I, s. 315

⁵⁵² El-Makrizi, İttiazü'l-Hunefa, II, s. 258

SONUÇ

Türklerin Abbasiler ile ilişkileri Fatımilerden çok önce başlamıştır. Abbasilerin Emevilere karşı başlattığı ihtilal sürecinde Türkler Abbasilerin yanında yer alarak onların iktidara gelmelerinde etkili olmuşlardır. Savaşçı özellikleri ve askeri alandaki kabiliyetlerinden dolayı Halife Harun Reşid ve oğlu Mutasım Türklerden müteşekkil askeri birlikler kurmuşlardır. Sonraki halifeler döneminde sayıları giderek artan Türkler devlet idaresinde de etkili olarak Emirü'l-Ümeralık başta olmak üzere, vezirlik ve valilik gibi çeşitli makamlara gelmişlerdir. Abbasilerin kurulmasından bir asır sonra Türklerin siyasi ve askeri nüfuzları hilafet içinde güçlü bir şekilde hissedilmeye başlamıştır.

Abbasilerin merkezi otoritesinin zayıfladığı ve siyasi istikrarsızlığın baş gösterdiği bir dönemde Kuzey Afrika'da Fatımiler kurulmuştu. Fatımilerin, Türklerin bulundukları coğrafyadan uzak bir yerde kurulması Fatimi-Türk ilişkilerinin gelişmesinin önüne geçmişti. Buna rağmen Fatımiler daileri vasıtasıyla Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde propagandalar yaparak Türklere yönelik davet propagandası yapmışlardır. Fakat çok önceden Ehli Sünnet çatısı altına giren Türkler bu davetlere pek ilgi göstermemiş, hatta bölgedeki İsmaili, Karmati ve sonraki süreçte Batini gruplara karşı sert bir tutum içerisine girmişlerdir.

Fatımiler, kurulduktan kısa bir süre sonra güçlü bir merkezi otorite tesis ederek Afrika'daki hakimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Fatımiler, Abbasilere darbe vurmak ve nihai amaçlarına ulaşmak için Mısır'ı almayı hedeflemişlerdir. Bu amaçla Mısır'a bir dizi sefer düzenlemişlerdir. Abbasiler, Fatimi saldırılarına karşı Mısır'ı savunma görevini Munis el-Hadım, Ebu Mansur Tekin, Ahmet Kayıglı gibi Türk komutanlara vermiştir. Türk komutanlar Fatımilerin saldırılarını püskürterek Mısır'ı başarılı bir şekilde savunmuşlardır. Abbasiler bu başarılar karşısında kayıtsız kalmayıp batıda Fatimi tehdidine karşı Mısır'ı savunma ve mücadeleyi sürdürme görevini Türklere vermiştir. Nitekim kendilerine sadık kalacak aynı zamanda Fatimilere karşı mücadele edecek güçlü bir yöneticinin varlığı Abbasiler için önemliydi. Bu amaçla üçüncü Mısır seferinden sonra Muhammed b. Toğaç Mısır valiliğine getirilmiştir. İbn Toğaç'ın Mısır üzerinde otoritesini sağladıktan sonra Suriye ve Hicaz üzerine hakimiyet kurarak nüfuz alanını genişletmiştir. Abbasi halifesi İbn Toğaç'a tepki göstermekten ziyade onun müstakil otoritesini -çeşitli hediyeler ile İhşid unvanını vererek- onaylamıştır.

Fatimilere karşı bölgede güçlü bir idari yapının olma zorunluluğu ve İbn Toğaç'ın gücünün ve nüfuzunun bertaraf edilemeyecek kadar artması Abbasi halifesinin kararında etkili olmuştur. Bununla birlikte Muhammed b. Toğaç'ın gönlünü hoş tutarak bağlılığını devam ettirmesini sağlamak ve Fatimilerle siyasi ilişki kurmasının önüne geçmek içinde bu adımların atıldığını ifade edebiliriz. Fatimiler, İhşidileri yanlarına çekmek için girişimlerde bulunmuşsalarda bunlardan olumlu sonuç alamadılar. Muhammed b. Toğaç Abbasilere bağlı kalmakla birlikte kendi hakimiyetini sarsacak adımlarda veya Abbasi halifesi ile yaşadığı anlaşmazlıklarda Fatimi tehdidini siyasi bir manevra olarak kendi adına kullanmaktan çekinmemiştir. Abbasi halifelerinin kendisine karşı olumlu adımlar attığı vakit karşılık olarak ılımlı davranmaktan geri durmamış, Abbasilere bağlılığını göstermiştir. İhşidilerin Abbasilere olan bağlılığı, Mısır'ın ve bölgenin Fatimilerin nüfuzuna girmesini uzun bir süre engellemiştir.

Fatimilerin İhşidilere son verip Mısır'ı ele geçirmesi onlar için büyük bir zafer, Abbasiler için ise büyük bir kayıp olmuştur. Fatimiler bir taraftan Mısır'daki merkezi otoritelerini tesis ederken diğer taraftan Suriye, Irak, Yemen, Horasan gibi coğrafyalarda siyasi ve mezhebi nüfuzlarını yaymaya çalışmışlardır. Bu bölgeler arasında özellikle Suriye bölgesi iki taraf için bir mücadele sahasına dönüşmüştü. Fatimilerin Suriye'yi ele geçirmesinin üzerinden bir yıl bile geçmeden Türk komutan Alptekin Dımaşk'ı Fatimilerin elinden almıştı. Abbasi halifelerinin Şii Büveyhi baskısı altında gücünü ve otoritesini yitirdiği bir dönemde Alptekin'in Dımaşk'ı ele geçirip Abbasi halifesi adına hutbe okutması, Abbasiler adına olumlu bir gelişme olmuştur. Fakat Abbasilerin Büveyhiler sebebiyle bölgeye ilgi göstermemesi ve Alptekin'i desteklememesi elde edilen başarının kalıcı olmasına engel olmuştur. Alptekin, Abbasilere bağlı kalmakla birlikte bölgedeki Fatimi tehdidi karşısında tek başına kalarak kendi siyasi yolunu çizmiştir. Gerekğinde Fatimilere karşı savaş meydanlarında mücadele etmiş, gerektiğinde ise olumlu adımlar atarak Fatimilere karşı yumuşak bir siyaset takip etmiştir.

Fatimiler Aziz Billah döneminde Suriye'deki hakimiyetlerini sarsan Alptekin'i mağlup ettikten sonra onu ortadan kaldırmak yerine iyi davranıp Kahire'ye götürmüşlerdir. Esasında bu davranışın amacı, savaşçı özelliklerinden etkilendikleri Alptekin ve Türk askerlerden siyasi ve askeri alanda istifade etmek istemeleridir. Bunun örneğini daha önce Mısır'ı ele geçirdikten sonra İhşidilere bağlı Türk askerleri

ordu teşkilatı içine dahil ettiklerinde görmekteyiz. Bu örnekler Suriye bölgesini elinde tutmak ve askeri alanda gücünü artırmak isteyen Fatımilerin, mezhebi ne olursa olsun Türkleri nüfuz altına alma politikasını çoğu kez uyguladığını göstermektedir.

Abbasilerin batıda Fatımilere karşı başarısız sonuçlar elde ettiği ve bölgedeki hakimiyetinin zayıfladığı bir dönemde doğuda teşekkül eden Gazneliler bağılıklarını Abbasilere göstermişlerdir. Bu bağılıktan hoşnut olan Abbasiler doğuda kendilerine bağlı güçlü bir yapının var olmasının önemini kavramışlardı. Bu çerçevede Gazneli Mahmud'un bağımsız devletini tanımış ve onu çeşitli unvanlarla ödüllendirmişlerdir. Abbasilerin takdirini kazanan Gazneli Mahmud devlet siyasetini Ehli Sünnet anlayışa uygun ve Abbasi hilafetine bağlı şekilde oluşturmuştur. Gazneli Mahmud kendisine gösterilen bu ilgi ve teveccüh karşısında sınırlarını batı yönünde genişleterek Abbasi halifesinin üzerindeki Büveyhi baskısını bir nebze olsun azaltarak karşılık vermiştir. Ayrıca Hint seferlerinde Sünni İslam anlayışını yaymış ve bölgedeki İsmailiyye mezhebi ile Karmati mensuplarını da ortadan kaldırarak Abbasilerin düşmanı Fatımilere de büyük darbe vurmuştu.

Fatımiler, doğudaki İsmaili davetin ve Fatımi nüfuzunun zarar görmesi üzerine Gazneliler ile diplomatik ilişkiler kurmaya çalıştılar. Fakat Ehli Sünnete sıkı sıkıya bağlı Gazneli Mahmud'un Fatımilere yakınlık göstermesi beklenemezdi. Bu gerçeğin farkında olan Fatımiler öncelikle Gaznelileri yanlarına çekmeye çalışmışlar fakat başarılı olamayınca Abbasi – Gazneli ilişkilerini bozmayı hedeflemişlerdir. Fatımilere karşı olumsuz tutum takınmasına rağmen Gazneli Mahmud'un, Fatımlerle olan diplomatik bağlantısı Abbasi halifesinin şüphelenmesine ve aralarının açılmasına neden oldu. Buna karşın Abbasi – Gazneli ilişkileri hiçbir zaman kopmamıştır. Gazneli Mahmud'un hakimiyetini tesis etmek için gereken meşruiyeti Abbasi hilafetine dayandırması ve Abbasi hilafetinin de Şii olan Fatımi ve Büveyhilere karşı sadık müttefikini kaybetmek istememesi gibi nedenlerden dolayı aralarındaki siyasi ve dini bağılılık devam etmiştir.

Gaznelilerin, Selçuklular karşısında mağlup olmasının ardından Abbasi halifeleri siyasetlerini Selçuklu Türklerinden yana değiştirdiler. Gazneliler vasıtasıyla Fatımilere ve Şii – İsmaili gruplara karşı doğuda üstünlük sağlayan Abbasiler batıda da aynı başarıyı kazanmak için yeni bir müttefik olarak Selçukluları görmekteydiler. Selçukluların giderek artan gücü ve coğrafi bakımdan Gaznelilere nazaran kendilerine daha yakın olması gibi gerekçeler Abbasilerin Selçuklulara yönelmesini sağlamıştır.

Ayrıca Gazneliler ile hilafetin üzerindeki Şii Büveyhi baskısını kıran Abbasiler siyaset gereği bunu sürdürmek adına Selçuklulara ihtiyaç duymuşlardır. Bununla birlikte Selçukluların, İslamiyet'e geçiş sürecinde ehli sünnet çizgisini benimsemiş olması, Abbasi halifelerini meşru otorite olarak görmelerini sağlamıştır. Bu durum Abbasiler ile Selçuklular arasında metbu-tabii ilişkisini doğurmuştur.

Selçukluların ortaya çıktığı dönemde Fatımiler, Mısır ve çevresinde ortaya çıkan siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar ile uğraşmışlardır. Bu yaşanan sorunlar Fatımilerin doğuda yükselen Selçuklu gücünün farkına geç varmalarına neden oldu. En büyük gayesi Abbasi hilafetine son verip İslam dünyasında kendi mezhebi ve otoritesini hakim kılmak olan Fatımiler, Selçukluların Abbasiler ile yakınlaşmasından rahatsızlık duymuşlardı. Selçukluların Abbasi hilafetine sıkı sıkıya bağlanması nedeniyle kendi saflarına çekme ihtimalini zayıf gördüklerinden farklı bir politika izlemek zorunda kalmışlardır. Bu politika Abbasi ve Selçuklu ittifakına karşı Arslan Besasiri ve İbrahim Yinal gibi çıkarları doğrultusunda gücü eline geçirmek isteyen hırslı Türk şahsiyetleri kışkırtmak ve desteklemek üzerine kurulmuştu. Bu politika çerçevesinde iktidar hırsına giren İbrahim Yinal isyana teşvik edilmiş, bunun sonucunda Selçukluları ve müttefiki olan Abbasileri temelden sarsacak olaylar zinciri ortaya çıkmıştır.

Selçukluların Irak coğrafyasında giderek artan nüfuzlarından rahatsızlık duyan ve gücünü kaybetmek istemeyen Arslan Besasiri giriştiği isyan sonucunda Fatımiler adına Bağdat başta olmak üzere Irak'ın genelinde bir yıl kadar hutbe okutmuştur. Tuğrul Bey'in ve Selçuklu devlet ricalinin büyük gayretleri ile isyanın sonlandırılması Fatımi – Besasiri başarısının kısa ömürlü olmasını sağlamıştır. Selçukluların izledikleri siyaset Abbasilerin ve Sünni İslamın ayakta kalmasını ve buna mukabil sonraki süreçte Fatımi ve İsmaili düşüncenin nüfuzunu kaybetmesine neden olmuştur. Tüm bu gelişmeler Fatımilerin elde ettiği başarıda da Abbasilerin yıkılmaktan kurtulmasında da Türklerin büyük rol oynadıklarını göstermektedir.

Sonuç olarak Abbasi-Fatımi ilişkilerinde Türkler sadece askeri güç olmaktan öte bu ilişkileri şekillendiren, dönemin siyasi ve mezhebi yapısını değiştiren kritik ve aynı zamanda bağımsız aktörler olmuşlardır. Türkler, dini otorite bakımından genel olarak Abbasi hilafetini kabul etmekle birlikte Abbasi-Fatımi ilişkilerinde kendi müstakil politikalarını belirlemiş ve bu çerçevede hareket etmişlerdir. Türklerin vasıtasıyla her iki hilafet merkezi de hakimiyet sembolü olan hutbeyi geniş

coğrafyalarda okutma fırsatını elde etmişlerdir. Yine Türklerin siyasi ve mezhebi tercihleri sonucunda Abbasiler ve ehli sünnet ayakta kalmaya devam ederken Fatımiler ve siyasi idealleri zayıflayarak yıkılış sürecine girmiştir. Böylelikle İslam dünyasındaki iki kutuplu bu yapı zamanla son bulmuş, yerine Ehli Sünnet ve Türk-İslam anlayışının hakim olduğu bir İslam coğrafyasının temelleri atılmıştır.

KAYNAKÇA

ABU'L-FARAC, Gregory, Abu'l-Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

AĞIRAKÇA, Ahmet, Abbasi Devletinde Türk Kumandanlar, Akdem Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, Ahmet, Hz. Ebu Bekir'in Hilafet Dönemi, Akdem yayınları, İstanbul, 2013.

AKTAN, Ali, "Mutezz Billah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 390-391, İstanbul, 2006.

_____, Ali, "Mutemid Alellah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss.387-388, İstanbul, 2006.

ALPTEKİN, Çoşkun, "Büyük Selçuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (redaktör) Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 111

ATALAN, Mehmet, Şiiliğin Farklılaşma Sürecinde Cafer es-Sadık'ın Yeri, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005.

AVCI, Cesim, "Mutasım Billah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXI, ss. 380-382, İstanbul, 2016.

AYKAÇ, Mehmet, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

AZİMLİ, Mehmet, Abbasi Dönemi Şii Karakterli İsyanlar (750-1000 Yılları Arası), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1994.

BAĞLIOĞLU, Ahmet, "Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler", Dini Araştırmalar Dergisi, Cilt:3, Sayı: 8, Ankara, Eylül-Aralık 2000

BARTHOLD, Wilhelm, İlk Müslüman Türkler, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

BAYUR, Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

el-BAĞDADİ, Abdülkahir, Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fıglalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008.

BOSWORTH, C. Edmund, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri, çev. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005.

BOZKURT, Nahide, Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali, Ankara, 1999

BROCELMANN, Carl, İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

CAHEN, Claude, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015.

CANARD, Marius, “Fatımiler”, Encyclopedia of İslam, c. II, ss. 850, 1965.

CÜVEYNİ, Ata Melik, Tarih-i Cihangüşa, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1988.

ÇELİK, Aydın, Fatımiler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

ÇUBUKÇU, Asri, “Muhammed b. Tuğç”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXX, ss. 584, İstanbul, 2005.

DAFTARY, Farhad, “Muhalif İslamın 1400 Yılı” İsmaililer Tarih ve Kuram, çev. Ercüment Özkaya, Raslantı Yayınları, Ankara, 2001.

_____, Farhad, Şii İslam Tarihi, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Basımevi, İstanbul, 2016.

DELİCE, Ali, “Abbasi İhtilal Hareketi ve Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, EKEV Akademi Dergisi, c. 1, sayı: 4, ss. 37 -73, Mayıs 1999.

DEMİRCAN, Adnan, Haricilerin Siyasi Faaliyetleri, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015

EBU ZEHRA, Muhammed, İslam Mezhepleri, çev. Sıbgatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2015.

el-EŞ'ARİ, Ebu'l Hasen, İlk Dönem İslam Mezhepleri, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Fayda, Mustafa, “Askalan”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. III, ss. 487-488, İstanbul, 1991

FIGLALI, Ethem Ruhi, “Ali”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. II, ss. 375-378, İstanbul, 1989.

_____, Ethem Ruhi, “İbaziyye”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XIX, ss. 256-261, İstanbul, 1999

_____, Ethem Ruhi, “İsnaaşeriyye”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIII, ss. 142-147, İstanbul, 2001.

_____, Ethem Ruhi, “Sakife Olayı veya Hz. Ebu Bekir’in Halife Seçimi”, İslam Medeniyeti Mecmuası, Cilt: V, Sayı: 3, s. 7-27, İstanbul, 1982.

GENÇ, Süleyman, Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1995.

GÖKALP, Yusuf, “Zeydiyye”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXIV, İstanbul, 2013.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, Tarih boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik, Der Yayınları, İstanbul, 1979.

GRAEFE, E., “Fatımiler”, Meb İslam Ansiklopedisi, c. IV, ss.522, İstanbul, 1964.

GÜNEŞ, Hüseyin, “Şia’nın oluşum sürecinde İbnü’l-Hanefiyye’nin Yeri”, Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, Ekim 2014.

HASAN, Hasan İbrahim, Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, çev. İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1992.

HİTTİ, Philip. K., Siyasi Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

HİZMETLİ, Sabri, “Karmatiler”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIV, s. 510-514, İstanbul, 2001,

HODGSON, Marshall G. S., İslamın Serüveni “Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih”, ter. İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.

_____, Marshall G. S., “Erken Dönem Şia’sı Nasıl Mezhebe Dönüştü”, çev. Sıddık Korkmaz, İSTEM, Yıl: 9, Sayı: 8, ss. 289 – 311, 2011.

İBN FADLAN, Ahmed, Seyahatname, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015.

İBN HALDUN, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1968.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Ala en-Nasibi el-Bağdadi, Suret el-Arz “10. Asırda İslam Coğrafyası”, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

İBN KESİR, Ebü'l-Fida' İmadüddin İsmail, El Bidaye ve'n-Nihaye: Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1994.

İBN'ÜL-ADİM, Kemaleddin, Buğyetü't-Taleb fi tarihi Haleb- Selçuklularla ilgili Haltercümeleri, yay: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

İBNÜ'L ESİR, Ebü'l-Hasen İzzüddin Ali, el-Kamil fi't-Tarih, Çev. Heyeti: Ahmet Ağırakça, A. Özeydin, Y. Apaydın, c. VIII – XII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

el-KALKAŞENDİ, Ebü'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali, Halifelik Kurumu ve Tarihi, (çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2024.

KAN, Kadir, “Vasık Billah”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXXII, ss. 548-549, İstanbul, 2012,

KIRKPINAR, Mahmut, “Mütevekkil Alellah”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXII, ss. 212, İstanbul 2006.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar, “İhşidiler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (red.) Hakkı Dursun Yıldız, c. VI, ss. 182-192, Çağ Yayınları, İstanbul, 1987.

_____, Kazım Yaşar, “Tolunoğulları”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, (red.) Hakkı Dursun Yıldız, c. VI, s. 67-68, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

KÖK, Bahattin, “Gazneli Mahmut'la Abbasi Halifesi El-Kadir Arasındaki İlişkiler” EKEV Akademi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 117 – 126, 1998

KÖYMEN, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

_____, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

_____, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, MEB Yayınları, İstanbul, 1976.

KUTLU, Sönmez, “Kerramiyye”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIV, s. 294-296, Ankara, 2002.

LEWIS, Bernard, “İsmaililer”, MEB İslam Ansiklopedisi, c. V/II, ss. 1120 – 1124, İstanbul, 1987.

_____, Bernard, Ortadoğu, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Yayınları, İstanbul, 1996.

LÜTFULLAH, Müneccimbaşı Ahmed b., Hamdaniler Musul ve Halep Emirlikleri (905-1004), çev. Ömer Tellioglu, İstanbul, 2017.

MADLUNG, Wilfred, “İsmaililik: Eski ve Yeni Davet”, çev. Muzaffer Tan, Dini Araştırmalar, c. 9, Sayı:25, ss. 281-294, Ağustos 2006.

_____, Wilfred, “İsmailiyya”, Encyclopedia of İslam, c. IV, ss.198-206, 1978.

el-MAKDİSİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, Ahsenü't-Tekasim, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2022.

el-MAKRİZİ, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkadir b. Muhammed, İttiazü'l-Hunefa bi Ahbari'l-e'immeti'l-Fatımiyyin el-Hulefa, (neşr.) I. cilt Cemaleddin Şeyyal / II-III. cilt Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire, 2015.

MERÇİL, Erdoğan, “Besasiri”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. V, ss. 528-529, İstanbul, 1992.

_____, Erdoğan, “Büveyhiler”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. VI, ss.496-500, İstanbul, 1992.

_____, Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

MİSKEVEYH, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, Tecaribü'l-Ümem, ter. Kivameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, ss. 164-171

NİZAMÜLMÜLK, Siyasetname, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

OSTROGORSKY, Georg, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

ÖZ, Mustafa ve Mustafa Muhammed Şek'a, "İsmailiyye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIII, ss. 128-133, İstanbul, 2001.

_____, Mustafa, "Meymun el-Kaddah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXIX, s.505, Ankara, 2004

_____, Mustafa, "Müyyed-Fiddin", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 482-483, Ankara, 2020.

_____, Mustafa, "Şia", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXIX, ss. 121-123, İstanbul, 2010.

_____, Mustafa, "Ubeydullah el-Mehdi", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXXII, ss.23-25, İstanbul, 2012.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Beridiler", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. V, ss. 501-502, İstanbul, 1992

_____, Abdülkerim, "Muhtedi Billah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 526-527, İstanbul, 2006.

_____, Abdülkerim, "Müstain Billah", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXII, ss. 112-113, İstanbul, 2012.

_____, Abdülkerim, "Müstansır Billah el-Fatımi" TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXII, ss. 119-121, İstanbul, 2006.

_____, Abdülkerim, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", Türkler Ansiklopedisi, c. IV, ss. 239-262, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖZCAN, Azmi, "Multan", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXXI, ss. 547-548, Ankara, 2020.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 24, s. 315-367, Konya, 2008.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "İhşidiler", Türkler Ansiklopedisi, c. V, ss. 39-59, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

_____, Nadir, "İfrikiyye", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXI, s.515, İstanbul, 2000

_____, Nadir, “Tolunoğulları”, Türkler Ansiklopedisi, c. V, ss. 15-38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

RAZUK, Muhammed, “İdrisiler”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXI, ss. 495-497, İstanbul, 2000.

SEVİM, Ali ve MERÇİL, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

_____, Ali, “İbnü’l-Müslime”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XXI, ss. 161-162, İstanbul, 2000.

SEYYİD, Eymen Fuat, “Fatımiler”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. XII, ss. 228-237, İstanbul, 1995.

SIBT İBNÜ’L-CEVZİ, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf, Miratü’z-Zaman Fi Tarihi’l-Ayan’da Selçuklular, (ter.) Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

TAKKUŞ, M. Süheyl, Târihu’l-Fâtımiyyîn fî İfrikiyye ve Mısr ve Biladi’s-Şam, Beyrut, 2014.

TAN, Muzaffer, Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri, EKEV Akademi Dergisi, ss. 73-86, Bahar 2009.

TURAN, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

URFALI MATEOS ve Papaz Grigor’un Zeyli, Vekayiname, çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

WELLHAUSEN, Julius, İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

YAZILITAŞ, Nihat, Fatımi Devleti Tarihi, Kriter Yayınlar, İstanbul, 2010.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdurrahman III”, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), c. I, ss. 154, İstanbul, 1988.

_____, Hakkı Dursun, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

_____, Hasan Dursun, İslamiyet ve Türkler, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015.

ZEKİ, İzzetullah, Gazneli Mahmut'un Din Politikası, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019.

ZEYDAN, Corci, İslam Uygarlıkları Tarihi, çev. Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

ZORLU, Cem, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

